

БЪЛГАРСКА РЕЧ

СПИСАНИЕ ЗА ЕЗИКОЗНАНИЕ И ЕЗИКОВА КУЛТУРА
Година XXIII/2017, книга 3

*Издание на Факултета по славянски филологии
при Софийския университет „Св. Климент Охридски“
съвместно с Фондация „Проф. д-р Максим Младенов“*

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
София 2017

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Надежда СТАЛЯНОВА (главен редактор), Неда ПАВЛОВА,
Андрей БОЯДЖИЕВ, Владислав МИЛАНОВ, Василка АЛЕКСОВА,
Радост ЖЕЛЕЗАРОВА, Георги МИТРИНОВ

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Ронел АЛЕКСАНДЕР (Бъркли), Хилмар ВАЛТЕР (Лайпциг),
Елеоноре КАЙЗЕР (Регенсбург), Евгения КАРПИЛОВСКА (Киев),
Павел КРЕЙЧИ (Бърно), Олга МЛАДЕНОВА (Калгари),
Елена УЗЕНЬОВА (Москва)

Настоящият брой на списанието е издаден с финансовата подкрепа
на фонд „Научни изследвания“
при Софийския университет „Св. Климент Охридски“

Адрес на редакцията
1504 София
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по славянски филологии
бул. Цар Освободител, 15
стая 176 А, тел, 02/9308 393

90 години
от рождението
на
ДОЦЕНТ ПЕТЪР ИЛЧЕВ
(9.11.1927 – 2.01.1995)

Талантлив езиковед и палеограф, блестящ преподавател, сладкодумен събеседник, доц. Петър Илчев поразяваше със своята забележителна обща култура и ерудиция. Син на големия български езиковед Стефан Илчев, израснал с книгите на една голяма библиотека, той имаше собствен поглед и стил, успяваше да види в езика и писмеността неподозирани от другите явления и факти.

Научното творчество на Петър Илчев не е голямо. Повечето от неговите трудове, написани леко така, както говореше, са разпръснати в различни списания и сборници. И до ден днешен създаденото от него е актуално, то задава нови насоки за проучване, извор е на вдъхновение у изследователите.

Независимо дали ще четем неговите вдъхновени страници за глаголицата, дали ще се потопим в прецизните му студии по синтаксис, дали ще изследваме неговите подходи при развитието на значението на старобългарските думи, или просто ще поискаме да научим интересни факти за историята на славистиката, навсякъде ще ни посрещне неговият оригинален поглед на проникновен изследовател на словото и писмеността.

Редакцията на „Българска реч“ посвещава този брой на 90-годишнината от рождението на нашия изтъкнат учен.

СЪДЪРЖАНИЕ

АКТУАЛНИ СТРАНИЦИ

Старобългарският език – класически език на славянството – Петър Илчев / 7
Константин-Кириловата азбука и византийското писмо – Петър Илчев / 29

ЕТНОКУЛТУРА И РЕЧ

Здравето и животът в етимологичната памет на някои български
и славянски поздрави – Неда Павлова / 40
Млякото в историята на българския език – Иля Златанов, Палмира Легурска / 49

ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Още една стъпка по пътя на скомрасите – Татяна Славова / 55
Към българската средновековна антропонимия (По надписите
на Добърската църква) – Христина Тончева / 64
За един особен словообразователен модел в старобългарски –
Ана-Мария Тотоманова / 69
Кога е започнало обогатяването на българската глаголна система – Гергана Ганева / 77
Адвербиализация и препозиционализация на предложни съчетания
в старобългарския език. Наречни и полунаречни изрази с предлог *въ* –
Татяна Илиева / 84
За един апелатив към названията на богослужебни книги –
Марияна Цибранска-Костова / 107
Към строежа на сложните изречения в езика на Софроний Врачански –
Мария Деянова / 114

БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК И НЕГОВИТЕ ДИАЛЕКТИ

Съществува ли относително местоимение за количество *качето* в езика
на банатските българи – Иван Г. Илиев / 129
Из дебрите на южнородопските и източнородопските диалекти –
Георги Митринов / 135

БЪЛГАРСКОТО СЛОВНО БОГАТСТВО

Лексикологични етюди 8 – Борис Парашкевов / 146
Библиография на доц. Петър Илчев – Андрей Бояджиев / 151

ПРЕДСТАВЯМЕ

The Power of public Speech. Elena Kreytchova, Nadezhda Stalyanova.
Парадигма. 2017. – Елена Хаджиева, Венера Байчева / 156
История на новобългарския книжовен език. Избрани текстове. Владислав Миланов.
Унив. изд. „Св. Климент Охридски“ – Донка Александрова / 159

CONTENTS

TOPICAL PAGES

Petâr Ilchev – Old Bulgarian – the classical language of the Slavs / 7

Petâr Ilchev – The alphabet of Cyril-Constantin and the Byzantine alphabet / 29

ETHNOCULTURE AND SPEECH

Neda Pavlova – Health and life in the etymological memory of some Bulgarian and Slavic greetings / 40

Ilya Zlatanov, Palmira Legurska – Milk in the history of the Bulgarian language / 49

TOWARDS THE HISTORY OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Tatyana Slavova – Another step on the road of the *scomrases* / 55

Hristina Toncheva – Towards Bulgarian Middle-Age anthroponymy (From the inscriptions in Dobâr’s church) / 64

Ana-Mariya Totomanova – On a certain word-formation model in Old Bulgarian / 69

Gergana Ganeva – When did the enrichment of the Bulgarian verbal system begin / 77

Tatyana Ilieva – Adverbialization and prepositionalization of prepositional phrases in old Bulgarian. Adverbial and semiadverbial phrases with the **къ** preposition / 84

Mariyana Tsibranska-Kostova – On a certain appellative name in the titles of liturgical books / 107

Mariya Deyanova – Towards the structure of complex sentences in Sofronii Vrachanski’s idiolect / 114

BULGARIAN AND ITS DIALECTS

Ivan G. Iliev – Does a relative pronoun *kacheto* exist in the language of the Banat Bulgarians / 129

Georgi Mitrinov – In the labyrinth of South-Rhodope and Eastern-Rhodope dialectology / 135

ON THE BULGARIAN LEXICON

Boris Parashkevov – Lexicological essays 8 / 146

Andrei Boyadzhiev – Bibliography of Associate Professor Petâr Ilchev / 151

WE PRESENT

Elena Hadzhieva, Venera Baicheva – The Power of Public Speech. Elena Kreichova, Nadezhda Stalyanova. Paradigma. 2017 / 156

Donka Alexandrova – A History of the Modern Bulgarian Literary Language. Selected Texts. Vladislav Milanov. University Publishing House “St. Kliment Ohridski” / 159

Актуални страници

СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК – КЛАСИЧЕСКИ ЕЗИК НА СЛАВЯНСТВОТО

Като отделен, самостоятелен език със свои собствени, присъщи само на него лингвистични черти, българският език е започнал да се обособява много рано – преди южните славяни да преминат Дунав и да нахлуят в Балканския полуостров; още тогава той е притежавал някои от най-важните си специфични особености, с които се е различавал от езиците на другите славянски племенни групи. През многовековната си история нашият език е преживял различни по-чувствителни или по-древни развойни процеси, които постепенно, но неотклонно са променяли първоначалния му облик и са го водели към днешното му състояние. Действували са и центробежни, и центростремителни сили, периоди на забързано движение са се редували с епохи на сравнително спокоен ход, имало е и изпълнени с драматизъм моменти, когато е било застрашено дори самото му съществуване. Защото през цялото време той е бил най-тясно свързан с живота на онази човешка общност, от която се е формирала българската народност, изразявал е нейните интереси и духовните ѝ свойства, споделял е нейните съдбини; С това ще си обясним някои най-общии тенденции, които откриваме в езиковия развой – диференциация на езиковите явления, резултат от териториалното раздалечаване на племената, принадлежащи към дадена етническа група, и на продължителните им контакти с представители на чужди, неродствени племена, и, от друга страна, стремеж към унификация на културното достояние – значи и на езика, когато неговите носители са образували някаква по-здрава и по-трайна икономическа и политическа общност; голяма роля е играла в този случай и появата на писмеността с нейния единен и стоящ над отделните диалекти книжовен език.

2. В най-ранните етапи от своя живот българският език е съществувал под формата на известен брей племенни диалекти. Между тях е имало някакви различия, но те са били съвсем незначителни – много по-малки, отколкото са напр. разликите между днешните български народни говори. Тези диалекти са се обединявали от няколко общи черти, на първо място от начина, по който е било заменено праславянското съчетание от *m* или *ð* и следваща ги

йота (*tj, *dj¹): в български групите *tj и *dj са се развили така, че са стигнали в края на краищата до *шт* и *жд*, срв. прасл. *svetjā и *medjā със старо-бълг. свѣшта и мѣжда.

Съгласната *ш*, респ. *ж*, тук е всъщност видоизменение на някогашната йота, която е започнала да се произнася все по-рано – най-напред едновременно с преградната съгласна, а после и преди нея². В някои говори е запазена една от предишните фази на този развой: *шти* (=шч), съответно *ждж*, където променената йота стои не само пред, а частично и след преградната. Дали ще имаме *ш* или *ж*, зависи от другата съгласна в съчетанието – ако тя е беззвучна (*т*), йотата е представена също от беззвучна (*ш*), а при звучна (*д*) и модификацията на *ј* е звучна (*ж*)³. (Трябва да изтъкнем, че в никой друг славянски език групите *tj и *dj не са дали *шт* и *жд*, срв. рус. свеча, межа, сърбохърв. свећа, међа, пол. świeca, miedza, чеш. svíce, meze.

Друга много древна фонетична черта на българския език е била особената гласна 'к, наричана *ят* – тя се е произнасяла като много широко и отворено *е*, т.е. като нещо средно между *е* и *а*. Подобен звук намираме в съвременния английски език, напр. в думи като back, sat и т.н. Това произношение на ятовата гласна е преобладавало в български докъм XV в., като се е запазило и до днес в редица народни говори. Останалите славянски езици, с изключение на полски, много отдавна имат обикновено, т.е. тясно *е* на мястото на стария *ят*. (в полски праславянската ятова гласна е представена двойко – и като *е*, и като *а*, а предходната съгласна е омекчена).

Покрай тези старинни отлики в диалектите на племената, от които по-късно ще се развие българската народност, са се появявали и други общи езикови черти. Тяхното разпространение е било улеснено и от образуването на племенни съюзи през последния период от развоя на родовообщинния строй у славяните: между диалектите на обединени в такъв съюз племена е настъпвало допълнително сближаване.

3. През II–IV в. южните славяни са преминали Карпатите (вероятно по два пътя – от запад и от изток) и са стигнали до средното и долното течение на Дунав. Оттук българските славяни, т.е. източната част от южнославянските племена, са започнали да преминават Дунав и да нахлуват на юг. През втората половина на VI в. нашествието е било толкова мощно, че предците на българските славяни са заели почти целия Балкански полуостров, а през 623 г. достигат чак в Крит и започват заселването на Мала Азия.

¹ В научната литература е прието звуковете и формите на такива езици, които не са имали писменост, да се отбелязват с латински букви, а пред тях да се поставя звездичка; дължината на гласните се означава с хоризонтална чертица върху буквата (ако тя липсва, значи гласната е кратка).

² Това явление се нарича антиципация (предварително, по-ранно учленение) и се явява и в други случаи, напр. *й* в общобълг. майка, (от по-старо мат'ка), в диалектното койн (от по-старо кон') и т.н.

³ Тук имаме, следователно, асимилация (уподобяване) на съгласните по звучност.

Ние не знаем достатъчно точно какви причини са предизвикали първите раздвижвания на славянските племена; що се отнася до периода между IV и VI в., известно е, че славяните са участвували в грандиозния исторически преврат, наречен „велико преселение на народите“, и са изиграли решителна роля в неговия заключителен етап⁴.

От VII в. южните славяни стават господстващ елемент на Балканския полуостров, при което източната част от тях, бъдещите български славяни, е заемала огромна територия, в която са влизали днешните Влахия, България, части от Източна и Южна Сърбия, цяла Македония, Средна и Южна Албания, цяла Гърция, включително Пелопонес, и много гръцки острови⁵. Освен това племена от същата група са отседнали и много по на запад – в пределите на днешна Унгария и в Седмиградско.

Във всичките тези области българските славяни са били за определен период преобладаващ, но никога не са били единствен етнически елемент. Днешното българско езиково землище е много по-малко от територията, върху която са били разпространени някогашните *ит-жд* диалекти – по-голямата част от славянските племена, носители на тези говори, е асимилирана и деславянизирана (срв. аналогичната съдба на различни славянски племена в пределите на днешна Германия, Австрия, Унгария и другаде). Навсякъде обаче се откриват повече или по-малко обилни следи от езика на, населяващите някога тези земи български славяни.

Особено значение сред тях имат местните (топонимните) названия, т.е. имената на различни географски обекти, преминали без съществени промени от езика на старото славяно-българско население в други езици и така запазени досега. Най-ценни в това отношение са местните названия в днешните гръцки земи, защото отразяват едно много архаично състояние на българския език и при това не са повлияни от някакъв друг славянски език; именно техният анализ ни позволява да установим, макар в най-общи линии, основните особености на българската фонетична система отпреди появата на писмеността. До твърде важни резултати може да ни доведе и проучването на българо-славянската топонимия в румънски, унгарски и албански.

⁴ От началото на новата ера северната граница на Римската империя е била застрашавана от огромен брой варварски племена – най-напред непосредствените съседи (келти и германци на запад, различни племена, населяващи карпатските и северните причерноморски области – на изток), после и различни други по-далечни народности. Последователно възникват няколко големи държавни обединения, в които са влизали най-разнородни племенни групи. През VI в. се явяват на историческата сцена славяните; тясната средиземноморска културна ивица бива разкъсана и пометена.

⁵ В някои области на Гърция (напр. Пелопонес) славяните са останали като доминиращ елемент до IX в., другаде и до много по-късно. По свидетелството на византийския император Константин Порфирогенет (Багрянородни), който е управлявал от 912 до 959 г., „пославянчи се цялата страна и стана варварска“.

Не по-малко съществени факти за историята на българския език могат да се изведат и от българските заемки – главно съществителни нарицателни – в различни други езици (срв. и разд. 4).

4. До идването на южните славяни Балканският полуостров е бил поделен между гръцкото и латинското културно влияние. Границата между тях, определена най-напред от К. Иречек, е вървяла от албанския град Леш (лат. Lissus) на изток, като е минавала на юг от Скопие, после край София по южните склонове на Стара планина и към морето (на североизток); югоизточната половина е била елинизирана, северозападната – романизирана. Най-силни са били гръцките и латинските елементи по крайбрежията, а също и по течението на Дунав, (който е бил естествена северна граница на Източната Римска империя. Във вътрешността на полуострова са се говорели и други езици – тракийски (дако-мизийски и същински тракийски), илирийски, различни ирански диалекти (главно скитите по долното течение на Дунав), известно време келтски, а също и отделни езици от германската група (готски в Източна Мизия), може би и други. Изобщо тези области са били заселени много отдавна, и то все от различни индоевропейски племена (както е известно, около средата на II хилядолетие пр. н. е. е започнало нашествието на гърците от север към юг; гърците са заварили тук други племена); през същите земи, след завладяването им от славяните, са минавали и са оставяли повече или по-малко забележими следи и много други етнически елементи, между които и немалък брой неиндоевропейски (преди всичко от тюркската група).

Остатъци от тракийския език, главно хидро- и топоними, са разпространени из цялата източна и южна част на полуострова, напр. *Тимок* (=трак. 'тъмна вода'), *Лом*, *Искър*, *Вит*, *Осъм*, *Струма*, *Места* и др.; *Пловдив* (от Пулпудева с типичната съставка *-дева, -дава*), *Скопие*, *Берое* и др.

Като заемки от иранско-скитски се тълкува морфемата *бог-* (в *бог*, *богат*, *убог*; впрочем, това твърдение не е безспорно), формата *сто*, думата *чаша* и др.; скитско е старото название на Черно море, което съдържа прилагателното *черен* (срв. ст. перс. *ахшаена*) и е било схванато от гърците като *аксенос* 'негостоприемен', а после променено в *евксенос* 'гостоприемен'.

За келтско се счита името *Дунав* (според някои то е скитско); топонимичният суфикс *-дунум* (напр. в *Сингидунум*, старото име на Белград) е също келтски и значи 'крепост, укрепление', както тракийското *-дева, -дава*. Следи от балканския готски се намират в *брадва*, *скут*, може би *виноград* (от герм. *weingards*).

Много по-изобилни са следите от езика на претопилото се по-късно българо-славянско население в Гърция, Албания, Унгария и Румъния – техният брой обикновено възлиза на няколко стотици, а в Румъния те са хиляди. Въпреки че са били подложени на някои фонетични изменения, българските думи в споменатите езици се познават сравнително лесно. Интересно е да се отбележи още, че в немалко случаи между българските заемки откриваме та-

кива думи, които в самия български език днес са почти изгубени (те могат да се срещнат само в отделни наши народни говори).

Преминаването на български думи в други езици е ставало в продължение на векове, затова в тях са отразени различни етапи от историята на българския език. Както беше посочено по-горе, най-архаични са българо-славянските елементи в гръцки. Тук решително преобладават местните имена, докато по-голямата част от останалите, с изключение на няколко десетки, са разпространени само в отделни новогръцки диалекти (предимно в съседните до българското езиково землище области – Епир и Тесалия, където погърчването се е осъществило най-късно).

Днешната албанска територия също е била до XI в. напълно славянизирана (самите албанци са дошли тук от вътрешността на полуострова много след идването на българските славяни), а и след това се е намирала ту под българска, ту под сръбска власт. Българските езикови елементи се явяват в Южна и Средна Албания, но в северната част на страната има и известен брой имена със сръбски фонетични особености.

Унгарците са дошли в сегашните си поселища към IX–X в.; по това време там са живели различни славянски племена, значителна част от които са принадлежали към славяните от българската група. Днес в унгарския език има над 1000 корена, преминали там от езика на завареното славянско население; най-старинните, а, както изглежда, и най-многобройните показват български фонетични особености.

Необикновено силно и много продължително е българското влияние върху румънски. То се доказва както чрез типичните български езикови черти на заемките, така и чрез техния много голям брой (в някои румънски речници стигат до 40%), Заслужава внимание и сферата на разпространението им – това са по принцип обикновени, общоупотребявани и простонародни думи.

Тук ще приведем някои примери с характерни български фонетични черти; за улеснение ще изберем само съществителни и ще ги дадем в кирилска графика.

Местни имена в Гърция: *Песта*, *Рекистяна*, *Користяни* (съчетанието **-ст-** предава българското **щ**), *Граздана*, *Мездани* (**-зд-** е на мястото на **жд**⁶); *Бряза*, *Ляска*, *Дряновон*, *Ряховон* (**я** срещу старинния **ят**); *Домбус*, *Лонгос* (стб. **дѣвѣ**, **лѣгѣ** ‘горичка, горска поляна’), *Гренда*, *Лендини* (тук **-ен-** предава малката носовка, срв. и във византийски хроники личните имена *Сфендостлавос*, *Сфендопликос*). Наричателни: *астряха* ‘стреха’, *санон* ‘сено’ (стб. **сѣно**), *хранос* ‘хран’, *яврани* ‘гарван’, *густерица*, *заканон* ‘закон обичай’, *кокотос* ‘петел’ стб. (**кокоѣѣ**) и др.

Български лексикални елементи в албански: *Пещер*, *Граждани*, *Саждани* (срв. стб. **садѣ** ‘градина бахча’); *Лясковик*, *Лябово* (срв. стб. **хлѣвѣ**); *Ланга*

⁶ В гръцки няма шушкави съгласни, затова вместо *ч*, *ж*, *ш* гърците произнасят *ц*, *з*, *с*.

(стб. лжгъ), *Зъмби* (стб. зжбъ); *гражд* (стб. граждъ ‘обор, кошара’), *пъндар*, *остен*, *крастavec*, *кокош*, *закон* и др.

Няколко български думи в унгарски : *пец* (срв. и втората част от местното име *Будапещ*), *моцоха*, *палац* (стб. плаштъ), *рожда* (стб. ръжда), *междъе*; *коронг* (стб. кржгъ), *гомба* (стб. гжва), *сомбат* (стб. сжвотъ), *ренд* (стб. радъ), *пентек* (стб. плтгъкъ), *сент* (стб. свлтъ).

Измежду хилядите българо-славянски думи в румънски: *пещера*, *сфешник*, *гражд*, *обще* (в стб. обьштнѣ ‘група, общество’), *вяк* (стб. вѣкъ), *мряжа*, *дял*, *брыза*, *пьява*, *мряна*; *мунка* (в стб. мѣка ‘тежък, изморителен труд’), *скупп* и заедно с това *дѣмб*, *крънг*, *гринда*, *чинсте* (стб. члстъ) и същевременно *рънд*, *сфънт* и т.н. За характера на тези думи срв. още *въздух*, *влага*, *храна*, *живина*, *долина*, *пояна* ‘поляна’, *брод*, *извор*, *остров*, *мушица*, *тиявица*, *рак*, *шеран*, *сом*, *каракуда*, *паун*, *остен*, *колиба*, *кошара*, *кочина*, *праг*, *стобор*, *обор*, *пo-тури*, *риза*, *шапка*, *сукман*, *черга*, *опинка*, *иглица*, *сланина*, *шишав*, *мършав*, *слаб* и много, много други.

5. През VII в. славянските племена постепенно започват да се организират в държавни обединения. Първата трайна славянска държава възникнала в пределите на Византия; тя е образувана от славяни и прабългари, като основната маса от нейното население са били оседналите в Мизия славяни. Два-три века по-късно възникват и останалите славянски княжества – Велика Моравия, Киевска Рус, Полша, Чешкото (Бохемското) княжество, държавата на сръбските племена, Хърватското кралство и т.н. Със засилването и централизацията на държавната власт е нараствала и необходимостта от единна и обща система за размяна и съхранение на информация (законодателство, договори, заповеди, укази и под.). От друга страна, новата обществена организация – феодалната държава – се е нуждала и от своя култура, преди всичко от идеология, която да санкционира по нов начин политическата власт. В Европа през Средновековието тази функция е принадлежала на християнството; християнската идеология. пък е тясно свързана с определени текстове, т.е. с писмеността (затова често казват, че писмото върви след религията).

За разлика от идеологията на родовата аристокрация християнството е утвърждавало божествения характер на властта. Така напр. преди християнизацията на българската държава властта на хана се е извеждала от големия хунски завоевател Атила (първата половина на V в.⁷), а след това – от бога⁸.

⁷ В Именника на българските ханове, един много интересен документ, който съдържа списък на хановете от най-древно време до 765 год., на първо място стои името Авитохол, т.е. Атила.

⁸ Срв. напр. текстовете от Апостола: „Всяка душа да се подчинява на върховните власти, защото няма власт, която да не е от бога; и каквито власти има, те са от бога наредени“ (Послание на апостол Павел до римляни, 13.1) или „И тъй, подчинявайте се на всяко човешко началство заради Господа: било на цар, било на върховна власт“ (Първо съборно послание на апостол Петър).

Докато българските ханове са прославяли и увековечавали делата си с надписи на гръцки език, българските славяни, които са се намирали под силното непосредствено влияние на византийската култура⁹ и голяма част от които са живеели в пределите на Византийската империя, са предприемали, първите опити да фиксират писмено своята реч. Тези наченки на писменост не са се опирали на подкрепа от страна на властта, а са имали неофициален и ограничен характер; те са били предназначени за по-тесни нужди и са били твърде примитивни („като се покръстиха, мъчеха се с римски и гръцки букви да пишат славянската реч“ – свидетелствува Черноризец Храбър), защото старобългарската фонетична система е много богата и със знаците на различните чужди азбуки е било невъзможно да се предадат голяма част от нашите звукове.

Този момент в историята на славянската писменост е бил предшествуван от периода на „чертите и резките“, за които споменава Черноризец Храбър. С тях българските славяни са записвали, както изглежда, числа (в търговията, военното дело, разни сметки и под.). Знаци от този тип имат характер на мнемоническо писмо и са познати у много първобитни общества. Пръчици, върху които се нанасят резки (рабоши), са се употребявали у южните славяни чак до началото на нашия век.

6. „Устроеното“ славянско писмо и първият славянски литературен език са създадени от Константин Философ, наречен по-късно Кирил (ок. 826–869 г.) и неговия по-стар брат Методий (ок. 816–885 г.); в това начинание са участвали и няколко техни съмишленици и последователи, между които най-голямо значение има Климент Охридски. Изходен пункт в осъществяването на Кирило-Методиевото дело са преговорите между византийското правителство и пристигналите през 862 год. в Цариград пратеници на Великоморавската държава. Основоположник на славянската писмена култура е ръководителят на моравската мисия Константин, който е съставил първата славянска азбука – според повечето изследователи това е глаголицата – и е превел на един от старите; югозападни български диалекти първите текстове; след смъртта му неговото дело е било продължено – при много тежки условия – от Методий.

Двамата братя са били видни византийски дипломати и обществени дейци; преди да заминат за Моравия, те са заемали високи и отговорни длъжности в държавния апарат; Методий е управлявал една славянска област в империята, а Константин е преподавал философия във висшето дворцово училище

⁹ Византийската култура не е пряко продължение и развитие изключително на древноелинската цивилизация, тя е претворила множество елементи от културата на множество народи, населяващи източното Средиземноморие; в нейното изграждане са участвали и славяните, затова тя е култура на византийското общество, а не само на гръцката народност (така например дори в областта на държавното законодателство е настанало съгласуване на гръко-латинските норми със славянското право – византийският Земеделски закон отразява особеностите на старото южнославянско право).

(т.нар. Магнаурска школа), където са били привлечени най-изтъкнатите учени на онази епоха¹⁰, и няколко пъти е изпълнявал, сам или заедно с Методий, извънредни поръчения на правителството в страната и в чужбина.

Завършен теолог, дълбок познавач на християнската идеология, възторжен и тънък почитател на поезията и сам поет, Константин – за разлика от много тогавашни тесногръди богослови – е ценял високо светските знания и се е стремял да ги овладее из основи. Константин е бил не само един от най-културните хора на своето време, не само един от най-блестящите и ерудирани представители на византийската образованост – със своя истински хуманен и прогресивен мироглед, с уважението си към презираните от византийската интелигенция „варварски“ племена, със своята борба за културно и просветно равноправие на всички народи и той, и Методий са се издигали високо над своите съвременници. Освен това Константин е притежавал и необикновен лингвистичен дар – той не само е владеел в съвършенство както гръцкия език (литературната му форма и някои негови диалектни разновидности), така и българския език от IX в.; не само е познавал и редица други, езици, но е умеел да вниква в езиковите структури, да схваща специфичните особености на отделните езикови системи и да ги съпоставя. И в това отношение той е изпреварил с много векове своето време – като езиковед той е на висотата на лингвистиката от XX в. Затова неговото дело е изключително явление в културната история на човечеството¹¹

¹⁰ Магнаурската школа, възстановена през първата половина на века, е съсредоточавала светската образованост на най-културната по онова време страна – Византия. Тук са се преподавали всички познати през средновековната епоха науки – граматика и литература (с поетика, риторика и стилистика), философия, история, музика, математика (аритметика, геометрия, астрономия) и др.

¹¹ Историята познава само няколко случая, когато едно лице създава изцяло азбуката на някой безписмен език. Така напр, в IV в. готският епископ Улфила (или Вулфила) съставил азбука от 27 букви и превел почти цялата библия па готски, като всъщност взел 20 знака от гръцкото писмо, а 5 или 6 от латинското. Много по-самостоятелна и по-оригинална е възникналата около 400 год. арменска азбука, но доколкото най-старите паметници на арменската писменост са пет-шест века по-късни, не може да се установи точно и достатъчно сигурно творческата роля на Месроп Машоц и на неговите помощници Саак и гърка Руфан, с чиито имена традицията и историята свързва създаването на тази азбука. Можем да отбележим, че различни други писмени системи, възникнали по същия начин, но много по-късно, са твърде примитивни в сравнение с глаголицата. Създадената в 1821 г. от Секвоя азбука, предназначена за езика на ирокезкото племе чироки, е сричкова; оформилата се през втората четвърт на миналия век писменост вай (Западна Африка), за чийто автор се счита Момолу Дувалу Букеле, също е силабична, както и писмото менде (менде са съседни на вайте), дело на един местен шивач — Кисима Камара. От същия тип са азбуките на различни племена в Канада, напр. изобретената от мисионера Еванс между 1840 и 1846 год. писменост, от Е. Д. Пек за един ескимоски диалект в 1878 год. и др. Още по-интересни от тази гледна точка са късните идеографични писмености, някои от които са съвсем нови, напр. бамумската (в Камерун), взимаслена в началото на нашия век от Нджоя, султан на племето, или чукотската, съставена от овчаря Теневил в 1930 г.

7. Глаголическата азбука е извънредно точна система за предаване на българската реч от IX в. Като е имал предвид отношението между звук (фонетичен) и писмен (графичен) език в гръцки и в другите езици, които е познавал, и като е изхождал от относителната честота на известен брой съвкупности от едновременни (или непосредствено съседни) езикови факти, т. нар. диференциални признаци в старобългарския език, Константин е създал отделен графичен знак за всеки такъв сегмент (фонема) така, че на всяка фонема да съответствува отделна буква и обратно, т.е. поставил е елементите на звуковия и на писмения език в едно-еднозначно отношение. Освен това в много случаи един общ на няколко фонемни признаци се отбелязва с един и същ компонент в състава на различни знакови фигури. В това отношение глаголицата е много по-съвършена от всички днешни европейски азбучни системи, напр. от системата на съвременния български писмен език, и стои неизмеримо по-високо от френската, английската и т.н. графика. От друга страна, за да подчертае независимостта на бъдещата славянска писмена култура, нейната новост и самостоятелност, Константин не само е обединил стилно външния вид на своите графични знакове, но им е придал и напълно самобитен облик – като цяло глаголицата не наподобява нито гръцката, нито латинската, нито коя да е друга азиатска или африканска азбука. И най-после, в глаголицата ясно се вижда стремежът на Константин към красота и естетическа завършеност – буквите са здраво стъпили в реда, грижливо, спокойно и с любов начертани, симетризиращи и архитектурно уравновесени фигурки.

Другата славянска азбука, наречена кирилица в чест на Константин-Кирил, е почти изоморфна трансформация на глаголицата, но повече от половината нейни буквени начертания са заети направо от византийския шрифт, наречен унциал¹². Различни са само знаковете, предаващи специфични старобългарски звукове; както изглежда, повечето от тях са стилизирани видоизменения на съответните глаголически букви. С течение на времето по различни исторически причини глаголическата азбука е била изместена в западната част на славянския свят от латинската азбука, в източната – от кирилицата.

¹² В буквените писмености отдавна съществуват два различни по тип и по функция шрифта – унциал и курсив. Унциалът се нанася в двупреградна система, при него буквите са еднакво високи, нямат стърчащи и висящи части, изписват се бавно и с няколко докосвания на пишещия инструмент, линиите им са отвесни и хоризонтални, ъглите помежду им са близки до правия (оттук впечатлението за острота на начертанията), между отделните знакове се оставя интервал; курсивът се вписва в четирипреградна система, части от буквите могат да стърчат или да висят, начертанията се нанасят с едно движение на перото, затова са окръглени, и е налице стремежът съседните букви да се свържат (за да не се вдига перото). По стил унциалът е видоизменение на някогашния шрифт, с който се е пишело върху камък; днес често наричаме тази шрифтова разновидност „печатни букви“. Функционалният наследник на древния курсив съществува и сега – това са нашите „ръкописни букви“. Някои от разликите между унциалните и курсивните начертания можем да видим, като сравним днешните главни и малки печатни букви.

Глаголицата се е запазила до нашия век сред някои католици в западната част на Балканския полуостров, главно по далматинското крайбрежие, където е била видоизменена под влияние на други шрифтове (това е т.нар. ъглеста или хърватска глаголица) и се е използвала не само за богослужбени книги, но и за записване както на преводи (от латински, италиански), така и на оригинални произведения; там се е явил и самият термин глаголица, вероятно към края на Средновековието или по-късно.

8. Не само в създаването на славянска графична система се е проявило необикновеното дарование на Константин, той е трябвало да преведе на един безписмен, напълно необработен в литературно отношение език твърде сложния евангелски текст и е извършил това с поразително съвършенство. Никъде в неговия превод няма да намерим рабско наподобяване на гръцкия образец, безсмислено и сляпо подражание на оригинала – всичко тук е ясно, логично и обосновано, всичко е изцяло в духа на славянските езикови норми. Същевременно Константин-Кириловият текст е извънредно точен и правилен – без да е буквален, той предава напълно вярно смисъла на всеки отделен пасаж. Нещо повече – в някои случаи разказът е почувствуван и осмислен така дълбоко, че старобългарският превод превъзхожда оригинала си по изразителност.

С удивителен усет и дълбоко вникване в контекста Константин е използвал напр. старобългарската синонимика. Една и съща дума от оригинала се предава по различни начини в зависимост от някой смислов нюанс. Така, когато грц. πηγή означава конкретен воден извор, Константин го превежда с *кладъсь* или *стоуденьць*, но когато е употребено преносно, с *источьникъ*; αἰγιαλός: понякога е *поморие* ‘крайбрежие’, друг път (когато трябва да се изтъкне стръмнота, височина) – *връгъ*, както в съвременните български народни говори, а може да бъде преведено и адвербиално с *на кран* (за кораби); различно значение имат *домъ* (както в новобългарски) и *храмъ*, *храмнна* (само страдата) за грц. οἶκος, οἰκία; много изразителен е преводът на грц. ὄρνις, което в гръцки има по-широко значение – ‘птица ; домашна птица, кокошка, петел’ – с *лажкаѣ* ‘квачка’ (пасажът гласи: *колко пъти исках да събера децата ти както квачката събира своите пиленца под крилата си*) и т.н. Прилагателното ὀυγής се превежда с *дъравъ* (днешното *здрав*), когато става дума за току-що излекуван *цѣлъ* (срв. глагола *цѣлнн*), λευκός е *бѣлъ*, но когато определя узряла и жълтееща нива и *плавъ* ‘жълт, жълтеникав, златист’ и пр. Със същото умение са използвани и другите части на речта, срв. напр. разликата между *тоуѣе* ‘даром, безплатно, безвъзмездно’ (*даром получихте, даром и давайте*) и *спътн* ‘напрасно, неоснователно, без право’ (*тези, които се гневят срещу вас без право*), *правѣ*, *право* ‘право, вярно, законосъобразно’, но току-що изцеленият ням започва, да говори чисто (и на двете места в оригинала има само по една дума; δωρεάν и ὀρθώς), *пролнѣтн* за течности, но *расъпатн* за твърди тела (в грц. само ἐκχέω), *днвнтн сѣ*, когато е станало чудо и *воуднтн сѣ* ‘очудвам се, изненадвам се’ (*учениците се изненадваха, че разговаря с жената*), *оуддрнтн*,

когато подлогът е човек, но **поразитн** – подлог е божеството, **надѣѣтн сѣ**, **оупъ-**
ватн и **чаѣтн** (съответно в гръцки $\lambda\alpha\rho\mu\acute{\alpha}\zeta\omega$, $\lambda\alpha\tau\acute{\alpha}\sigma\sigma\omega$, $\acute{\epsilon}\lambda\lambda\acute{\iota}\zeta\omega$) и мн. др.

Приведените тук примери дават съвсем бегла представа за някои от достойнствата на първите преводи. Всяко сравнение между двата текста, гръцкия и Константин-Кириловия, показва все нови и нови страни от изумителното преводаческо изкуство на великия славянски първоучител. (Константин се е грижел и за стройността на отделните изречения, за тяхната стилна изисканост и емоционална изразителност. Нещо повече – Константин-Кириловият превод е обработен и за речитативно произнасяне, респ. за пеене, затова отделните фрази могат да имат определена музикална структура (говори се напр. за избор на гласни, за мелодична линия, за изграждане на музикално заключение – каденция – във фразата; нека добавим, че глаголическата графика е дала в това отношение много по-широки възможности, отколкото днешната).

9. Така Константин-Кирил създава върху фонетико-морфологичната основа на един от старите югозападни български диалекти първия славянски литературен език. Обработката на този език се е състояла в изграждане на средства, чрез които да се предават всички особености и тънкости на високо-развития гръцки литературен език и е засягала преди всичко лексиката, фразеологията и синтаксиса. Константин е трябвало да въведе голям брой думи за изразяване на нови, непознати дотогава на славяните понятия, да придаде нови значения или отсенки на съществуващи лексеми, да изработи нови синтактични модели. Знаем, че с тези изключително трудни задачи той се е справил блестящо.

Константин е оставил непреведени или думи, които са били разпространени вече като народни в южните говори на тогавашния български език (напр. **кринъ**, **стратинъ**, **сѣбота**, **тектонъ**, **трапеза**), или специфични елементи на църковната терминология (**анѣлъ**, **апостолъ**, **ѣона**, **днѣволъ**, **сатана**; имената на месеците; църковните чинове); новите **благословитн**, **зълословитн** за **ѣв-** или **какологѣѣω**, евент. формации от типа на **беззаконнѣ**, **безоучство**, **безоумнѣ**, **вѣлнунѣ**), но и създадени изцяло от Константин (срв. напр. **лицемѣръ**, ‘който придава различен израз на лицето си в зависимост от събеседника’). Нови значения или нюанси имат напр. **вѣсьнъ** ‘в когото се е вселил зъл дух, демон’ – ‘болен’, **вина** ‘причина’, **вѣзлежатн** ‘вечерям’, **сила** ‘чудо’, **слово** ‘причина; равностетка, баланс’. В областта на морфологичните и синтактичните структури Константин е обобщил и нормализирал такива тенденции и обрати, които дотогава са били по-малко развити в славянската народна реч, като се започне със суфиксацията – напр. образуването на абстрактни имена (със суфиксите **-нѣ**, **-ство**), на деятелни имена (с **-тель**), разширяване на префиксацията (напр. **пророкъ**, **пророчѣство** и под., **вѣзвѣститн**, **вѣздатн** и под.) и се стигне до големи и сложни конструкции от типа на инфинитивните, дативус абсолютус (дателен самостоятелен) и под. Значителна част от новообразуваните думи днес са налице в литературния български език.

Доведеният до такова съвършенство старобългарски език е и най-старият от всички европейски литературни езици (с. изключение на готски¹³) – известно е, че в цяла Западна Европа векове наред като книжовен език се е използвал латинският, достъпен само на малцина. Наистина, отделни, и то твърде оскъдни, елементи от народните европейски езици – собствени имена, преведени отделни думи (т.нар. глоси) и под. – се срещат тук-там в написаните на латински книги, но по-големи и свързани текстове на някои от европейските езици се явяват, общо взето, едва след X–XI в.¹⁴

10. Славянската книжнина не е могла да се задържи дълго в Моравия, след смъртта на Методий неговите ученици са били изгонени или продадени в робство (наскоро след това моравската държава пада под ударите на маджарите).

Някои от Методиевите ученици са избягали на запад, сред чехите; за тяхната книжовна и просветна дейност свидетелствуват някои стари чешки паметници (Пражките глаголически листове, първата легенда за св. Вацлав, чийто автор-глаголит е познавал добре Кирило-Методиевите преводи на евангелието и псалтира, и др.¹⁵ Известна част от учениците на Методий са отишли, както изглежда, на юг, при хърватите; възможно е, впрочем, славянското богослужение в Хърватско да има по-стари корени и да е заложено още от Първоучителите, когато са пътували за Рим. Има данни за разпространението на славянска глаголическа писменост и сред словенците, поляците и лужичаните. В най-добро положение са били по-старите съратници на двамата просветители, които, сами българи, са се запътили към България; чрез тях именно се запазва, доразвива и предава на славянството делото на Константин-Кирил и Методий.

Същинска родина на славянската просвета става България, където след 886 год. с подкрепата на държавната власт се оформят две книжовни средища и съответно две школи. Едната от тях, Охридската школа, е организирана и ръководена от Климент, първият български епископ, който е използвал в богослужението българския език (до идването на Кирило-Методиевите ученици богослужението в България се е извършвало на гръцки). Начело на Преславската школа е стоял, както изглежда, току-що завърналият се от Цариград

¹³ Преводът на Улфила е много тромав и груб; твърди се, че той е толкова готски, колкото и гръцки. Освен това готската книжнина е твърде бедна и скоро напълно угасва, без да е оказала сериозно влияние върху някой от другите германски езици.

¹⁴ А употребата на родния език във висшите учебни заведения е от много по-късно време. Така напр. първата лекция на немски език е била прочетена от Кристиан Томазиус през учебната 1687/88 год. в Лайпцигския университет.

¹⁵ Славянска писменост се е запазила около половин век в Сазавския манастир; през 1097 год. той бил предоставен на католически монаси (бenedиктинци), които унищожили всички славянски книги. В XIV в. славянско богослужение е било въведено с помощта на хърватски глаголити в новоосновения Емауски манастир (Прага) и се е задържало до XVII в.

Симеон; важна роля тук е играел първоначално Наум, който по-късно заминава за Македония. Поддържани и насърчавани от държавната власт, която е считала развоя на българската просвета за своя първостепенна задача¹⁶, двете средища развивали оживена и многостранна литературна дейност: не само се преписвали и размножавали първите преводи, но се превеждали и други гръцки книги, съставяли се различни сборници, пишели се оригинални произведения. Охрид и Преслав в онази епоха са били най-важните центрове на славянската просвета и култура.

11. Българската литературна култура се е ползвала с огромен авторитет в Източна Европа и на Балканите – изработваните в България книги са се разпространили далече извън нейните предели и са станали основа за книжовната дейност на други славянски народи¹⁷, а по-късно и на румъните; българи – просветни дейци или обикновени „грамагици“ – са работели в руските, сръбските и румънските княжества. Нормите на българския език са се смятали за образцови и книжовниците-небългари са се стараели да ги спазват колкото може по-точно¹⁸; постепенно обаче в текстовете са се вмъкнали и особености, главно фонетични и лексикални, от живата реч на преписвачите. Така са възниквали различни местни книжовни варианти на българския литературен език. В славистиката се употребяват за тях названията *редакции* (или *рецензии*) на старобългарския език, а старите книжовници говорят за *изводи*. (Литературните разновидности на старобългарския език не са се различавали съществено както една от друга, така и от по-късното състояние на българския книжовен език (след XI–XII в.). На това се дължи до голяма степен и тяхното извънредно широко разпространение – тези книжовни езици са прескочили сферата на православното богослужение и на свързаната с него чисто религиозна християнска книжнина, навлезли са в обществения живот и са се превърнали в езици на богата и разнообразна литература. Най-голямо културно-историческо значение има руската редакция на старобългарския език,

¹⁶ За голямото значение, което е имало в този момент от историята на България просветното дело, можем да съдим напр. от факта, че при заминаването на Климент за юго-западните области на страната правителството сменило дотогавашния управител Курт (явно от прабългарската аристокрация) с болярина Домета (славянин), който е трябвало да съдействува с всички средства на Климент, или че мнозина от най-видните хора в държавата, дори членове на царското семейство, са станали монаси и са се отдали на книжовна дейност.

¹⁷ В Русия влиянието на българската книжнина е било особено силно най-напред през XI и началото на XII в. (след покръстването на русите в 988 год.), а после от средата на XIV и през XV в., когато в руските книги са били отстранени голям брой русизми, изместили ранните българизми (въведена е отново дори буквата ж); историците на руския език говорят за първо и второ южнославянско влияние, което фактически е българско.

¹⁸ В стремежа си да не допускат нарушения на старобългарските норми руските преписвачи понякога са се престаравали, срв. напр. антирусизма *зѣленѣ* вм. *зѣленѣ* (по аналогия с *вѣрѣ* при руското берег).

наричана обикновено *църковнославянски език*, която по силата на историческите условия с течение на времето се е разпространила широко и сред южните славяни.

През епохата на славянското възраждане църковнославянският език е изиграл съществена роля в изграждането на самостоятелните славянски култури¹⁹; днешният руски литературен език напр. е оформен под силното влияние на църковнославянски²⁰, а чрез него голям брой старобългарски езикови елементи, преди всичко лексикални (и словообразователни), са навлезли в съвременния, български книжовен език²¹.

12. Интересът към езика, на който са написани най-старите славянски книги, датира още от времето на ранните преводи. Постепенното увеличаване на функциите, които книжовният език, една оформена и подчинена на свои норми и правила лингвистична система, е имал в Симеонова България, а после и в други страни, все по-широкото разпространяване на грамотността и на книжовната дейност сред различни източноевропейски народи е обуславяло не само необходимостта от практическо овладяване на този език, но и чисто теоретичните занимания с него. Средновековните книжовници повече или по-малко ясно са осъзнавали различията във формата и структурата на отделните езикови системи, искали са да си уяснят техния генезис и отношенията помежду им. Вниманието към паметниците на старата славянска писменост, както и към живите славянски езици, се усилюва в края на XVIII и началото на XIX в. и е свързано с националното възраждане на славянските народи (главно в Австро-Унгарската империя) и с общия развой на езикознанието. По това време не само че не са били открити същинските старобългарски ръкописи, но и за живия български език не се е знаело почти нищо. Едва няколко десетилетия по-късно, след публикуването на всички големи старобългарски ръкописи, след проучванията на народната новобългарска реч и особено на

¹⁹ Новата руска, сръбска и българска литература е започнала своето развитие именно на църковнославянски език с известни елементи от съответната жива народна реч.

²⁰ Многобройни следи от извънредно силното старобългарско влияние върху староруски са запазени и в съвременния руски литературен език, като в някои случаи дори не са позволили там да проникнат изконните руски форми, а в други съществуват редом с тях, срв. *ц*, *жд* вм. *ч*, *ж*: *общество*, *пещера*, *освещение* (но *свеча*), *вождь*, *рождать* и пр. (*ц* вм. *ч* имат сегашните деятелни причастия и произлезлите от тях прилагателни, срв. *пишущий*, *поющий*, *лежащий*, *глядящий*, съотв. *текущие события*, *подходящий момент*, *предстоящие задачи* и пр.); *ра*, *ла*, *ре*, *ле* вм. *оро*, *оло*, *ере*: *враг*, *град* (покрай *город*), *гражданин* (при рус. *горожанин*), *страна*, *глас* (напр. в *согласие*, а не *соголосие*), *глава*, *брег* (напр. в *безбрежный*), *среда*, представката *пред-*, *млекопитающие*, *влеку*, *плен* и мн. др.; начално *ра-* вм. *ро-*: *работа*, *равный*, представката *раз-* (в *разум* и т. под.); начално *е-* вм. *о-*: *единица*, *единство* (но *один*); наставката *-ие* в отглаголните съществителни вм. *-ье*: *спасение*, *сознание* и мн. др.

²¹ Почти всички по-стари русизми в съвременния, български литературен език са всъщност старобългаризми; запазени няколко века в църковнославянски, те са преминали по-късно в книжовния руски и оттам са се върнали отново у нас.

нашите югозападни говори, е станало ясно, че езикът, на който славянските Първоучители са превели църковните книги, е стар български диалект, т.е. че той е едно по-древно състояние на българския език.

Значението на старобългарския език за лингвистиката и особено за индоевропейскою и за славянското езиковедие е било осъзнато постепенно от изследователите; интересът към този класически славянски език от началото на миналия век досега непрестанно е нараствал и днес научната литература, посветена на различни въпроси от старобългарската граматика, обхваща хиляди изследвания, монографии, дисертации, статии, научни съобщения, бележки и т.н. Все по-често се явяват и цялостни синтетични трудове. Можем да споменем тук, че до днес са издадени на различни езици (латински, отделните славянски езици, немски, френски, английски, испански, италиански, румънски, унгарски) стотина старобългарски граматики – много повече, отколкото са граматиките на съвременния български език, и с много по-широко разпространение (наскоро ще излезе в Токио втори старобългарски учебник). Все по-често се явяват и нови издания на старобългарските ръкописи.

13. От XII в. българският език навлиза в нова фаза от своята история – в него започват да се проявяват редица нови явления, които малко по малко изменят облика му. Промените са засегнали преди всичко фонетичната и морфологичната система на българския език, макар че не са се ограничили само в тях. Именно през тази епоха, която продължава до XV в. и се нарича среднобългарски период, става превръщането на старобългарския език в новобългарски. За да получим поне бегла представа за характера и големината на изживените от нашия език изменения през среднобългарския период, трябва да направим една кратка характеристика на старобългарския език.

Старобългарският език от времето на Първоучителите се е отличавал с необикновено богата вокална система, той е имал освен запазените до днес гласни *и, е, а, о* и *у* (нашият *ѣ* тогава е звучал другояче, не както днес), още гласната *ят* (*ѣ*), за която стана дума по-горе (разд. 2), *ери* (*ѣ*), *голям ер* (*ѣ*), който се е произнасял като нещо средно между *у* и *о* (срв. съвр. френско затворено *о*, напр. в *beau* или *gose*), но е бил много кратък, *малък ер* (*ѣ*), произнасян между *и* и *е* (срв. съвр. френско затворено *е*, напр. в *été* или *assez*) и също много кратък, две или три носови гласни, при артикулацията на които издишната струя е минавала едновременно и през устната, и през носната кухина – носово *о*, голяма носовка (*ж*), носово *е*, малка носовка (*ѣ*), може би носово *ѣ* (нещо като френския звук в *brun*, *commun* и под.), вероятно и чисто *ѣ* (както във френското *tu*, немското *grün* и под.); освен това във функцията на гласни са можели да бъдат и съгласните *р* и *л*, и то с по два варианта – твърд и мек (т.е. *р*, *р'*, *л*, *л'*²²).

²² Кръгчето под буквата показва, че в случая тя предава гласен (сричкообразуващ) звук, а апострофът след нея е знак за мекост.

И в групата на съгласните е имало някои по-необичайни за нас. звукове; ще споменем само, че шушкатавите **ч**, **ж**, **ш** и съскавите **ц**, **с** (**дз**), понякога ј още з, а дори и **с**, са били много меки (подобни меки шушкави звукове има в съвременния полски език²³).

Най-съществената особеност на старобългарската морфологична система в областта на имената (съществителни, прилагателни, причастия, числителни, местоимения) е *синтетизмът*, т.е. наличието на специални окончания за изразяване на отделни падежни отношения; положението по принцип е такова, каквото ни показват другите славянски езици днес²⁴. Друга интересна черта на старобългарската морфология е *двойственото число*, чиито форми се употребяват, когато се говори за два предмета (най-много при частите на тялото). Двойствено число имат съответно и глаголите, тъй като те по принцип се съгласуват със своите подлози.

Съществителните са били групирани в десетина *склонения* (напр. всяка от думите *градъ*, *мжжъ*, *сынъ* или *сло*, *полѣ*, *нмѧ*, *отрочѧ*, *слово*, или *жена*, *костъ*, *цръкы*, *матн* се е скланяла по различен начин). Важно е да се изтъкне също, че имената *не са имали членувана форма*. Прилагателните са се явявали в по *две форми* (*добръ*, *добра*, *добро* и *добрън*, *добраа*, *доброѣ*; близки до тях са т.нар. кратка и пълна форма в съвременния руски език), същото се отнася и до повечето старобългарски причастия и до някои числителни. Сравнителната степен на прилагателните се е образувала синтетично (*добрѣн*, *добрѣншн*, *добрѣи* и *добрѣнше*, по изключение и с друга основа – *лѹчнн*, *лѹчншн*, *лѹчнше*). Бройните числителни са притежавали редица специфични особености (напр. числителните от *пет* до *десет* не се съгласуват с определените от тях имена, а изискват родителен падеж – *пѧтъ хлѣбъ* ‘пет хляба’, *пѧтъ десѧтъ* ‘пет десетки’ – ‘петдесет’, *пѧтъ сътъ* ‘пет стотици’; по-малките числителни са функционирали като обикновени определения *дѣва оученика*, *дѣвѣма оученикома* и т.н., или *трн съта*, *трѣхъ сътъкхъ* и т.н.); повечето от тези особености са запазени в другите днешни славянски езици. Личните и притежателните местоимения са имали *само първо и второ лице* (диалогичните лица), показателните са били по-къси от днешните (срв. напр. *тъ*, *та*, *то* – *този*, *тази*, *това*), изключително често са се употребявали косвените падежи на едно особено местоимение, наричано *анафорично* (**н**, **ѣ**, **ѣ**); то е влизало и в състава на сложната форма при прилагателните, от него се е образувало и относителното

²³ Срв. напр. полските *ciało* ‘тяло’, *działać* ‘работя, действам’, *ziarno* ‘зърно’, *siano* ‘сено’. Както може да се види от примерите, меките полски **ч**, **дж**, **ж**, **ш** не са наследници на съответните праславянски съгласни, а са се явили по-късно в резултат от развоя на стари **т**, **д**, **з**, **с**.

²⁴ Синтетични езици са били напр. санскрит, старогръцки, латински, готски и другите езици от германската група (старовисоконемски, староскандинавски, староанглийски и т.н.). Старобългарският език е имал 6 падежа и една отделна форма за обръщение (падежите са именителен, родителен, дателен, винителен, творителен и местен).

(нжє, ђжє, вжє). Сред въпросителните най-много се среща кѣто, респ. чѣто (с едното се пита за лица, с другото – за предмети) и пр.

В областта на глагола разликите между старо- и новобългарски не са така чувствителни — глаголните форми са били подложени на сравнително по-малко промени. Както и днес, имало е прости и сложни времена; прости са *сегашно* (несѣ, несѣши, хождѣ, ходнши), *минало несвършено* (несѣахѣ, несѣашѣ, ходѣахѣ, ходѣашѣ²⁵), *минало свършено* (няколко разновидности: несѣ — нѣсѣ — несѣхѣ) и един тип бъдеще (нарича се *просто бъдеще* и се изразява чрез сегашните форми на глаголи от свършен вид, както в други славянски езици днес — *приннесѣ, съвѣрѣ*). *Сложните минали времена* са били изградени от т.нар. елово причастие и съответната форма на спомагателния глагол (ходнлѣ есмь, ходнлѣ вѣахѣ), *сложното бъдеще* — от сегашното време на някакъв спомагателен глагол и инфинитива на нужния глагол хощѣ пнѣти 'ще пия', не имамь пнѣти 'няма да пия', респ. от имперфекта на хощѣти и съответния инфинитив (напр. ладнн... погразнѣти хощѣашѣ 'лодката... щеше да потъне', бъдеще в миналото) или от сегашните форми на вѣити и елово причастие (вѣдетѣ прншѣлѣ 'ще бъде дошѣл', бъдеще *предварително*). От две думи се състои и *условното наклонение* (пнлѣ вимь, малко по-късно и пнлѣ вѣхѣ). Освен изявително и условно, съществувало е и *повелително наклонение*, при това не само с форми за второ лице, както е днес. Затова пък и в старо- и среднобългарски още не се е развило преизказното наклонение — то е значително по-късно. Особено типична за литературно обработения старобългарски език е честата поява на различни *причастия* — сегашно деятелно, сегашно страдателно, минало деятелно I и II, минало страдателно (срв. сегашно деятелно в изразите ходо прн морн...вндѣ 'като ходеше край морето...видя', н се рекѣ издѣше 'и като каза това, издѣна', народн вндѣшѣ вѣывѣашѣ внѣшѣ прѣсн своѣ вѣзвращѣахѣ сѣ 'хората, като гледаха това, което става, и като се удряха в гърдите, връщаха се', жена ... не прѣста обловѣзѣашѣ ногѣ еѣо 'жената...не престана да целува краката му' и т. н.).

И в синтаксиса можем да отбележим наличието на едни *особени конструкции*, в които важна роля са играли неличните глаголни форми (инфинитив, причастия), напр. *дателен с инфинитив* (вѣстѣ же оумрѣти ннштѣмоу 'така стана, че беднякѣт умря') или *дателен самостоятелен* (ешѣ же емоу глаголѣшѣти 'още докато той говореше', вѣчѣроу вѣвѣшѣ 'когато настѣпи вечерта'); такива съчетания са били характерни и за другите древни класически езици — санскрит, старогръцки, латински.

14. Сега вече можем да се спрем върху някои от най-важните промени, които са се извършили със старобългарския език при неговия преход към новобългарски.

²⁵ Всъщност хождаахѣ, хождаашѣ — бел. ред.

Двете ерови гласни, които са били много по-кратки от всички други (в това отношение те са приличали на френското *e muet*, наричат ги свръхкратки или редуцирани гласни) в зависимост от своето фонетично положение в думата постепенно или са се изравнили по дължина с останалите гласни („силни“ ерове), или, напротив, са изчезнали („слаби“ ерове). В първия случай те са променили и своето фонетично качество – от тях са се получили други вокали, напр. в много от югозападните, а и в редица други български диалекти силният *ъ* се е превръщал в *о*, а *силният ъ* – в *е* (*сънъ* > сон, *пѣтъкъ* > петок, *дѣнь* > ден, *старѣць* > старец); подобен разпой се среща и в други славянски езици, срв. съвременния руски. Другаде *големият ер* е изгубвал своята лабиализация (закръглянето на устните) и така се е появил нашият съвременен *ъ-звук*. *Изчезването на слабите ерове пък е довело до различни нови фонетични явления, напр. обеззвучаване на крайните звучни съгласни* (*хлѣвъ* звучи днес *хл'ап*, *градъ* – *грат*, *богъ* – *бок*), вътрешни уподобявания на съгласни (*сватѣва* се произнася сега *свадба*, *сѣграда* – *зграда*, *сладѣка* – *слатка*), поява на подвижни *ъ* и *е* (*сладѣк*, но *сладка*, *гладен*, но *гладна* и, от друга страна, *добръ* е станало *добър*, *пѣснь* – *песен* и т.н.). *ятовата гласна*, която е била нещо средно между *е* и *а*, пак под влияние на околните звукове или се е разширявала в обикновено *а*, като е прехвърляла своята мекост върху предходната съгласна (*цѣлѣ* > *цял*, т.е. *ц'ал*²⁶), или се е стеснявала в чисто *е* (*цѣлн* > *цели*); втората възможност е обобщена по-късно за всички положения в нашите западни говори (*цѣлѣ* > *цел*, *бѣлѣ* > *бел* и т.н.). *Ери* се е изравнило със старото *и* и е изчезнало като отделна фонема²⁷. *Носовките* също са претърпели изменения както във вокалната си част, така и с това, че са престанали да се изговарят с носов призвук и днес на тяхно място се чуват други гласни, най-често *ъ* или *а* за голямата, *е* — за малката (*пѣтъ* > *пѣт* и диал. *пат*, някъде *пот*, по изключение и *пѣнт*, *пѣтъ* > *пет*. и т.н.). Старите сонанти *р* и *л* вече не могат да изпълняват ролята на гласни, освен в някои западни говори²⁸; още преди това е изчезнала разликата между твърдия и мекия тип, т.е. между *р* и *р'*, съответно между *л* и *л'*.

Някогашните *меки съгласни* бавно, но неотклонно са затвърдявали, което е причинило редица промени в българската фонетика²⁹ (напр, смесването на *ъ* и *ь* на *ж* и *л*, на *ч* и *н*, разликите между новобълг. *овче* и *овчо*, *наше* и *нашо* и др.).

²⁶ В отделни говори е можела да изчезне мекостта на *ц* (*ц' > ц*), понякога и на *с*, срв. *цал*, *цалувам*, *цадим*, *цапим*, *сакам* и др.

²⁷ С изключение на някои периферни български диалекти, напр. около Солун, където старото ери е дало *ъ* (вм. *син*, *бил*, *мишка* и т.н. там са записани *сън*, *бъл*, *мъшка*).

²⁸ Такива *р* и *л* се явяват напр, в днешния чешки език; в сърбохърватски също има сричкообразуващо *р*, а старото вокално *л* е дало *у* (напр. *вук*).

²⁹ Срв. степента на тяхното затвърдяване в руски и особено в полски (тук може да има дори преглас *е-о*, напр. *czolo*, *żona* срещу *чело*, *жена*).

При съществителните се наблюдават няколко процеса – преди всичко почти пълно изчезване на двойственото число, обединяване на имената в по-малко склонения, като се изхожда от признака род (това е станало с имената от мъжки и среден род, а частично и от женски род и в други славянски езици), обобщаване на някои падежни окончания. Но в български развоят не е спрял дотук – за няколко века у нас се е осъществил и *преходът към аналитизъм*. т.е. падежните окончания са отпаднали и е останала само по една форма за единствено и за множествено число (наричана *общ падеж*), падежните отношения сега се предават само с помощта на предлози. Много характерна за българския език е и *появата на член* – това днес е една от най-съществените разлики между нашия и другите славянски езици. Прилагателните са изгубили способността да се явяват в проста и сложна (кратка и пълна) форма – надделяла е простата; степенуването вече става с предпоставени частици *по-* и *най-* (*по-добър, най-добър*). Изменило се е и управлението на числителните – днес имаме *пет хляба* и *петима студенти* (и едното, и другото е стар именителен падеж³⁰). Появило се е третоличното местоимение (*той, тя, то*, респ. диал. *он, она, оно*), а така също и формите за трето лице на притежателното местоимение (*негов, неин*). Показателните местоимения са удължени с разни частици (*този и тоя, тази, това*), изгубила се е формата *къто*, а от *къто* се е получило *що*, изградено е ново относително местоимение, вече от въпросителното (*който, която, което*).

Двойственото число не е изчезнало безследно, днес от него са останали такива форми, като *очи, уши* (вм. „правилните“ *ока, уха*³¹), *ръце, нозе* (вм. *ръки, ноги*³²) и др., срв. и паралелните *рамена, крила, колена* и т.н. (множествено число) и *рамене, криле, колена* и т. н. (двойствено число). Нещо повече, старите форми за двойствено число се явяват като правило при т.нар. бройна форма на съществителните от мъжки род и то не само когато става дума за два предмета³³, срв. *два (три, четири....) лева, молива, чина – много левове, моливи, чинове*. Стари дуални форми (за двойствено число) са още *два и две* (с разлика в рода).

Следи от някогашните различия между отделните склонения могат да се открият в съвременния български език, по-специално при образуване на формите за множествено число, срв. *народи* (стари о-основи), *домове* (стари у-основи), *мъже, сънища* (вм. *мъжове, сънове* тук се е появил оттенък на събирателност, срв. *тръне, гробища*), *села*, но *чудеса, имена, телета* (последните примери са били от старите консонантни основи, срв. тяхното влияние в *момчета, копчета* и т.н.) Родовата разлика още личи при промяната на *к, г, х* в *ц, з, с* в множествено число, срв. *ученици, кожуси*, но *майки, мащехи* и т.н.

³⁰ Бройната форма на *-а* всъщност е старо окончание на родителен за количество – бел. ред.

³¹ По схемата *село:села* трябваше да имаме *око:ока* и т.н.

³² Щом от *река* мн. число е *реки*, от *ръка* трябваше да бъде *ръки* и т.н.

³³ Вж. бел. 30.

Стари падежни форми са запазени в днешни народни говори, както и в езика на писатели от близкото минало (Ботев, Каравелов, Вазов, П.П. Славейков, Влайков и др.); освен това голяма част от наречията в съвременния български език са фактически някогашни падежни форми, напр. *сбогом, даром, денем* (творителен падеж) и по аналогия с него *нощем* (покрай *нощя* от *ноштинъ*), *сутрин, заран, вечер* (винителен за време), *горе, долу* (местен падеж; в старобългарски *горѣ* е форма от *гора* ‘планина, възвишение’, т.е. *горе* буквално е значело ‘на планината, на високо’, *долу* е от *долъ*) и мн. др. За звателната форма в новобългарски срв. днешните *Иване, народе, Елено, родино* и т.н.

Някогашната сложна форма на прилагателните се вижда при мъжки род, единствено число, когато е употребен като обръщение (*драги, мили, скъпи; и е получено от -ы*), винаги при членуване (*добър, но добрият, а не добрът*³⁴) и във формите на *-ски (български, софийски)*, в местни имена (*Черни връх, Бели Осъм, Малки Искър, Сини вир*).

В днешното *триста* е запазено съгласуването (*ста* в множествено число от *сто*), срв. и остаряващото вече *двесте* (тук имаме двойствено число), при *петстотин, шестстотин* и пр. се явява родителна форма за множествено число *стотин* (от съществителното *стотина*), *двама, трима* и т.н. запазват някогашното окончание за дателен и творителен падеж – двойствено число.

Именителният падеж на третоличното местоимение пази при формите за мъжки и женски род някогашното анафорично местоимение (*той* е получено от *тѣ+н*, *тя* – от *та+ѣ*); същото местоимение продължава живота си и в косвените форми *него, го, му, я, ѝ*. От него са и притежателните *негов, неин*. Относителното *който* и т.н. е образувано точно по схемата на по-старото *н+жѣ* (местоимение, което се скланя, и неизменяема частица след него, срв. *н+жѣ, егѣ+жѣ, емоу+жѣ* с *кой+то, кого+то, кому+то*).

При глаголната система са отпаднали само две от няколкото форми за минало свършено време (т.нар. прост или асигматичен аорист и I сигматичен аорист *I* с удължаване на коренната гласна, т.е. типове *нѣсѣ* и *нѣсѣѣ*), които изобщо са по-редки още в старобългарски и не са можели да се образуват от всички глаголи; тяхната функция е поета от обикновения старобългарски аорист (тип *нѣсоуѣ*). Загубено е и простото бъдеще, понеже сложните форми непрекъснато са се развивали и са го изместили. Спомагателните глаголи в състава на сложното бъдеще постепенно са се превърнали в неизменяеми (новобългарската частица *ще* е от формата за трето лице, единствено число, но днес се употребява за всички лица и числа; така е и със запазената само при отрицание форма *няма*), а инфинитивът след тях се е развил нормално в съчетание от *да* и лична глаголна форма, като после и *да* е станало излишно (*хъштѣтѣ пнтн > штѣтѣ да пнтѣ > ще да тие > ще тие*). Впрочем, до неотдавна в новобългарски са се срещали и конструкции, в които помощният глагол

³⁴ Срв. отношението *вятър:вятър-ът* и пр.

се спряга (*аз ща да тия, ти щеш да пиеш* и т. н.); що се отнася до инфинитива, в съкратен вид и той се е удържал чак досега, срв. редките *видя щем* — *тук видя* е от *вндѣти* — или след глаголни форми като *стига, мога, недей*, напр. *стига плака* — *плака* е от *плакати*, *недей ходи, можем каза*³⁵).

През новобългарската епоха глаголната система се е обогатила с ново наклонение — *преизказното*; във връзка с него е и появата на *минало несвършено причастие* (пишел, четял, ходел и т.н.), каквото в старо- и среднобългарски няма. Напротив, някои от толкова честите в стария език причастия (сегашните, минало деятелно първо) постепенно са излезли от употреба; те са въведени отново през миналия век в литературния език. От старобългарските сегашни деятелни причастия обаче са се развили днешните *деепричастия*, които имат твърде разнообразни форми в диалектите.

15. С някои от своите нови черти днешният български език се противопоставя на останалите славянски езици; разлагането на синтетизма при имената, появата на членна форма, изгубването на стария, инфинитив, изчезването на простото бъдеще и образуването на сложни форми с помощта на глагола *хѣтѣти* (вм. *бѣти*), а, напротив, запазването на простите минали времена (*носех, ходех, носих, ходих*), новата семантика на еловите причастия (*преизказността*), възможността на някогашните кратки местоимени форми за дателен падеж да изразяват родително отношение (срв. *дадох му с баща му, казах ѝ с книгата ѝ*³⁶ и др.). Тези особености на съвременния български език обаче са го доближили до различни други езици. На какво се дължат те, как и защо са се появили в езика? Науката все още не може да даде окончателен отговор. Едни изследователи търсят обяснението във влияние от страна на езиците, заварени тук от славяните, на първо място тракийски, други приемат напълно самостоятелен развой на българския език. Често се посочват общи черти между нашия и другите, така наречени балкански езици (румънски, албански, новогръцки), говори се дори за балкански езиков съюз. Действително, между новобългарски и останалите балкански езици има някои общности, но можем да намерим и паралели с такива индоевропейски езици, които никога не са били в непосредствен контакт с български.

Така например днешните романски езици (френски, италиански, испански) са аналитични, а тъкмо този от тях, който се е оформял на Балканите, румънският, е запазил в редовна употреба някои падежни форми. Членна морфема, получена от старо показателно местоимение, се явява както в романските, така и в германските езици; наистина, по принцип тя стои пред името (както напр. и в гръцки), но някъде може да бъде и задпоставна (напр. в шведски; изразяващо определеност задпоставно местоимение участва и в сложната фор-

³⁵ По-дълга форма се явява в отделни новобългарски говори, а частично и в литературния език, срв. *не е видет 'не може да се види'* и под. (тук *видет* е от инфинитива на *вндѣти*).

³⁶ Те се трансформират по различен начин, срв. *дадох на него, но неговият баща*.

ма на славянските прилагателни). Образуването на бъдеще време с помощен глагол, който е имал значение 'искам', е характерно не само за балканските, но и за други европейски езици или за някои техни териториални разновидности³⁷. Преизказването е представено много широко в тюркските и в угрофинските езици, а също и в някои периферни индоевропейски езици (балтийски, арменски и др.³⁸). Дателен, който изразява притежание, имаме още в санскрит, в старогръцки и латински и т.н.

Явно е, че процесите в българската езикова история са твърде сложни, че в тях се преплитат влияния и на външни, и на вътрешни фактори. Някои тенденции напр. са заложени още в праславянски, може да възхождат дори към индоевропейската епоха, а са се развили много по-късно, след като българските славяни са оседнали в своите земи на Балканския полуостров; други пък са се появили по-късно, но са осъществени пак със собствения материал на българския език. Важно е да се подчертае, че нито една старобългарска морфема не е изчезнала напълно през вековете, които делят старобългарски от новобългарски³⁹ – всъщност се е променила, в някои случаи твърде рязко, честотата, с която се явяват днес в речта. Следователно, колкото и да се е променяла функцията, семантиката и фреквентността на основните градивни езикови единици, морфемите, тяхната основна част си е останала славянска.

Петър Илчев

От „Българският език – език на 13-вековна държава.“ С., 1981, с. 16–31

³⁷ Срв. френското диал. *il ne vent pas pleuvoir* (буквално 'не иска да вали' > 'няма да вали'), немското диал. *es will regnen* (букв. 'нека да вали' > 'ще вали', срв. и *wir wollen einen Papst erwählen* у Гьоте), а от двата английски глагола, *shall* и *will* (вторият със значение 'искам', 'желая') в Шотландия, Ирландия и в САЩ нормата предпочита *will*, което оказва влияние и върху разговорния език в Южна Англия. Конструкции с *willen* се явяват още в старовисоконемски.

³⁸ Обикновено това се тълкува като чуждо, неиндоевропейско влияние; впрочем, индоевропейският перфект, от който обикновено са образувани преизказните форми, не е чисто темпорална категория, т.е. изразява не само отношения във времето.

³⁹ По-горе приведохме редица запазени падежни морфemi; хубав илюстративен пример може да ни даде и морфемата *жe* която е извънредно честа в старобългарски (и църковнославянски); днес тя е запазена в думи като *даже*, *понеже*, *нежели*.

КОНСТАНТИН-КИРИЛОВАТА АЗБУКА И ВИЗАНТИЙСКОТО ПИСМО

Сред многобройните опити да се обясни произходът на първата славянска азбука с най-дълготрайна популярност се е ползвало мнението, според което глаголическите буквени начертания са получени от всевъзможни видоизменения на знакове от византийското писмо и по-специално на знакове от византийския минускулен шрифт. Както е известно, някои изследователи са се насочвали и към различни източни, преди всичко семитски азбуки, докато други, начело с Тейлър, са се стремели да останат в пределите само на византийската графика, което пък ги е принуждавало да прибегват понякога към съвсем неубедителни комбинации, срв. у посочения автор извеждането на ѿ от τσ (и поправката на Ягич – ѿ от θθ) на ѡ от σ/τ¹ (Ягич – от ζ), на ѣ от э (Ягич – пак от ζ), на ш от σσ, на џ от σσ/т, на ѣ, ж от η, на з от ει (Ягич – от η), на е от β (Ягич – от μβ) и т. н. Но и едните, и другите са пренебрегнали конструктивната и естетическата характерност на глаголическите фигури, не са отчитали достатъчно значението на тяхното стилово единство и по принцип не са се занимавали със специфичните връзки, с вътрешните взаимозависимости между елементите, от които е изградена глаголическата система. А, както на друго място беше показано², именно това изисква от нас съвременното състояние на лингвистичната теория.

Третирането на глаголицата като цялостна и самостоятелна семиотична система, която има своя собствена иманентна логика, обаче трябва да се предхожда от достатъчно изчерпателен анализ на нейната чисто материална графико-техническа страна. Това значи, че глаголическите букви трябва да се проучат най-напред просто като геометрични чертежи, като линейни конструкции, без в този етап да се взема под внимание техният знаков характер, т. е. техните съответствия в някаква друга (фонетична, числова, морфологично-мнемоническа, криптографска и под.) система: да се установи кой е основният градивен елемент на буквените фигури „минималният знак“³, да се намерят правилата, по които тези елементи се съчетават, да се регистрират най-важните, т.е. най-често повтарящите се структури (буквените части), да се определи как се изгражда цялата конструкция и какви геометрични и естетически принципи действат тук, да се види как се оформя буквеното поле

¹ [В оригиналния текст разположението на двете букви е отбелязано с хоризонтална черта. Тук навсякъде я заменяме с полегата – Бел. ред.]

² Вж. *Аспекти в изучаването на глаголицата*. Славистични изследвания III, 1973 [Вж. в библиографията под № 18 – Бел. ред.]. Надявам се, че добра представа за такъв подход към глаголицата ще даде друга статия в настоящия сборник – От какво зависи видът на глаголическите буквени знакове. [Тук тази статия не се помества. Вж. в библиографията под № 28 – Бел. ред.]

и целият буквен ред, как се разполагат в него отделните начертания и т. н.³. И едва след като сме анализирали графичните особености на глаголическото писмо и сме установили принципите на неговото знакоизграждане, можем да се насочим към друг род изследвания на глаголицата. Тук (както изисква посочената в заглавието тема), ще се занимаем с една съпоставка между първата цялостна славянска писмена система и византийските минускулни шрифтове, в които славистичната традиция търси първоизточника на голяма част от глаголическите буквени фигури (или дори всичките).

Това сравнение е напълно правомерно и важно. Константин Философ е усвоил гръцката азбука още в детските си години и тя е останала в неговото съзнание през целия му живот; при това за Константин Философ гръцката азбука е не само първата графична система, с която се е запознал, но и основа на неговото езиково мислене – с нея той се е оформил като граматик, филолог и лингвист. Чрез тази азбука славянският първоучител е вниквал в сложните отношения между звукова и писмена реч, от нея е извличал принципите за сегментиране на фонетичните комплекси в лингвистични единици – фонемите. От друга страна, именно с гръцката азбука Константин Философ е сравнявал другите писмености, които са му ставали известни и по-късно. Той е разбирал много добре превъзходството на гръцкото писмо над се-

митските консонантни системи, знаел е също, че то е родоначалник на други повече или по-малко авторитетни писмености (на първо място латинската), уважавал го е като инструмент едновременно на старогръцката и на християнската книжовна култура, но е виждал и неговите недостатъци, напр. отбелязването на един и същи звук с няколко различни знакове или съчетания от знакове, както е при някогашните *и*-дифтонги, и, обратното – отбелязването на два звука с един и същ знак (както е при буквите ξ и ψ) и се е стараел да ги

³ Общи сведения за тези неща може да се намерят в резюмето – Структурни принципи на глаголическата графика. *Palaeobulgarica*, IV, 1980. [Вж. в библиографията под № 23 – Бел. ред.]

избегне в своята творба. Съвсем естествено е прочее да предполагаме някакво отражение на гръцкото графично мислене у Константин Философ върху първата цялостна славянска азбука.

Близостта между двете графики може да се прояви не само в различна степен, но и в различни отношения; възможното влияние на византийското писмо върху глаголицата трябва да се търси следователно в няколко направления, затова при неговото разглеждане ние сме изправени пред няколко различни въпроса:

1. Еднакви ли са в двете графики принципите на изграждане на буквените фигури, тяхната собствена конструкция, видът на редовото пространство и разполагането на начертанията в него.

2. Приличат ли по форма глаголическите буквени фигури на притежаващи същата (или приблизително същата) фонетична стойност знакове от някой византийски шрифт, има ли пряко заимстване на начертания или подобие във външния вид на конструкции от едното и от другото писмо.

3. Може ли да се говори за паралелизъм между отношенията знак:знак или знак:звук в гръцката и славянската писменост, съществува ли въобще вътрешна мотивираност при византийските и при глаголическите букви.

4. Докъде се простира влиянието на гръцката книжовна практика в областта на небуквените знакове, доколко глаголическите ръкописи следват своите оригинали в начините за сегментиране на текста, в ортографията, в употребата на графични средства, които да улесняват четенето, в означаването на числата и т. н.

С това не се изчерпват напълно областите, в които може да се реализира взаимодействието между двете писмености. Специален интерес представлява например византийското влияние върху старобългарския орнамент (инициалки, заставки, миниатюри), но разглеждането на тези въпроси излиза извън рамките на поставените тук задачи. В настоящата статия ще се занимаваме преди всичко с първия от формулираните по-горе проблеми; към отговора на втория и на третия ще ни насочат разсъжденията, изложени във второто поместено тук проучване⁴. Що се отнася до последната тема, тя подлежи на допълнителни подробни изследвания⁵.

Тъй като за образец на глаголицата се сочи византийският минускул от IX в., сравнението, което ще направим, се отнася преди всичко до него; взети са обаче предвид и други, по-стари шрифтове, особено минускулният курсив, който е започнал да се оформя към средата на IV в., а е просъществувал

⁴ [Тук това проучване не се помества. Вж. в библиографията под № 28 – Бел. ред.]

⁵ Някои нейни страни са разгледани в Към проблема за езиковата сегментация на старобългарските текстове. *Български език* XIX, 1969, Към първоначалното състояние на глаголическата графична система. *Език и литература* XXIV, 1969, Старобългарските алограми и тяхната дистрибуция, *Сб. Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му*. София, 1971.

известно време и след победата на минускула⁶. Ранният минускул, който се явява в напълно завършен вид през първата трета на IX в.⁷ е всъщност до голяма степен стилизация на курсива – някои типични негови особености са вече налице в края на предишното столетие.

И така еднакви ли са в минускула и в глаголицата принципите, по които се изграждат и се разполагат в редовото пространство буквените начертания? На този въпрос може да се отговори само отрицателно – двете графики не само не си приличат в това отношение, но се и противопоставят една на друга. Ето съществените отлики на глаголицата от минускулния шрифт:

1. Глаголическата буква е съставена от няколко отделни къси черици, като след нанасянето на всяка от тях или най-много на две непосредствено съседни пишещият инструмент се отделя от пергамента; това става поне три пъти при начертанието на който и да е глаголически освен единствено на фигурата за *к*. Напротив, една от най-характерните особености на неунциалните гръцки шрифтове е ясно осъзнаваният стремеж буквата да се изпише наведнъж, без паузи и без вдигане на перото, затова почти всички минускулни фигури са образувани от една единствена много дълга и извита линия; когато тези линии са две (напр. при знаковете за *т* или за *п*), едната от тях участва и в изграждането на съседната буква.

2. Направленията, в които може да бъде прокарана една глаголическа чертица, са строго определени – или отгоре надолу, или от ляво към дясно. Минускулната линия не познава тези ограничения – тя може да върви и отдолу нагоре, дори да бъде обратна на нормалното графично движение, т. е. да минава от дясно към ляво.

3. Късите глаголически чертици са или прави линийки, или съвсем леко извити дъги. При повечето минускулни знакове една и съща линия се извива на 180°, т. е. в направление, противоположно на началното (тип *υ*), а при 10 от буквените начертания – значително повече от една трета! – тя изменя поне веднъж посоката на движението си и образува затворени епилептични фигури (такива са начертанията за *α*, *δ*, *ε*, *θ*, *ο*, *π*, *ρ*, *σ*, *φ* и *ω*).

4. Най-характерният конструктивен и стилев компонент на глаголицата е затворената фигурка, която не докосва едновременно и горната и долната редова ос – петлицата; тя се явява в състава на пет шести от буквените начертания, и то по-често в хоризонтална или вертикална двойка. Минускулът има подобен знаков елемент, но той винаги обхваща цялото редово пространство между двете основни линии; поради това в минускула изобщо няма вертикална двойка петлици, а в хоризонталната двойка от състава на *π* и *ω* елипсите

⁶ Като последен представител на минускулния курсив може да се разглежда ватиканският ръкопис 2200, който е написан на хартия и датира от IX – X в. (вж. хубавата снимка от него в статията на Гардхаузен *Греческое письмо IX–X столетий*, ЭСФ, вып. 3, табл. III).

⁷ Първият датиран минускулен паметник е Евангелието на Порфирий Успенски от 835 г.

са силно притиснати една към друга, докато в глаголицата хоризонталните петлици по принцип не се докосват⁸.

5. Основната част на няколко глаголически знака (броят им достига до една четвърт от цялостния състав на тази азбука) е корпусът – затворена фигура, вътре в която има прокаран щрих; както и останалите буквени компоненти, корпусът никога не излиза извън очертанията на буквеното поле⁹ и никога не образува сам цяла буква. Византийските знакове Θ и Φ имат същата структура¹⁰, но и двете начертания не са минускулни, а са пренесени от унциала (в по-късния минускул те ще се променят, срв. днешната им форма ϑ и φ), при това хоризонталната чертица на *тета* често излиза встрани, а и цялото начертание стърчи над реда, вертикалната чертица на *фи* също е по-висока от корпуса (излиза и отгоре, и отдолу), а и той в унциала нерядко е отворен горе, та се доближава до фигурата на друга буква, *пси* (тип ψ; в минускула буквата много прилича на обърнат наляво музикален ключ сол), и най-после – за разлика от глаголическите букви, които имат корпус, тук знакът не съдържа други части.

6. Почти всички глаголически буквени конструкции с изключение на знаковете за *т* и за *ш* (понякога и за *в* и *д*) имат вертикална двуделност – те са изградени от две поставени една върху друга части. В минускула такива структури няма – възможно е само отделни чертици да стърчат или да висят; при знака за *фи* линията се извива така, че образува нещо като горна петелка, каквато може да се яви от края на Х в. и при минускулното начертания на *тета* (то не успява да измести в минускулна унциалната фигура). За вертикална разчлененост може да се говори единствено при знака за *з* и при рядкото *кси*, но те са съставени от отворени компоненти, всеки от които обикновено има вид на обърнато наляво *с*; при *з* тези съставки са две и така буквата е много близка до съвременното *з*, но при *кси* – три.

7. Изобщо буквените знакове в глаголицата са графично сложни чертежи, образувани от няколко части – не само горна и долна, но често също така лява и дясна; повечето от тях имат вертикална симетрия. Минускулните начертания структурно са прости; някои от тях (до една трета от буквения състав) могат да бъдат вертикално симетрични, но това зависи в по-голямата степен от почерка на отделния калиграф. Забележително е, че знакове, които бележат едни и същи фонемни, ако са вертикално симетрични в едната графика, в другата не са, срв. напр. византийските фигури за *г*, *о*, *п*, *х*, евентуално *ипсилон* и *тета* със съответните глаголически начертания и, обратно, глаголическите букви за *д*, *и* (десетирично и двайсетирично), симетричния

⁸ Като изключение по-дребните долни петлици на *м*-знака може да се докосват, но това е много рядко; нормално е то само в по-късния Гръшковичев апостол.

⁹ Над и под буквеното поле се подава корпусът на рядкото *φ*, и то само в един текст – Синайския евхологий.

¹⁰ Те са и близки фонетично, затова е възможно да се развият от един и същ финикийски знак – Θ (= T).

тип на *л*, *м* и пр., дори фигурата на *φ* с паралелни знакови начертания в минускула¹¹.

8. Глаголическият ред е разделен на две ивици (писти) – той има три оси, които се намират на еднакво разстояние една от друга; в класическата глаголица ясно се вижда ориентацията на буквените фигури към горната редова линия. Минускулните шрифтове имат четирилинейна редова схема¹² – над и под основната писта минават още две, при това по-широки от нея (сх., = сръ. днешните тетрадки за малките ученици с широки и тесни редове); по-тясната свързаност на буквените чертици с една от линиите тук няма, макар понякога да се забелязва ориентацията им към долната от двете основни черти. Затова глаголическите букви са, общо взето, еднакво високи, за минускулните са установени няколко размера, така че три четвърти от тях редовно са два или три пъти по-големи вертикално от другите, като се подават или нагоре (напр. знаковете за *е*, *ета*, *д*, *к*), или надолу (напр. знаковете за *г*, *х*, *м*, *н*, *р*) или в двете посоки (напр. знаковете за *л* и за *φ*).

9. При сравнително еднаквата си височина буквените конструкции в глаголицата се разгръщат хоризонтално, на широчина – техните полета са лежащи върху по-дългата си страна четириъгълници. Почти всички минускулни начертания – с изключение на знаковете за *пи* и *омега* (поякога още *сигма* и *тау*) – се развиват вертикално, затова са много по-високи, отколкото широки, т. е. вмести се в очертанията на изправен върху по-късата си страна четириъгълник.

10. Нито една глаголическа буква не съдържа графичен елемент, предназначен за свързване с предходното или следващото начертание – външни, т. е. излизаци извън буквеното поле лигатурни шрихове в глаголицата изобщо няма, буквените фигури по принцип са изолирани една от друга и пространството между тях (мезограмата) е абсолютно празно; затова глаголическите букви имат характер на самостоятелни, вътрешно завършени и независими от съседите си затворени графични цялости, дори и знакът за назалност, въпреки че той се е употребявал първоначално само след друга буква, а не самостоятелно; така е и при вторите части от състава на диграмите за *ери* и за *у*. Нещо повече: дясната хоризонтална къса чертица в диграмата за *у* има точно противоположна функция – да отдели съчетанието от следващия знак чертеж. Всяка минускулна знакова фигура – без изключение! – може да бъде свързана с тази, която се намира непосредствено пред или след нея, чрез специален външен лигатурен шрих; наистина този шрих зависи от графичния вид на буквата – при едни начертания той се явява почти само отляво (напр. при знаковете за *йота*, *ипсилон*, *н*, *р*, *о*, *омега*, *з*, *кси*), при други предпочита дясната страна (напр. в знаковете за *а*, *в*, *г*, *д*, *е*, *ета*, *л*, *м*, *п*, *с*), – така че и в минускулния

¹¹ Голямо сходство в това отношение има между начертанието за *пси* (+) и глаголическото *а*, но в минускула фигурата за тази буква е заета от унциала.

¹² „... в по-късния минускулен курсив може да се говори дори за шестлинейна система“, отбелязва Гардхаузен, *Griechische Paleographie*, Bd. II², 1913, с. 113.

шрифт може да има празна мезограма от едната, дори от двете страни на някой буквен знак, но това е много по-рядко, отколкото в глаголицата, среща се само при някои фигури, и то непоследователно, свързано е до известна степен и с отделния почерк, затова не бива да се смята за проява на осъзната и обща графична закономерност – напротив, в минускула никога не е заглъхвал на следеният от курсива стремеж да се напише колкото е възможно повече с едно докосване на перото¹³, което придава на минускулните начертания характер на несамостоятелни, зависещи от графичното си обкръжение отворени фигури.

От това сравнение между старобългарската глаголица и византийския минускул се вижда, че по техническото си оформяне като графични единици, по своята вътрешна структура, по взаимните отношения между частите си и по връзките си със съседните букви глаголическите знакове никак не приличат на минускулните – те имат свой собствен, напълно самобитен характер; в начина на изграждането им се открива по-чувствителна близост са с една, и то твърде далечна писменост – етиопската, но за някакво влияние от страна на тази азбука върху глаголицата няма достатъчно сигурни данни, макар че това не е съвсем изключено (дори е много вероятно Константин Философ да е виждал етиопски ръкописи в Цариград). Общият тип на глаголическия шрифт е унциален, но и това само по себе си не е достатъчно доказателство за византийско влияние върху първата цялостна славянска азбука; като шрифт, който се противопоставя на курсива, т. е. в който буквите са отделени една от друга, имат приблизително еднаква височина и се изписват по-бавно и по-грижливи, унциалът е имал много широко разпространение, особено между IV и IX в. и е бил свързан преди всичко с официалната религиозна книжнина – той се е използвал не само във византийската и латинската писменост, но и в редица други графики от епохата на Константин-Кирил, например коптската, готската, арменската, грузинската (хуцури) и т. н. Да се твърди, че глаголическата графика във всяко отношение е напълно независима, че между нея и византийската книжовна

¹³ Като защитава схващането, че „глаголицата е стилизиран гръцки минускул, от който се извеждат ако не всички, поне по-голямата част от глаголическите букви“, Вайс твърди, че в минускула, който постепенно е измествал стария унциал, били приети както отделни унциални начертания, така и „похватът да се пишат буквите отделени една от друга, както в унциала“, вж. неговия *Rukovět hlaholské paleografie*, 1932, с. 39; за да се убеди в това сам читателят, Вайс дава в книгата си девет снимки от минускулни паметници (освен първия всичките останали са писани след възникването на глаголицата – последният е дори от края на XIII в.) и посочва, че в написанието τὸν ἰοῦδαν от първата таблица четири букви не са съединени помежду си, вж. с. 40. Това обаче съвсем не доказва, че в минускула знаковете са се пишели по принцип отделно, а само илюстрира изтъкнатото по-горе положение, че няколко букви обикновено нямат дясно лигатурно шрихче, а събирането на четири такива начертания непосредствено едно след друго (при което едното се повтаря) е рядка случайност; на същата страница от това евангелие (Кодекса на Порфирий Успенски) всеки от тези четири знака се явява свързан с предходната буква, щом като тя може да има десен съединителен шрих, срв. напр. съчетанието τ+ο, в което двата знака редовно са съединени (само τὸν за винителен падеж единствено мъжки род се среща тук 16 пъти).

култура няма никаква връзка, би било не само пресилено, но и невярно; отражението на гръцката графична традиция обаче трябва да се търси другаде.

И така, би било безмислено да отричаме възможността за влияние от страна на някоя друга писменост – и то не само една – при създаването на глаголицата, особено като познаваме историческия момент и културната обстановка, при които се явява първата устроена славянска азбука и преди всичко личността на нейния автор. Интересите, познанията и целите на Константин Философ, неговата работа като учен, дипломат и обществен деец се развиват в рамките на определена духовна сфера; славянският първоучител несъмнено е един от издигнатите хора на своето време, той достига най-големите духовни и интелектуални висоти на епохата си, делото му надраства и века, и политическите интереси на империята – негова родина, но той остава до края на живота си свързан с онзи многостранен, разнолик, понякога противоречив и все пак единен исторически феномен, който се нарича византийска цивилизация. И затова трябва да търсим византийското влияние при съставянето на глаголицата не само и не толкова във външното сходство на някои знакове от едната и от другата писмена система, а някъде по-дълбоко, в самата идея за графика, за нейния тип, за техниката ѝ, за вътрешните отношения между нейните собствени знакове и под.

Къде можем да открием несъмнени общности между византийското и глаголическото писмо или, по-точно, кои са онези черти на глаголическата графика, с които тя следва гръцката?

1. Глаголицата е типична буквена система, тя има знакове както за консонантите, така и за вокалите на старобългарския звуков език. Този факт, толкова естествен за нас днес, ни се представя в друга светлина, когато вземем предвид, че немалко графики, създадени векове по-късно за други безписмени народи, са силабични, дори идео- или пиктографични¹⁴.

2. Глаголическият ред е хоризонтален.

3. Буквите се подреждат в посока от ляво към дясно.

4. По принцип знаковете в реда са отделени един от друг, т. е. глаголицата има унциален характер.

5. Освен обикновените по размер букви в текста може да има и по-едри – маюскули (респ. по-дребни).

6. В реда може да се яви и небуквен знак (точка и под.), който разделя поредица от букви и маркира начало, съответно край на дума.

¹⁴ Създадената в 1821 г. от Секвоя азбука, предназначена за ирокезкото племе чироки, е сричкова; оформилата се през втората четвърт на миналия век писменост ваи (Западна Африка), за чийто автор се счита Момолу Дувалу Букеле, също е силабична, както и писмото менде (менде са съседни на ваи), дело на един местен шивач – Кисими Камара. От същия тип са и азбуките на различни племена в Канада, напр. изобретената от мисионера Еванс между 1840 и 1846 г. писменост, от Е. Д. Пек за един ескимоски диалект в 1878 г. и др. Още по-интересни са късните идеографски писмености, някои от които са съвсем нови, напр. баумската (в Камерун), измислена в началото на нашия век от Нджоя, султан на племето, или чукотската, съставена от овчаря Теневил в 1931 г.

7. Срещат се и различни видове надредни знаци.

8. Някои думи не се изписват пълно, а са дадени съкратено; съкращаването става по няколко начина, които са приблизително еднакви и в гръцки, и в старобългарски.

9. Всяка буква има свое определено място в азбучната последователност.

10. Буквените знакове се използват и като цифри – много от тях има числена стойност.

11. Отношението между фонетична и графична система не е напълно изоморфно – може един звук да се предава чрез диграма (напр. *у*), може две букви да бъдат хомофони, т. е. да имат една и съща звукова стойност (напр. за *и* и за *о*), може на един знак да съответства съчетание от два звука (напр. *ξ* и *ψ* в гръцки, *х* в латински, евент. *щ* в старобългарски).

12. Не се различава вокално от консонантно *и*, т. е. липсва специална буква за йотата (така е и в латинското писмо, където един и същ знак предава *и* и *ѳ*).

Нито един от приведените паралели не е специфичен само за византийската и старобългарската графика: много от тези особености – преди всичко първите десет – се явяват и в редица други стари писмености. С това искаме не да омаловажаваме византийското влияние върху глаголицата, а да изтъкнем, че при изграждането на своята графична система Константин Философ е изхождал от няколко такива принципа, които не само са характерни за византийската писменост от съответната епоха, но същевременно представляват етап от общия хилядолетен развой на човешкото писмо; при установяването на тези принципи съзателят на глаголицата е имал предвид и други буквени системи, на първо място латинската. Но дълбоко в основата на Константин-Кириловото лингвистично мислене стоят анализът и обобщението на факти, присъщи на съвременната му гръцка разговорна и книжовна реч. Следи от такава именно езикова култура може да се открият в различни области от творчеството на великия славянски апостол; ще ги намерим и при изграждането на глаголическата графична система, дори в конфигурацията на някои буквени знакове.

Трябва обаче да се подчертае, че при създаването на глаголицата това влияние никога не се изразява в рабско подражание: тук няма да открием например знакове, заети непосредствено от византийското писмо – било минускул, било унциал¹⁵ – и направо вмъкнати в Константин-Кириловата азбука. Значението

¹⁵ Имам предвид най-ранното състояние на глаголицата. С течение на времето в старобългарските текстове започват да проникват някои гръцки букви – но не от минускула, а изключително от унциала! – които се явяват поначало само в книжовни заемки (библейски имена); най-ранни са, както изглежда, *тема* и *фи*. Глаголицата още от самото начало си е имала знак, с който да предава чуждото *фи*, но писачът на Асеманиевото евангелие използва не глаголическото, а унциалното византийско начертание. Знакът *тема* от оригиналите на старобългарските ръкописи най-напред е бил заместван с обикновено глаголическо *т* (понякога и с *д*, което се среща във византийските текстове, или с глаголическо *ф*), ала в резултат от появилия се след Константин-Кириловия период стремеж

на този факт ще ни стане още по-ясно, ако съпоставим първата славянска азбука с онези графики, които се считат за късни разклонения на гръцкото писмо и са свързани с разпространението и утвърждаването на християнството¹⁶. Така исторически сформиралата се азбука на египетските християни (от края на II и III в. нататък¹⁷) е в основата си византийският унциал, към който са добавени няколко букви са липсващи в гръцкия език звукове, напр. *шеи*, *джаджа*, *хеи*; начертанията им са заети от демотиката, но са стилизирани в духа на унциала. В същото положение са се оказали покръстените към средата на VI в. нубийци (на юг от Египет): най-напред там като църковен – а това значи литературен – език се е използвал гръцкият, след това е възтържествувал родният, а нубийската азбука е заета от коптската, в която са включени три знака от мероитска-

към сближаване на българската и гръцката графика в старобългарските ръкописи започва да се вмъква и унциалната *тема*: по веднъж в Зографския и в Мариинския кодекс (и то все в Йоановото евангелие), но значително повече в Асеманиевото евангелие (тук почетите библейски имена са с *тема*), а онези, които се явяват само по веднъж или два пъти, вместо *тема* имат *т*). Споменатата тенденция към все по-силна гърцизация е продължила и се е извила много по-силно в кирилските текстове.

Унциалната византийска буква може да се използва и по други причини. Така в Синайския псалтир намираме около шейсет пъти унциално *т* – начертание, което е много по-тясно, т. е. заема много по-малко място в реда, отколкото глаголическата фигура (срв. също буквените полета на глаголическите и на унциалните знакове за *в* и за *м*). Повече от половината примери с такова *т* са у втория главен писач на паметника и се явяват в редовния му текст, но изключително във втората половина на реда (23 пъти), няколко пъти в заглавия, а също по два пъти като единичен маюскул и надредно, веднъж в маргинална бележка (тук *т* пак е накрая); същият калиграф си е послужил 6 пъти и с унциално византийско *в* (отново към края на реда и един път в заглавие), а също веднъж и с унциално *м*. Унциален *т*-знак е използван, но вече само в заглавия, и от третия главен писач на Синайския псалтир (19 пъти; у него се среща и едно начално унциално *м*), а три пъти и от четвъртия. Замяна на глаголическото *м* – знака с най-широко буквено поле – с по-тясно и по-просто начертание, много близко до латинското капитално *м*, виждаме в хърватската глаголица, и то твърде рано – още във Виенските листове.

Единственият глаголически знак, за който може да се открие точно геометрично съответствие в друга графика, е *ш* – буквата има същото начертание (но не същата техника на изписване) в самаританското писмо; ще добавя, че знакът несъмнено възлиза към египетския йероглиф *шу* и неговата принципна схема е показала удивителна константност в продължение на много голям временен интервал (от IV хилядолетие пр. н. е. до днес). Той се среща в почти всички древни и нови писмености – в критските линейни писма А и В, в кипърския силабарий, в северносемитските текстове, в пехлеви, в квадратния еврейски шрифт, в коптската азбука, в етиопското писмо, в ранната арабска азбука (и особено в куфически) и т. н.

¹⁶ Тук не са включени, следователно, малоазиатските писмености (ликийска, фригийска, лидийска, карийска), а и някои други, които също поставят някои много интересни принципиални въпроси относно формирането на нови графични системи, основани върху една добре позната и авторитетна азбука.

¹⁷ Подобно на хърватската глаголическа писменост и коптската е просъществувала много дълго като оръдие на богослужебния език; както знем от Житието на св. Кирил, тя е била позната на Константин-Кирил.

та писменост¹⁸. Подобен е случаят и с азбуката на първото германско племе, приело християнството – готите. Въпреки че тук имаме дело на определена личност – вестготският епископ Улфила (318 – 388), – в готската азбука¹⁹ (при всичко 27) знака са заети направо от византийския унциал, 6 – от съответния латински шрифт, и два – от руническата писменост; индивидуалната творческа роля на Улфила е минимална. В тази последователност би трябвало да поставим и кирилицата, в която влиза целият византийски унциал, и то без никакви изменения на отделните буквени начертания, но без да изчерпва буквения състав на тази азбука – и тук имаме специални знакове за липсващи в гръцкия, но присъщи на старобългарския език звукове. Произходът на някои от тези букви не е напълно ясен; несъмнена е обаче връзката с графични принципи, характерни за знаковите отношения в глаголицата (геометричната близост между конструкциите за ерове, за носовки, диграмността на знака за *ери* и др.).

Създателят на глаголицата е бил изправен пред същата задача – да намери знакове за всички звукови комплекси в старобългарската реч, осъзнавани от него като това, което днес наричаме фонемни (чрез основана върху буквеното писмо сегментация на звуковата реч – а първото изцяло буквено писмо, известно на Константин Философ, пък и първото изобщо е именно гръцкото). Общопризнато е, че славянският първоучител се е справил с това по един наистина изумителен дори от съвременна гледна точка начин¹⁹. Може определено да се твърди, че като графична система глаголицата притежава особености, които я отделят и я поставят по-високо от всички писмености, употребявани когато и да е в някой човешки колектив – от най-древни времена до ден днешен; най-поразителната от тях е опитът да се изразят графично еднакви артикулационни свойства на различни фонемни, т. е. да се предадат на писмо диференциални елементи, съществени за старобългарската звукова реч.

И така влиянието на гръцката писмена практика върху Константин-Кирил трябва да се търси преди всичко в сферата на графичните идеи, на общите принципи, а не на конкретните реализации. Великият солунянин не само е разбрал челното място на буквената писменост в общия развой на човешкото писмо, но е набелязал и пътя за създаване на една още по-съвършена негова форма.

Петър Илчев

¹⁸ На юг от Египет към средата на IX в. пр. н. е. се е образувало самостоятелно царство, в което около три века са се употребявали египетският език и графика, а след това като официален е бил въведен местният език със собствена фонетична азбука от 23 знака, взети от египетските шрифтове (йероглифика и демотика).

¹⁹ „... има съществена разлика между буквите от гръцки и латински произход. Първите са изградени с рядка точност от лица, които са имали много ясно чувство за фонетични отношения и са предавали оттенъците на произношението със забележителна проникателност. Готската азбука на Улфила е прекрасен инструмент, достатъчно точен; славянската азбука на Кирил и Методий е истински шедьовър“, пише Вандриес. *Le Langage*, 1921, рус. пр. *Язык*, 1937, с. 296.

Етнокултура и реч

Неда Павлова, Институт за български език

ЗДРАВЕТО И ЖИВОТЪТ В ЕТИМОЛОГИЧНАТА ПАМЕТ НА НЯКОИ БЪЛГАРСКИ И СЛАВЯНСКИ ПОЗДРАВИ

The object of the study are some ancient Slavic greetings related to the semantic core of health and life. When reconstructing the original semantics of greetings, we turn to their internal form, which predetermines the meaning of expressions over many centuries, even with a significant development of its semantics.

Keywords: Slavic languages and cultures, Old Bulgarian language, Indo-European language

Когато човекът започва да възприема себе си като част от някакъв социум, започва усъвършенстването на системата от поведенчески норми, както и външните форми за изразяване на взаимоотношенията между членовете на този социум. Такива форми са поздравите, които са важен компонент на човешкото взаимодействие, който поставя неговото начало, а в много случаи в значителна степен определя по-нататъшното му протичане. Ситуацията на поздрава по своята същност е универсална, но нейните прояви, съвкупността от културни компоненти и тяхната дистрибуция имат културно детерминиран характер. Достатъчно е да сравним западноевропейската, източноазиатската или южната евро-азиатска цивилизация и моделите на поздрава в тях. Главната комуникативна функция на поздравите се състои в изразяването на доброжелателство и готовност (при необходимост) за встъпване в акта на комуникация. Контактостановяващите приветствени изрази са система от устойчиви формули за общуване, които някога са били част от народните обичаи, ритуали и традиции. В архаичните общества речевият етикет е имал ритуална подплата. На думите се е придавало особено значение, свързано с магическите и обредните представи и практики на древните хора и взаимоотношенията им с природните сили. Речевата дейност изобщо, в този стадий на човечеството, т.е. от гледна точка на архаичното мислене е натоварена със силата да оказва въздействие върху хората и обкръжаващия свят. Реликти от това състояние откриваме в устойчивите формули на поздравите, които представляват ритуални пожелания, възприема-

ни някога като действия (*Здравей! Жив да си!, Да си жив и здрав! Останете със здраве!, Живо-здрaво!, Здравo! и др.*). Върху старите представи се натрупват по-късни пластове, свързани с различни етапи от еволюцията на обществото и неговите структури, както и с религиозни вярвания. Сложната система на етикетните конвенции в йерархизираните общества, правилата на речевото общуване се вписват в семиотиката на обществената йерархия. Най-разпространеното славянско приветствие е било пожеланието за здраве. В традиционната култура здравето е най-висша ценност, естествено и търсено от човека състояние. В архаичната обредна система е обект на предпазваща магия (напр. баяния за изцеление и здраве). Здравето е категория, която се противопоставя на болестта и смъртта. То е основата за благополучие, за брак и продължаване на рода. Сравняват го с богатство и го поставят по-високо от всичко останало (*Здравето цена няма. Здраве да има, останалото ще се нареди.*). Представата за здравето като най-висша ценност в живота на човека обяснява влючването му в традиционните поздравии (*Здравей!, Бъди здрав!, Живо здраво!, Живи и здрави!, Останете със здраве!, Здраве желая!* и т.н.). **Днешните стереотипни формули на поздравите са свързани със семантичната еволюция на благопожеланията.** Техен източник са старите традиционни обреди и ритуали. Сакралният им характер ги закрепва в строго фиксирани текстове, които някога са притежавали голяма илокутивна сила. Устойчивият характер на обредните благопожелания осигурява лесната им възпроизводимост не само в обредната ситуация, но и извън нея. Преходът на различен род обредни пожелания от строго обредната сфера в други контексти се е придружавал от различни промени в първоначалната им семантика. Според семантичната им натовареност Л. Крумова-Цветкова подрежда в низходящ ред словесните форми, с които се пожелава добро, щастие, успех. Благословиите, използвани при ритуалите са с висока натовареност, следват пожеланията, използвани във всекидневното общуване и накрая, почти лишени от семантика са поздравите, като израз на учтивост и любезност (Крумова-Цветкова 2010: 20).

В ядрото на широко употребяваната етикетна форма на поздрав в почти всички европейски езици е пожеланието за здраве – срв. българското *Здравей! / Здравейте!*, руското *Здравствуй!*, гръцкото *Υγια!*, немското *Hallo*, английското *Hello!*, френското *Salut!*. Етимологията на формулите показва, че вътрешната форма на рутинните формули е свързана с основните положения на миросгледа и най-важните смисли, характерни за всяка национална културна традиция. Осъзнаването на природата на здравето в народното езиково съзнание е създало интересната конфигурация от значения, които откриваме в етимологията на поздрава. *Здрав* на български означава ‘който не е болен, който е силен, неповреден, цялостен’. Старобългарските лексеми *съдравъз*, *съдравне* са свързани с праславянската форма **sъdarvъ* и и.е. **su darvъ* ‘добро дърво’ (БЕР 1971: 628). Общославянската изходна основа с корен *dogv-* е свързана с индоевропейското *degu-*, което има същото значение, като българската

дума *дърво*. В древността значението на този корен е било свързано с първоначалните предметно-осезателни същности, с впечатленията, които създават у човека видимите предмети и явления, а не отвлечените смисли. Индоевропейското *deru-* е елемент от общоиндоевропейския речников фонд. Неговото по-старо значение е ‘здрав и твърд като дърво (като дъб)’. Очевидни са природните, растителни езически конотации на архаичната представа за здравето. Тя е съотнositа с природната (преди всичко растителна) пълнота, цялост и ненакърненост. Дъбът е сакрално растение в славянската и европейската митология, символ на вечност, плодовитост и безсмъртие. Коледното пожелание от Кюстендилско „Да сте здрави и дълговечни како дабо!“ сочи на този стар семантичен принцип (Беновска-Събкова 1995:135). Не само в българската и славянската лексикална система е отразена тази връзка с природната мощ и телесната сила, които са извънредно значими в разбирането за здравето. Латинското *robur* ‘дъб’ е в основата на френската дума *robuste* ‘здрав, масивен, силен, мощен’. Очевидно има нещо общо в начина, по който европейските народи сегментират и назовават света. Съществуват някакви общи сфери на опита и мисленето, които позволяват да се структурират сходни конфигурации на когнитивните елементи. Българският поздрав е свързан с прилагателното *здрав* (рус. *здоровый*, чеш. *zdravý*, пол. *zdrowy*, словен. *zdràv*, белорус *здаровы*, сбхр. *здраво*) с идеята за живот, здраве и сила. В старобългарските паметници срещаме *съдравъ* възгн със значение ‘оздравявам’ и сътворити *съдравъ* ‘излекувам’. Става въпрос за една ако не универсална идея, то поне дълбоко интегрирана в културите на индоевропейските народи. Оседомяването за здравето принадлежи към най-древния общоиндоевропейски тип поздрав. В „Панчатантра“ – един от най-ранните образци на индийската повествователна традиция (III – IV в. пр.н.е.) се среща ситуацията когато царят на животните – лъвът се обръща с въпрос-поздрав към чакала: „Здрав ли си!“, а след това към бика „Здрав ли си? Защо си се заселил в тази безлюдна гора?“. Следвайки тази логика можем да предположим, че в славянските езици, като български, сръбски, руски, белоруски и украински е неутрализирана въпросителната семантика в приветствени формули от типа: *Живо, здраво! Живи и здрави!*, *Здраво!*, *Жив и здоров* – срв. *А ты жив и здоров с сыном и с приятелми всеми!*, *Ой, живі здароу і будзь багат* (Гребенщикова 2004: 101). По всяка вероятност те са по-стари от императивно организираното пожелание: *Бъди здрав!*, *Бъдете здрави!*, *Бъдете живи и здрави!* или *Здравей/здравейте!*, които са свързани с друго старинно пожелание „На многая лета!“ с неговия съвременен вариант „За много години!“ – пожелание и поздрав при специални лични и календарни празници (напр. за Нова година „За много години! Пожелавам на всички ви много, ама много здраве, защото то е най-важното, щастие, късмет и успехи!). Всъщност това е елиптичен вариант на поздрав от типа „**Пожелавам ви да сте живи и здрави за много години!*“. Този рутинен израз се среща във всички балкански лингвокултури (гр. *Χρόνια*

πολλά!, рум. *La mulți ani!*). Както се спомена по-горе, не само славянските, но и европейските поздрави са интегрирали във вътрешната си форма семантиката на здравето. Френският поздрав *Salut!* идва от латинската акузативна форма *salutem*, свързано съответно със *salus uniu salutis*, което означава ‘нещо в добро състояние, в добро здраве, цяло, ненакърнено’. Значението е включвало също ‘живот в противоположност на смърт’. *Salut* съответства на ‘това, което позволява да се запази доброто състояние, целостта на нещо или някого или индиректно да го изцели и спаси’. Латинското *saluto* и по-късното *salvo* означават ‘предавам поздрав’, но и ‘желая здраве’. Имат общ корен с днешната френска дума *santé* ‘здраве’, която се извежда от латинското съществително *sanitatem*, свързано с прилагателното *sanus* в значение ‘телесно и ментално здрав’ и всички свързани с индоевропейския корен *kai-lo-: *kai-lu-. С него е свързана и българската дума **цял** (стб. цѣлъ). Тя съдържа съвместно съществуващите признаци „цял“ и „здрав, невредим“. Характеризира с изключителна деривационна плътност. С такова значение я срещаме и в старобългарски език – срв.: ꙗ ... гла емѣ хоштеши лн цѣлъ вѣтн (М Йо 5:6) ‘И каза му искаш ли да бъдеш здрав (да оздравееш)’; ꙗ аьѣ цѣлъ вѣтѣз ѿкъз. м възѣододръ свон. н хождаше (М Йо 5:9). ‘И веднага човекът оздравя, взе постелката си и ходеше’. От формата **цял** се образуват глаголите *целя* (цѣлантн) *изцеля/изцелявам* ‘действие, което възвръща здравето, целостта, преодолява накърнеността и непълнотата’, както и многобройните производни като *целител* ‘който чрез своите действия връща здравето и целостта’, *оцеля/оцелявам* ‘запазвам целостта, здравето’ Признакът ‘здрав’ в значението на думата **цял** образува вътрешната му форма. Очевидно идеята за цялост и ненакърненост е била изключително значима в предхристиянските култури и е имала висока стойност в митологично-ритуалните системи на европейските народи. Не случайно гръцкият поздрав *Υγια!* ‘Здравей’ е свързанс *Хигия* (Υγεία), дъщеря на Асклепий и богиня на здравето в гръцката митология, а Салус (*Salus Publica Populi Romani*) е богиня на здравето и благополучието на римляните. Добре известни са ни и германските думи, свързани със същия корен като готските *hails* ‘здрав’ и *ga-hails* ‘цял, невредим’. В немски съществува родственното *heil* ‘цял, невредим’, както поздравът *Heil!*, дискредитиран от употребата му в Третия райх. С него е свързано и прилагателното *heilig* ‘свят’. В своя „Речник на индоевропейските институции“ Емил Бенвенист отбелязва изключителното значение на идеята за здравето в индоевропейските култури и езици. В тази връзка той отбелязва, че още в готски думата *hails* ‘здрав’ е имала значение на пожелание. Това той обяснява с факта, че физическата цялост е имала характерно религиозно значение. Този, който притежава физическа цялост, е в състояние сам да носи здраве. Да си невредим, това е щастие, което са пожелавали, и предсказание, което са очаквали. В тази свършена невредимост са виждали божествена милост и свещен знак. Божеството по природа притежава този дар на невредимост, здраве и щастие и може да го дарява на

хората, както във вид на телесно здраве, така и като предсказано богатство (Benveniste 1969 т. 2 : 43 и следв.). В английски от този корен произлиза *health* ‘здраве’, *whole* ‘цял’ и даже *holy* ‘свят’. В староисландската дума *heil* е засвидетелствано значението ‘добър знак’, а в съвременния исландски има глагол *heilisa* ‘поздравявам, желая здраве’. Още в старогермански е образувана производната дума **hailaga*, която се среща в руническите надписи (Kluge 1975). В съвременните славянски езици стб. дума цѣловати има съответствия като бълг. *целувам*, рус. *целовать*, пол. *całować*, блр. *цалаваць*, укр. *цілувати*, което днес означава ‘притискам устните си към устните (бузата, ръката и др.) на друг или към някакъв предмет в знак на любов, привързаност и уважение’. Интересното е, че в старобългарски език, в старобългарските паметници основното значение на този глагол е ‘поздравявам, приветствам’ – срв. *Научаша цѣловати н гл҃аще: радочнса, црю Нюдєнкъ* (Мр. 15:18. Остр. ев.); *и абѣе въсь народъ видѣвъше н жасъ са. прнрштѣште цѣловадох н* – М Мк; *не носнте възлагалншта на врѣтншта нн сапогъ. и ннкогоже на пѣтн не цѣлнте* – М Лк 10:43 (Старобългарски речник т. 2, 2009: 1175). Среща се и вариантът цѣлѣвати със същото значение: *възложнша на нь съплетъше тръновъ вѣнець. н научаша цѣлѣвати* *и ...* – А Мк 15:18 (пак там с. 1178). Очевидно изконното значение на този глагол е било свързано с пожеланието да се съхранят целостта, невредимостта, здравето. Възможно е това да е ставало с целувка, като акт на предаване на собствената духовна сила, жизнена енергия и здраве. Съществуват някои изрази в славянските езици, чието тълкуване е в полза на подобна интерпретация. Чешкият етимолог Вацлав Махек посочва, че в чешки език при сбогуване за дълго се употребява изразът *prání celb!*, което означава ‘желая цялост’ или казано с други думи ‘връщай се невредим и нека нищо лошо да не ти се случи’. Вербалният поздрав е бил придружен от целувка. В полабски език е отбелязана формулата *c'ol* ‘наздраве!’, което може да се разглежда и като поздрав. А. В. Григориев и А.В. Орлова сравняват употребата в книжни контексти от християнския период на глаголите в руски *целовать* (стб. цѣловати) и *лобзать* (стб. лобъзати) ‘поздравявам с целувка, целувам, лаская’, при което отбелязват, че първият глагол не се употребява във фрагменти с ярко изразена чувствена семантика, но се използва при превода на гръцките глаголи, в чиято основа е идеята за свързване и принадлежност като *ἀσπάζω* (Григорьев, Орлова 2017: 158). Те предполагат, че при славяните дълго време се е пазило първоначалното индоевропейско значение на корена цѣлѣ-, който сочи както на целостта и невредимостта на самия човек, така и на неговата свързаност и цялост с хората от близкия му кръг. Подобни семантични процеси според Григориев и Орлова се наблюдават в класическия гръцки език. В Античността поздравът, чийто компонент е целувката, е бил характерен за близки роднини. Идеята за близост отразява и първичната семантика на глагола *целувам* в гръцки: *φιλέω* — ‘принадлежа на някого/ на нещо’, ‘грижа се за някого от кръга на своите хора’ > целувам. Не е учудващо, че именно с глагола *φιλέω*, а

не, например с $\kappa\upsilon\nu\acute{\epsilon}\omega$, чиято етимология е свързана със звука, издаван при целувка, се обозначава поздравът между близки хора от един кръг в библейски контексти. Така в книгата Битие се среща: „Лаван, чувайки за Яков сина на сестра си, изтича да го посрещне, прегърна го ($\lambda\epsilon\rho\iota\lambda\alpha\beta\acute{\omicron}\nu$) и го целуна ($\acute{\epsilon}\phi\iota\lambda\acute{\eta}\sigma\epsilon\nu$) и го въведе в дома си (Бит. 29: 13). Гигориев и Орлова отбелязват, че $\acute{\epsilon}\phi\iota\lambda\acute{\eta}\sigma\epsilon\nu$ превежда еврейското *nashaq* в чиято основа е идеята за свързване и укрепване, което се съотнася и с идеята за „принадлежност към нещо, което е заложено в основата на $\phi\iota\lambda\acute{\epsilon}\omega$ “. За юдеите целувката при среща е била уместна особено след дълга раздяла (Kittel, Friedrich 1973: 126). При глагола $\phi\iota\lambda\acute{\epsilon}\omega$ по-нататък става семантична промяна, както в първичното, така и в следващите значения. Започва да се използва не само по отношение към „близкия кръг“, но и към този, който е избран – приятели, възлюбени и т.н. Подобна промяна е претърпял по всяка вероятност и глаголет $\zeta\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\alpha\tau\iota$. Б.В. Фортсън (Fortson 2004: 322) обръща внимание на старопруската формула за наздравница „*Kails! Pats kails!*“ „Бъдете здрави! – И вие бъдете здрави!“, използвана на специални празнични трапези, която включва елемента *kails* – еквивалент на ‘цял, невредим, здрав’. Впрочем, в старобългарски се среща и съществителното $\zeta\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\alpha\tau\iota$ със значение ‘поздрав, приветствие: $\zeta\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\alpha\tau\iota$ $\epsilon\lambda\epsilon\mu\epsilon\tau\epsilon\tau\epsilon$ $\zeta\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\alpha\tau\iota$ $\mu\alpha\rho\iota\tau\iota$, $\zeta\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\alpha\tau\iota$ $\mu\alpha\rho\iota\tau\iota$ $\zeta\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\alpha\tau\iota$ $\mu\alpha\rho\iota\tau\iota$ – *М Лк М 1:29, 3, А, СК*. Така вероятно се е променяла първоначалната семантика на старобългарския глагол $\zeta\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\alpha\tau\iota$, която се е съотнасяла не само с желанието за здраве, изцеление на близкия, родственика, любимия, но и с демонстрацията на идеята за свързване и цялост на членовете на семейството, рода, общината. И днес родителите целуват детето си не само, когато е болно, но и в моментите на общуване като израз на привързаност и любов, а също и в по-дълбинния смисъл във връзка със закрепването на родствените връзки. Вероятно първичното значение на глагола в езическия период дълго време е било актуално и затова с въвеждането на християнството става възможно използването му за обозначаване на поздрав, включително и духовния, християнски поздрав, който не предполага чувствен компонент или контекст. Впрочем, румънският език пази и до днес двете значения: *Sărut mâna!* или *Sărumâna!* е формула на поздрав или благодарност, но съществува и глаголет *a săruta* ‘целувам’. Румънската дума е свързана латинското *salutare*, от което е френското *salut!* „Здравей!“, итал. *saluto!* и т.н. Изобщо от дълбока древност споменаването на здравето при среща е характерно за индоевропейските езици. Към древните приветствия, които интегрират семантиката на здравето и живота, можем да отнесем старинната формула *gou esi*. Възникването на този стереотип можем да бъде отнесен наистина към дълбоката славянска древност. Не е регистриран в старобългарските паметници, които са писмени, но пък се среща в руските билини и народни приказки, т.е. текстове, които интегрират в някаква степен диалогичния устен дискурс. В състава на глагола *гоити (с редуване г ~ ж) влиза коренът на живея – стб. жтн (санскр. *gayas* ‘дом’, лит. *giti*, лат. *dzit*). Елементът *gou*

има семантика, сродна на думата *живея* (стб. жгтн). Възникването на стереотипния израз може да бъде отнесено, най-вероятно, към праславянския период. Етимологичните речници свързват този рутинен поздрав с редица от етимони: лит. *gajus* ‚лесно заздравяващ‘, авест. *gaya* ‚живот‘, ‚времето на живот‘, укр. *goimu* ‚исцелявам‘, пол. *goić* ‚лекувам, оздравявам, изцелявам‘, а също и пол. *goić się* ‚излекувам се‘; срхр. гојити ‚отглеждам грижовно, възпитавам‘, ‚угоявам‘, *gojumi* се ‚ям, дебелея‘, диал. *gojit* ‚угоявам‘, но и ‚лекувам, оздравявам‘, словен. *gojiti* ‚отглеждам грижовно, възпитавам, храня‘, ст. чеш. *hojiti se* ‚размножавам се, замествам‘, чеш. *hojiti* ‚лекувам, изцелявам (за рана)‘, *hojit* ‚лекувам, заздравявам‘, слов. *hojit* ‚лекувам, заздравявам, зараствам (за рана)‘, *hojit' sa* ‚оздравявам, лекувам‘, г. луж. *hójić* ‚лекувам, изцелявам‘, д. луж. *góiś* ‚лекувам, врачувам‘, ст. рус. *goimti* ‚оживявам, ободрявам, вдъхновявам‘ (Срезневский I : 541). В съвременния български език *гоя* има значение ‚храня обилно, охранявам, правя дебел‘, среща се също и *гоя се* ‚дебелея‘. В диалектите обаче се пазят реликти от старинното първично значение, свързано със здравето и живота. В Югоизточна България в Чирпанско и Странджа се срещат префигираните облици *загоя/загоявам* със значение ‚лекувам, зараствам, заздравявам‘ – *Раната взе да загоява* (Странджа, Станчев 1999: 73); *Не слагай бинт, та да загои по-бързо ръката ти.* (Чирпанско).

Възможно е, традиционният поздрав *гой еси!* първоначално да е бил пожелание, свързано с глагола *гоити*. Според М. Фасмер **гой!** означава ‚Бъди здрав!‘ (Фасмер 1964, I: 427) и обикновено се използва при обръщение към някого. В руските народни приказки, песни и билини като поздрав към героя се среща изразът ‚*Ой, ты, гой еси, добрый молодец!*‘ Днес този старинен поздрав със забравената дума *гой* изглежда като междуметие, но някога е имал определен и даже сакрален смисъл. Поздравът *гой еси!* по всяка вероятност е по-стар от приветствените формули с компонента *здрав-*. Думата **гой** при древните славяни изконно се е свързвала със здравето, живота и живителната сила. Императив от глагола *гоити* в поздравителната формула виждат Р.Н. Попов и Н. М. Шански (Попов 1976: 113-114; Шанский 1985: 191). Тя би трябвало да означава ‚Здравей!, Жив и здрав! или Жив да си!‘. Дали бихме могли да смятаме *гой* за форма на повелително наклонение на глагола *гоити*? Граматичната аналогия не го изключва : (срв. гноити- гнои) и е логично да предположим, че става въпрос за двойката *гоити/ жити* – *гои*, организирана по същата схема като *вгтн* – *вон*, *слгтн* – *слон*, *гнгтн* – *ггон* и **гои** в тази редица може да е отглаголно (съществително или прилагателно). Ако се отдели коренът *гой-* ‚жив, живот‘, то първоначално изразът *Гой еси!* е функционирал като етикетен въпрос, подобен на старинните поздрав-въпроси, за които стана дума по-горе. Н.С. Гребенщикова счита *гой еси* за именно образуване със семантика ‚Ти си здрав‘. И наистина изразът престава да бъде безсмислен, ако си представим, че е редуциран въпрос, каквито впрочем са най-старите поздрав-въпроси (Гребенщикова 2004: 69).

Днешното контактоустановяващо междуметие в чешки *ahoj*, може би е свързано със старинния славянски поздрав. Според чешкия „*Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*“ на В. Махек (Machek 1957) думата *ahoj* произлиза от английския морски поздрав, състоящ се от от неопределителен член *a* и думата *hou*, която означава малък брегови плавателен съд или дума, използвана от моряците за привличане на вниманието и като поздрав. Като имам предвид особеностите на чешкото възраждане, когато поети, писатели и духовни личности търсят възможно най-стари свидетелства за чешкото минало и култура, установявайки чешката идентичност и тъй като в чешки са различни изходните глаголи *hojiti* ‘лекувам, изцелявам (за рана)’, *hojit* ‘лекувам, заздравявам, зараствам’, очевидно свързани с изходното семантично ядро, включващо здравето и живота, си позволявам да изразя предположението, че зад чешкия поздрав *ahoj* се крие елементът *gou* от приветствената формула *gou esi*. Струва ми се неестествено за един континентален народ в страна, която няма излаз на море, най-употребяваният поздрав за встъпване в контакт да е английски морски поздрав.

Очевидно в поздравите се оглежда еволюцията на лингвокултурните общности. Първоначално те са насочени към обмен на когнитивна информация за физическото състояние на комуникантите, за наличието или отсъствието на агресивни намерения. На определен стадий от човешкото развитие се извършва ритуализация, която усложнява изразяването на добро отношение към срещнатия (другия). Заклинанието предхожда благопожеланието, а в по-късните времена за този акт се закрепва чисто етикетно съдържание. Тази еволюция се характеризира с интенционални изменения. Ако приемем, че в широк етимологичен смисъл поздравът е израз на разположение към адресата по повод на някакво събитие (среща, раздяла, празник и др.), дълбинните смисли, разкрити при етимологичния и етнокултурен анализ на приветствените рутинни формули, ни дават възможност да стигнем до заключения от ценностно-културен порядък., т.е. заключения за системата на духовните ценности и приоритети на днешните българи, руси, чехи, сърби, украинци, поляци, на славянската общност.

БИБЛИОГРАФИЯ

Български етимологичен речник т. 1, София 1971.

Грегорьев 2001: Григорьев А. В. Иудин поцелуй и иудино лобзание // Русская речь. 2001. № 4. С. 93–97.

Григорьев, Орлова 2017: Григорьев, А.В. и й.В. Орлова, К вопросу об исконной семантике глагола целовать у славян// Вестник славянских культур кн. 45, 2017, с. 156–162.

Колесов 1986: Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986.

- Крумова-Цветкова 2010:** Крумова-Цветкова, Л. Българските благословии, пожелания и клетви, София, Емас, 2010.
- Панчатантра,** перевод Й. Милев, изд. Народна младеж, София 1981.
- Попов 1976:** Попов, Р.Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов. – М.: Наука, 1976.
- Славянские древности. Этнолингвистический словарь:** в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. М.: Международные отношения, 2012. Т. 5. 736 с.
- Срезневский 1912:** Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам: в 3 т. СПб.: Тип. Имп. АН, 1912. Т. 3. 996 с.
- Станчев 1999:** Станчев, Д. Речник на Странджанския говор, Делфин прес, Бургас 1999.
- Старобългарски речник,** т. I и т. II, Изд. Валентин Траянов, София 1999–2009 г.
- Фасмер 1964:** Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т. I–IV.
- Чернышева 2009:** Чернышева М. И. Уходящие слова, ускользящие смыслы: монография. М.: МГУП, 2009. 196 с.
- Шанский 1985:** Шанский Н.М. В мире слов. Книга для учителя. – Изд. 3-е. – М.: Просвещение, 1985
- Этимологический словарь славянских языков:** праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. М.: Наука, 1979. Вып. 6, 223 с.
- Benveniste 1969:** Émile Benveniste, Le vocabulaire des institutions indo-européennes : économie, parenté, société, par v. II (pouvoir, droit, religion), Paris, 1969
- Chantraine 1980:** Chantraine P. Dictionnaire étymologique grec. Histoire des mots. Paris: Editions Klincksieck, 1980. 1368 p.
- Fortson 2004:** Fortson B. W. Indo-European language and culture: an introduction. Oxford, Blackwell, 2004. 468 p.
- Kluge 1975:** Kluge, Fr. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin-New York, 1975
- Lehr-Splawinski, Polanski 1994:** Lehr-Splawinski T., Polanski K. Słownik etymologiczny języka Drzewian Polabskich. Wrocław; Warszawa; Kraków: Energeia, 1994. Z. 6. 205 s.
- Machek 1957:** Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Československá Akad. Věd, 1957. 627 s.
- Słownik języka polskiego** / red. W. Doroszewski. Warszawa, 1958. T. I. 1260 s.
- Whitaker 1995:** Whitaker R. Revised BDB Hebrew-English Lexicon. Philadelphia, 1995.

МЛЯКОТО В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

The article reviews the dairy production and associated terms in historical context. Some processing technologies are described, which have an effect on naming. The encounter of various cultures in Bulgaria is highlighted, where terms of Roman, Greek, Slavonic and Turkic origin coexist.

Key words: milk, lactose intolerance, curdle, cheese, butter.

Овцете и козите са одомашнени преди около 10-11 000 години, а говедата – близо 1500 години след това. Овцете най-напред са били използвани само за мляко и месо, а вълнодайните породи са селектирани хилядолетия по-късно. Млякото и млечните произведения заемат важно място в ритуалите на всички древни скотовъдни народи.

Древният индоевропейски корен **melg-*, който първоначално е имал значение *прокарвам ръка, търкам, разтривам*, развива и значение *доя*: гр. **amelgein**, лат. **mulgere**, стб. *млѣсти*, българско диалектно *мълзя доя*, *млаз надой*, рус. **молозиво коластра**. В германските езици от същия корен е и думата за *мляко* ***meluks**, откъдето прониква в славянските езици (Левицки 2012).

На по-голямата част от човечеството е присъща непоносимост към млякото: производството на ензима лактаза се блокира и в зряла възраст хората не могат да се хранят с прясно мляко. У нас близо половината от населението страда от лактозна непоносимост, но понеже симптомите са донякъде тривиални, носителите ѝ може даже да не знаят, че прясното мляко не им понася. Генната мутация, позволяваща на някои популации да пият прясно мляко, се осъществява хилядолетия по-късно (Суоминатам 2007).

Млечните продукти – кисело мляко, извара, сирене – съдържат значително по-малко млечна захар. Изследванията на археологическата химия показват, че хората са яли кисело мляко и сирене дълго преди да почнат да пият прясно мляко (Owen 2008). В естествени условия в суровото мляко могат да се развият млечно кисели бактерии. Смята се, че при контакта на животните с растенията по време на паша бактериите полепвали по вимето на животното и при доене те попадали в прясното мляко. Така станало възможно образуването на киселото мляко. Получава се така нареченият **самоквас**, който и досега се употребява из някои места.

В някои краища на България подквасването на прясното мляко е ставало още по начините, използвани от древните траки. Домакините са оставяли подгрятото мляко да вкисне, след което с така спонтанно вкиснатото мляко подквасват друго прясно подгрятото мляко и т.н. докато се получи хубаво кисело

мляко. Херодот описва, че скитите са употребявали като храна прокиснало мляко. Траките също употребявали прокиснало мляко.

Лингвистичният анализ показва, че думата **сирене**, както и **суроватка** <**сыроватка**, етимологично са свързани с думата **сыръ** *суров, влажен*. Към същия корен отнасят името Сиракуза, производно от блатото ***Συρακό**, което е миришело на прокиснало. Но значението доста рано се специализира и в индоевропейските езици има такива съответствия, като староисландското **súrr** *подкваса*, **sýra** *кисело мляко*, старовисоконемското **sûr** *кисел* и албанското **hírrë** *суроватка*. (Фасмер//**сыр/сыворотка**).

В суровото мляко се съдържат не само лактобацили, а и много други бактерии. Например болестотворната ешерия коли също може да ферментира лактозата. Затова се налага практиката, преди квасене млякото да се кипва: този процес унищожава нежеланите бактерии.

Българските млекари били прочути в Цариград, Бурса, Измир, Александрия и Кайро. Занаятчийското подквасване на млякото е ставало по следния начин: Млякото се загрява половин-един час на бавен огън при постоянно разбъркване в съд с равно дъно. Пастьоризираното мляко веднага се разлива в емайлирани купички, порцеланови гювечи или стъклени буркани (за да може горещото мляко да унищожи остатъчната микрофлора в съдовете). Когато млякото се охладя до 46–48 °С, към него се прибавя закваска. Съдовете с така разлятото подквасено мляко се поставят в затоплен квасилен шкаф. На най-долната лавица на квасилния шкаф е имало мангал с дървени въглища (Попдимитров, 1938).

В Европа киселото мляко е известно като **йогурт**. Това название става популярно, след като бил излекуван френския крал Франсоа I, който е страдал от болест на стомаха. От Цариград бил извикан лекар, който дошъл в Париж със стадо овце около 40 глави, от млякото на които подквасвал кисело мляко за лек на краля. Кралят бил напълно излекуван. Значението на думата **йогурт** се извежда от тюркския корен със значение *става кисел, подквасва се* (The Tower of Babel, ***jog-urt**). Киселото мляко е било използвано за подобряване вкуса на ястията, откъдето и тюркското название **катък** *добавка*.

Скотовъдството възниква из Източна Мала Азия и Загроските планини в Иран, където климатът е доста горещ. За да се съхрани по-дълго киселото мляко, то е било осолявано и изсушавано. Още Плиний разказва за варварите, че „обират пресеченото мляко, добавят му сол и го наричат **oxygala** – *кисело мляко*“ (Плиний Стари). Тази практика и досега съществува в Изтока. Такива са например тюркските изделия **сузма** *цедено* и **курут** *сушено*. Йорданския **джамид** *твърдо* се прави, като киселото мляко се цеди през марля и се подсолва, за да се сгъсти още повече. След няколко дена цеденото мляко става доста плътно и от него се формират топчета. Те се сушат още няколко дена – на слънце, за да станат жълти, или на сянка, за да останат бели. Полученият продукт може да трае с месеци. И досега има продукти от типа на сиренето, които се правят без да се използва сирище. Такива са **изварата**, италианска-

та **рикота**, корсиканското **brocciu**, оломуцките **tvarůžky**, немският **Quark**, френското **fromage blanc** и други.

Млякото често е било съхранявано в мехове, направени от търбуха на животни. Ферментът реннин или химозин, който се съдържа в стомаха на животните, предизвиква коагулация на млякото. Той е известен с популярното име **сирище** и е използван за подсирване на млякото. Известни са и коагуланти от растителен произход. В една стара книга се съдържа съобщението, че в Тетевен се прави жълто сирене със закваска от енъовче. Още Омир споменава и други растителни коагуланти, които също са били употребявани:

*Както гъст сок от смокиня, във бялото мляко изсипан,
млечната течност сгъстява и бързо тя сирене става,
също тъй бързо Пеан излекува жестокия Арес*
(Илиада 5, стих 900)

В древността производството на сирене винаги е започвало с подквасване на млякото. Произходът на латинската дума за сирене **caseus**, от която е името на белтъка казеин, се свързва с индоевропейския корен ***kwat-**, от който са и славянските **квасъ**, **кисель** и **кисѣти**. Според историческите източници, производството на сирене е донесено на Балканите от номадски племена от Изток. По-късно сиренарството оттук се разпространява в Италия и по-нататък чак до Британия (Пейич 1956). В повечето европейски езици думата за сирене е производна от латинската **caseus**: ит. **cacio**, исп. **queso**, нем. **Käse**, хол. **kaas**, англ. **cheese**.

Европейският климат, който е по-хладен от блискоизточния, не изисква толкова много сол за съхранението на сиренето. С по-малко сол и киселинност, сиренето става благоприятна среда за развитието на редица микроби и гъбички, които придават на европейските зрели сирена характерния им индивидуален вкус и консистенция. В зависимост от традицията, степента на соленост и натиска при пресоване на европейските сирена се придава различна форма: кръгла пита, блокче, цилиндър, пирамида, плетеница. Така от думата **форма** се налага и друго название на сиренето: ит. **formaggio**, фр. **fromage**. Лексикографът от 11 век Папиас вече фиксира израза **caseus vulgo formaticum** (Etymonline// **fromage**).

В Близкия Изток и Средиземноморието най-популярни са саламурените сирена. Към тях спадат гръцката **фета**, кипърското **халуми**, румънската **телемя**, италианската **моцарела**, грузинското **сулгуни**, египетската **гебна** и други. У нас навремето е имало голямо разнообразие на саламурени сирена, които сега не се произвеждат промишлено. **Толуменото сирене** зрее в мях от осолена агнешка или козя кожа, която му придава специфичен аромат. И до сега в Турция т.нар. **tulum peyniri** е предпочитано мезе за ракия. **Сиренето в стомна** се прави в негледжосани стомни, откъдето суроватката сама „бяга“

през порите. Родопското **мъжко сирене** е твърдо, пикантно и пари на езика. Сиренето от тетевенското село Черни Вит е меко, отвън със зелена коричка. За разлика от италианските и френските плесенни сирена, **черновитското сирене** получава благородната си плесен по естествен път, а не чрез изкуствено заразяване. Битото родопско сирене, известно в оня край като **брънзо**, след два-три дни престой на открито образува бяла плесенна коричка и прилича на френското **Бри**.

Балканите са район, в който са разпространени сезонните миграции на планинските пастири. В Гърция, България, Сърбия и Румъния това са основно власите, наричани още цинцари или мокани. Една от Призренските жупи, Сиринич, в подножието на Шар-планина, дължи името си на един от основните занаяти на местните власи – сиренарството. Благодарение на това влашкият термин **брънза** получава широко разпространение и извън Балканите (рус. **брынза**, полски и словашки **bryndza**, чеш. **brynza**). Още през 14 век в Дубровник е засвидетелстван терминът **brence** – „влашко сирене“. Румънската **brînză** и влахомъгленската **brõndză** най-вероятно произлизат от латинската дума **brandeum** – тънък ленен или памучен плат, в който се е отцеждала саламурата. По-късно в румънски терминът е изместен от славянските **sedilă** (цедило) и **zăgîrnă** (загърна) (Dictionar etimologic/ **brînză**).

В Египет твърдите жълти сирена се наричат **румй**, т.е. римски. Ако се съди по описанието на Колумела (68 г.н.е.), в Римската империя технологията е включвала „manum pressum“ (ръчно месене), което е почти идентично на сегашното производство на кашкавал. Тази старинна технология е разпространена на Балканския полуостров, по Северното Черноморие (Крим, Бесарабия, Южна Украйна), Турция, Алжир, Мароко, Египет, Южна Италия – все райони със сух и топъл климат и планински релеф, където е развито овцевъдството. В отделните страни възникват различни разновидности на кашкавала. Власите и каракачаните, скитащи със стадата си из планините, са правели кашкавал преди стотици години. Имало е подвижни мандри, наричани **бачии**, където от млякото се добивало масло, сирене (на аромънски – **кач**), кашкавал, а от суроватката са правели извара. Евлия Челеби в своята Сеяхатнаме (Книга за пътешествията, ок. 1680 г.) употребява думата **кашкавал**: „Сирене, кашкавал, и кестени, и леблебия, и лешници, и фъстъци“.

В Италия суровината, от която се правят месените сирена, се нарича **pasta filata** – влакнесто тесто. Масата от сиренните зърна се изпарва в гореща вода или суроватка и се меси на ръка, за да се получи текстурата „на конци“. По този начин се правят сирената **mozzarella** и **caciocavallo**. Най-разпространеното обяснение на името **caciocavallo** е обичаят кашкавалът (**cacio**) да се оформя като кратунки, които се завързват и се окачват по две „на конче“ – а **cavallo** – близо до огнището, за да узреят. Може би названието **caciocavallo** да е било преосмислено по народна етимология, защото другото обяснение се корени в латинската дума **cascabellus** – камбанка: „кратунките“

приличат по форма на камбанки. В сръбски и албански названието е преминало като **качкавал**, у нас, в Румъния и Израел е приета формата **кашкавал**, а на арабски е **кашкауан**.

За разлика от сиренето, което е популярно из цялото Средиземноморие, в древна Гърция и Рим маслото не е било на особена почит. В средиземноморския район маслината е култивирана доста отдавна и основната мазнина там е зехтинът. Маслото в горещия климат бързо гранясва. Плиний нарича маслото „най-изисканата храна на варварите“ и обяснява названието му с това, че се прави предимно от краве мляко. Действително, названието **butyrum** се етимологизира чрез гръцките думи **βοῦς** (bous) ‘говедо’ и **τύρος** (tyros) ‘сирене’. Но е възможно по народна етимология така да е преосмислена някоя чужда дума, например скитска. Втората част на думата, **tyros**, е засвидетелствана още в микенските текстове като **tu-ro**. Древните са използвали маслото предимно за медицински и козметични цели, а като храна са го избягвали: за тях то е било белег за странните обичаи на северните варвари. В една загубена вече пиеса гръцкият комичен поет Александрид нарича траките **бутирофаги** – маслоядци.

Историкът Андрию Долби смята, че навсякъде, където в древните текстове се споменава търговия и пренасяне на масло, всъщност се има предвид топеното масло, наричано в Индия гхи (Долби 2013, с. 65). Но топенето и осояването на маслото не са били единствените начини да се повиши неговата трайност.

От думата **butyrum** произлиза италианското название на маслото, **бурро**. В Калабрия обаче **Butirro** или **Burrino**, е узряло сирене, чиято твърда и лъскава обвивка предпазва сърцевината, в която е сложено масло. По този начин маслото запазва вкуса и аромата си, докато дойде време да се употребява. Така в миналото са запазвали маслото дълго време. Реже се на кръгли резени, които подчертават контраста на вътрешната и външната част, и се маже върху топъл хляб, за да се разтопи леко, като така вкусът и ароматът му се подчертават по-добре.

България е кръстопът на народи и култури. Думите, свързани с млечното производство, са огледало на този кръстопът. Славянските **мляко**, **сирене**, **сметана** и **масло** мирно съжителстват с римските **cascabellus** и **brandeum**, възприети като **качкавал** и **брънза**, с гръцката **мандра** (означаваща ‘кошара’) и с турските **каймак** и **катък**.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Балкански, Димитрова 2006:** Балкански, Т., Димитрова, М. Продуктът ‘българско кисело мляко’ и неговите названия в българския език. – Българска реч, 2006, 1, 33–42.
- Вавилонската кула:** The Tower of Babel. Електронен адрес <http://starling.rinet.ru>. Altaic etymology: *ziúko: ‘to rot, ferment’ Russian ‘гнить, киснуть’ > Proto-Turkic: *jog-urt: ‘curdled, coagulated milk’ Russian ‘кислое, свернувшееся молоко’.

- Долби 2013:** Dalby, A. Food in the Ancient World from A to Z. 2013.
- Етимонлайн:** Online Etymology Dictionary. Електронен адрес: <http://www.etymonline.com/sources.php> (Дата на достъп 08.09.2017)
- Левицки 2012:** Levickij, V. Germanische und slawische Bezeichnungen für ‘Milch’ und ‘melken’. – In: Studia Etymologica Cracoviensia. vol. 17, Kraków, 2012.
- Митринов 2013:** Митринов, Г. Какво трябва да пият родопчани: айрян/айран или бърканица и мътеница. В: Дзяло, рецензии, публ. 19.03.2013.
- Оуен 2008:** Owen, J. Stone Age milk use began 2,000 years earlier. – In: National Geographic, August 6, 2008.
- Пейич 1956:** Pejić, O. Mlekarstvo. – In: Specijalni deo-sirevi. Naučna knjiga, Beograd, 1956.
- Плиний Стари:** Pliny the Elder. The Natural History. Book 28, chapter 35.
- Попдимитров, 1938:** Попдимитров, К.. Българското кисело мляко, Произход, производство, хранителен надзор, 1938.
- Румънски етимологичен речник:** Dicționar etimologic român, 1958–1966.
- Суоминатам 2007:** Swaminathan, N. Not Milk? Neolithic Europeans Couldn’t Stomach the Stuff. – Scientific American. 2007.
- Фасмер 1964–1973:** Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Москва, Издательство „Прогресс“. Т. I – IV.

Из историята на българския език

Татяна Славова, СУ „Св. Климент Охридски“

ОЩЕ ЕДНА СТЬПКА ПО ПЪТЯ НА СКОМРАСИТЕ

The article discusses the linguistic interpretation of the lexeme *скомра̀хъ* and its derivatives (*скомра̀шьскъ*, *скомра̀шина*), preserved in early texts of Bulgarian descent. The complex analysis (etymological, semantic, and lexicographic) regarding (1) Byzantine samples and (2) data from Bulgarian dialects, reveals that the *скомра̀хъ* lexeme had been known to the South Slavonic (Old Bulgarian) men of letters and had a wide semantic field, naming diverse forms of syncretic artistic creativity, related to the comic and the parodic.

Key words: Old Church Slavonic etymology and lexicography

Обикновено изкуството на скомрасите – пътуващи актьори, певци, музиканти, танцьори, акробати, жонгльори, фокусници, дресьори на животни, смешници, шутове – се свързва със средновековната руска култура. Скомрашеството има синкретичен характер и широка рефлексия – изпълнения на музикални инструменти, песни, танци, представления с кукли или маски, фокуси, дресировки на животни (особено мечки). Сведения за скомраси като участници в празненства и зрелища са засвидетелствани в средновековни руски текстове до XVII в.¹ Тук няма да се занимавам с феномена скомрашество, несъмнено част от културната история и духовния живот на средновековна Русия. Обект на внимание ще е лингвистичната интерпретация на лексемата *скомра̀хъ* и нейните деривати, поставени в контекста на българско писмено наследство и на съответните византийските образци. Отсъствието на номинацията *скомра̀хъ* в класическия корпус старобългарски паметници, както и липсата на исторически свидетелства за съществуване на скомрашество сред южните славяни, предопределят възприемането ѝ като източнославянизъм. Налице са обаче нейни регистрации (и на производните ѝ) в ранни български съчинения, запазени в по-късни славянски (руски) преписи, а също и фиксации в среднобългарски текстове, които ще бъдат коментирани по-нататък.

В преводната старобългарска книжнина най-често *скомра̀хъ* превежда гр. *μῖμος* ‘актьор, шут, имитатор’. Например в Златоуструя (Слово како достоитъ въз цркви стоати на молитвъ)² Йоан Златоуст си служи с една антична ре-

лия, отбелязвайки, че е срамно в театъра да е тихо и безмълвно, а в църквата смехът да е по-силен от този на актьорите (л. 40б нзине же взѣ паче скомраꙗꙗ смѣхꙗ творите μῖμου μέν γελωτοποιοῦντος позорище же ваше стоить безмълвно, Георгиева 2003: 97; PG 61: 313). Преводачът използва лексемата скомраꙗꙗ като номинация на понятието ‘актьор, който играе в театър’, макар тя да не е била точният референт, доколкото в България от началото на Х в. театър в античния смисъл на думата не е съществувал.

Гръцко съответствие μῖμος за скомраꙗꙗ се открива и в Синайския патерик³, запазен в най-ранен руски препис от края на XI в. (ГИМ, Син. 551). В слово 32 от неговия състав се разказва за артист (скомраꙗꙗ) на име Вавила, който имал две наложници и живял блудно, но впоследствие се разкаял и станал монах (Скомраꙗꙗ μῖμος баше въ градѣ тарьсѣ киликиестѣмь именемь вавоула; слышавъ то скомраꙗꙗ бвше самъ въ затворѣ възиде, Синайский патерик 1967: 74–75; PG 87: 2852–3112). В слово 47 пък се съобщава за актьор (скомраꙗꙗ) на име Гаиан, който в театъра пародирал оскърбително и подигравателно Божията майка, и в замяна получил справеливо възмездие (скомраꙗꙗ μῖμος баше нѣкто именемь гаинъ. и на всѣхъ игрицихъ стоиѣ бѣнѣ роугалъ ед коужаше ѣж, Синайский патерик 1967: 100–101, PG 87: 2852–3112). Извлечение и редактиран превод на Синайския патерик представя сборникът Лимонис⁴, в който заглавието на един от разказите гласи: О нѣкоем скомрасе хоулившем пречистоꙗю богородицоꙗ (Цибранска 1999: 34).

И ранната славянска агиография съдържа сведения за скомраси – например житието на Нифонт Константинополски⁵ споменава за роб на име Василий, шивач по професия, с лош нрав и сквернословец, съ скомраꙗꙗ игръць вестоꙗднзи (Выголексинский сборник 1977, л. 106). В друго житие – на Кириена и Юлияния от състава на нестишния Пролог (под 1.11., кратка редакция)⁶, се описват страданията на Кириена в името на християнската вяра, която била бита с пръчки от ученици, актьори и безпътни войници (отъ дѣти и скомрашыньзими везъ чина воинъи ὑπὸ σχολιτῶν παίδων ἐτύπτετο καὶ ὑπὸ μίμων καὶ ἀτάκτων στρατιωτῶν, Славяно-русский пролог 2010: 286–287; СДРЯ 11: 209). Тук скомрашыньзими (в други преписи скомрашинъи, скоморашинъими, сикомрачиними!) е субстантивизирано прилагателно отново като съответствие на гр. μῖμος. Още едно житие съобщава за скомраси – това на Симеон Юродиви от епископ Леонтий, запазено в Севатияновия сборник, среднобългарски паметник от началото на XIV в. (РГБ, Сев. П.41/М.1467, л. 396–786): скомраси μῖμοι иногда играахъ на позорищи εἰς τὸ θέατρον. въ же единъ ѿ нихъ ψифа. хотъ же сты злое ѿ него ѿсѣци. имѣше бо дѣло етеро добро. рекомы ψифа иде и ста на тлѣхъ εἰς τὸ πέλα⁷ идеже играахъ скомраси оἱ μῖμοι творца неподовныѣ вещи ἀθέμιτα πράγματα (Лалева 2004: 115–116, PG 93: 1716)⁸. От пасажа става ясно, че скомраси-те (гр. μῖμοι) са артисти, които играят в театъра (на позорищи εἰς τὸ θέατρον), където извършват нечестиви действия. Иначе историята на скомраха Псифас напомня историите в патеричите – за да го откъсне от

небогоугодните занимания, преподобният Симеон взел едно малко камъче и го хвърлил по Псифас, улучвайки дясната му ръка, която начаса изсъхнала. По-късно насън преподобният го закле да не върши тацѣхъ дѣлани, Псифас обещал в името на Света Богородица, че не имамъ ити на такoвѣа игри и като станал, ръката му оздравяла.

В други случаи *скомраxъ* превежда гр. ὁ σκηνικός ‘актьор’, например в съчетанието *скомрѣ лицекрыа* ‘преструващи се актьори’ във всички преписи на Диалозите на Псевдо-Кесарий (текст на Йоан Златоуст, въпросоотговор 220) (Милтенов 2006: 255–256). В пасажа Св. Йоан укорява любителите на театралните представления, които от полунощ до обяд чакат кой актьор ще се покаже, надсмиващ се над множеството, но и самият той осмиван от всички (или кто ѿ *скомрѣ лицекрыа*. *роу҃гаа са много*. ѿ *всѣ* же *порсгаа*. ѿкрьегѣ *ѣ* *тисъ* *тѡнъ* *скомрѣ* *у̀покрѣтѡнъ* *гелѡнъ* *мѣнъ* *поллѡу̀съ*, *у̀пѡ* *дѣ* *пѣнъ* *гелѡмѣносъ* *анаρρηθη*). Преводачът на Диалозите сполучливо предава античната реалия ‘преструващи се актьори’ със *скомраси* *лицекры*, а контекстът сочи недвусмислено, че те са били своеобразни комедианти, шутове.

Интересна гледна точка представя пасаж от Юдейската война на Флавий (4 книга, в Архивския хронограф л. 424b)⁹. В него се разказва как евреите избират първосвещеник чрез жребий – той се паднал на един неподходящ човек, недостоеен да носи това звание, който нямал никаква представа за първосвещенството. Против волята му го измъкнали от селото, облекли го в свещенически дрехи и като на сцена му поставили маска (ὡσπερ ἐπὶ σκηνῆς ἀλλοτρίῳ κατεχόσμουν προσωπεΐῳ и привлекшен ѿ *вѣеси*, *яко* *скомраxъ*. и *оукрасиша* и *сѣсками* *ризѣми*. *яко* и *грълива* *чужимъ* *лицемъ*). Вероятно във фразата *яко* *скомраxъ* *грълива* *ὡσπερ ἐπὶ σκηнῆς* преводачът е възприел гр. *скомрѣ* ‘сцена’ като *скомрѣ* ‘актьор’, т.е. *скомраxъ*¹⁰, а освен това е допълнил, че той е бил гръмогласен (*гръливъ*). Преводът, който представя *скомраха* като гръмогласен актьор с маска, е един и същ в хронографската редакция (Архивски и Вилнюски хронограф) и в самостоятелната редакция (ръкописи със сигли МДА и Ч, вж. Пичхадзе, Макавеева, Баранкова, Уткин 2004: 247), т.е. той отразява протографа на славянския превод на Юдейската война.

Като по-общо родово понятие използва номинацията *скомраxъ* преводачът на Хрониката на Йоан Малала, в която се разказва как след смъртта на болярина Совий в негова памет на всеки 5 години в Рим започнали да устройват различни игри: творити на все приходѣщѣе •ѣ• лѣтъ... игри *скомрашъския* *агѡνας* *ахроамѣтѡнъ* *каѣ* *ѣумѣлиѡнъ*, *скомрѣ* (Истрин 1994, книга IX.V; Corpus VIII: 224–225). Прилагателното *скомрашъскъ* предава следните три вида зрелища от гръцкия образец на Хрониката: (1) *ахроамѣти* (*ахроамѣти* ‘възприемани чрез слуха’, т.е. с участието на певци, четци, музиканти), (2) изпълнени от хористи и музиканти (*ѣумѣлиѡсъ* ‘театрален, сценичен’, *оѣ* *ѣумѣлиѡсѣ* ‘участници в хора, музиканти, танцьори’) и (3) сценични, представени от актьори на сцена (*скомрѣ* ‘сценичен; ὁ *скомрѣ* *актьор*’). Преводачът може би е бил за-

труден как да предаде тези многообразни прояви и е избрал общото определение *скомрашъскъ*. Този избор подсказва, че лексемата *скомрашъ* е притежавала широко семантично поле и е назовавала синкретично художествено изкуство. Подобно предположение се потвърждава и от факта, че в по-късната средновековна южнославянска и източнославянска книжнина (пролози, крѣмчии, жития, минеи, летописи и др.) *скомрашъ* (*скомрашъскъ*) имат и други (освен вече отбелязаните *μῖμος* ‘актьор, шут, имитатор’ и *ὁ σκηνικός* ‘актьор’) гръцки съответствия, например *ἀγορευτής* ‘оратор’, *λώταξ* ‘флейтист’, *ὀρχηστής* ‘танцьор, участник в пантомима’, *ἀγύρτης* ‘измамник, мошеник; фокусник’, *παιγνιώδης* ‘шеговит, забавен’, *ὀχλαγωγός* ‘шарлатанин’ (Miklosich 1862–1865: 847; Срезневский 3: 380; Бончев 2: 159; Райнхарт 1983: 45–48; СДРЯ 11 : 208).

Можем да предполагаме, че лексемата е била предпочитана за номинация на реалитета ‘шут, артист, който развлича хората’, щом като се среща и в оригинални български творби. Например в Златоструя в Псевдо-Златоустовото слово за засулата и Божиите наказания (*Слово ѿ ведрътѣ*, с неустановен източник, без византийски аналог)¹¹ *скомрасите* са посочени сред коварните хитрости, отклоняващи хората от Бога: (*Сотона*) *члкъзи врагъзи боу сътворяють всакъзими лъстьми прѣвабляю нзи ѿ ба трюубами и скомрашъзи и инъми игръми влѣкъзи къ собѣ гоуслъми свирѣльми пласании смѣхъзи поустошънъзи* (Георгиева 2003: 185)¹². Не е изключено тук преводачът да визираща реални пътуващи актьори, които веселят събралите се с песни, танци, шеги и пародии. Друго ранно българско известие за *скомраси* се открива във Второ слово за Рождество Христово на Йоан Екзарх¹³ – в него се споменават лекомислените християни, които вместо да кажат „така рече апостол Павел или Йоан Богослов“, казват „така рече този или онзи шут“ (сице *глеть ѿнсица скомрашъ*, Яцимирский 1906: 50–59, Иванова-Мирчева 1993: 26). Според Йоан Екзарх тези думи изричат войните Христови, които губят сили за подвиг, и Сатаната се старае да ги придърпа към себе си чрез зрелища, смях и глуми, лекомислие и неприлични дела. Явно тези конотации са били присъщи на *скомрасите*.

Хапакс-дериват от *скомрашъ* е *скомрашина* ‘фокусничество’, засвидетелстван в Княжия изборник за възпитанието на престолонаследника – сборник с нравоучителни текстове с адресат българския владетел, съставен от три книги: Минеен изборник (около 900 г.), Княжи изборник (около 930 г.) и Изборник на грешния Йоан (около 960 г.) (Федер 2008, 1–2). В глава девета на Княжия изборник (Избор от много отци) в извадка от хомилия на Йоан Златоуст¹⁴ се чете: *тако бо и дѣтиць творитъ. скоморошинъзи боитъ са а змиа не боитъ са. тако и грѣшънъзи съмръти боитъ са а грѣха не боитъ са* (Федер 2008, 2: 176). Византийският паралел на този пасаж е неустановен.

Данни за живота на всяка дума дава нейната етимология. За съжаление произходът на *скомрашъ* все още е неясен въпреки десетките опити за това. Според някои изследователи лексемата има чуждо потекло, свързано с: (1) етно-

нима *Σκάρμαρες*, назоваващ вражески на аварите номадски народ по Дунава през V в. (Шафарик 1848: 85; Miklosich 1886: 301); (2) незасвиделстваното гр. **σκώμαρχος* < *σκῶμα* ‘шега’ и *ἄρχω* ‘стоя начело’, т.е. ‘който е начело на смешниците’ (Голубинский 1881: 755; Кирпичников 1891: 1–3; Фасмер 3: 648); (3) лит. *skamarakas*, итал. *scaramuccia*, фр. *scaramouche*, ‘шут, нехранимайко’, нем. *Schmarotzer* ‘който е непоканен на пир’, гот. *skairnan*, *skarn*, *skaurnun* ‘смея се’ и др., от *skarn/skorn* и *tacho/matho/machari/machere* се е получил композитумът *skarmach*, т.е. с метатеза *скомрах* в м. *скормах* (Срезневский 3: 379, срещу тази теза Преображенский 2: 305); (4) араб., тур. *masxara* ‘шут, смешник’ (Веселовский 1883: 180–183); (5) гр. *σαμάρδαχος* ‘фокусник, акробат, лъжец’. Други учени застъпват тезата за славянска етимология на *скомрахъ*. Според някои думата е изконно източнославянска от **scom-or-och-* < **skom-or-os-*, родственена с горнолуж. *skomorid* ‘извършвам недостойна постъпка’ (Лъвов 1974: 109–112). В този случай остават необяснени стпол. форми *skomrošny/skomroszny* ‘безрамен, нескромнен’ (Brückner 1957: 494), които Лъвов тълкува като устно заети от руски. Със сгрешената руска форма *скора* в м. рус. *шкура* ‘обработена кожа’ свързва лексемата *скомрах* Кондаков и ѝ приписва семантика ‘маскиран като животно човек’ (Кондаков 1891: 154). Други етимолози извеждат праславянски произход (Brückner 1957: 494¹⁵; Райнхарт 1983: 46–47, 65–66) от звукоподражателен корен, напр. от *скоморити* ‘правя нелепи движения’ > *скомор* ‘който прави нелепи движения, т.е клоун, комедиант’, или от *скомати*, *скомляти* ‘стена, въздишам, охкам’ > **skomorъ* ‘стон, стенание’, аналогично на *govorъ*, *govoriti* (Ильинский 1918: 243; Лъвов 1974: 109–112). Още мнѣня вж. у Фасмер 3: 648–649; Преображенский 2: 304–305.

Споделям схващането за общославянска изходна форма **skomor-* (със звукоподражателен корен) и архаичен непродуктивен за книжовния старобългарски език суфикс -хъ за образуване на съществителни, мотивирани от глаголни основи, като при женихъ. Произходът на суфикса -хъ се тълкува или като експресивно **kh*, или като преход *s > h* след *i* (срв. спъхъ, гръхъ, смъхъ, Мейе 2001: 30, Черных 1: 299, Черных 2: 170). Аналогиите обаче със спъхъ, гръхъ, смъхъ не са уместни, защото глаголи с редувания като посмисати, (оу) спъшити, гръшити показват, че *h* е част от корена, а не е суфикс. За това единствен и сигурен паралел на суфикса -хъ в *скомрахъ* е женихъ < женити. В случая обаче липсва глаголт, мотивирал появата на *скомрахъ*, доколкото в ранната славянска писмена традиция не е засвидетелстван глагол от този корен (**скомрити* / **скоморити* / **скомрати* и др. под.). Би могло с някаква степен на вероятност да се допусне негово съществуване въз основа на глаголи като долнолуж. *skomorid* ‘извършвам недостойна постъпка’, пол. *skomoroszyć* и словен. *skomodráti* ‘пискам, вреся; скимтя’, ако те не са късни образувания. Така или иначе етимологията на *скомрахъ* все още остава неразгадана.

Изнесените употреби на *скомрахъ* и дериватите ѝ *скомрашънъ* (субст. прил.) и *скомрашина* от текста на ранни книжовни паметници с българско потекло,

разгледани в контекста на византийските образци, свързват скомрасите със смешното, шутовското, пародийното начало. В по-тесен смисъл те са актьори (комедианти), които в театъра се превъплъщават в различни роли, носят маски, смеят се гръмогласно и пародират изобразяваните персонажи или публиката. В по-широк смисъл става въпрос за артисти, участници в забави и развлечения. Че семантичното поле на номинацията *скомра̀хъ* е било по-пространно от ‘актьор’ показват: (1) прилагателното *скомра̀шьскъ*, предаващо няколко вида зрелища от гръцкия образец на Хрониката на Йоан Малала, и (2) значението ‘фокусничество’ на *скомра̀шина* в Княжия изборник. От гледище на християнската църква скомрасите са носители на отрицателни конотации – живеят блудно, с пародиите си оскърбяват Божията майка, бият светата жена Кириена заедно с безпътните войници. Те са сред коварните хитрости (наред със свиренето на тръби и различните игри), които отклоняват вярващите от Бога. Регистрациите на *скомра̀хъ*, *скомра̀шьскъ* и *скомра̀шина* в разгледаните паметници с ранна българска хронология, както и следите от тези лексеми в български диалекти¹⁶, обезсилват тезата за източнославянското им потекло и разкриват техния общославянски характер. И лексикографските, и етимологическите данни подсказват, че номинацията *скомра̀хъ* е била известна на южнославянските (старобългарските) книжовници. Неслучайно тя и дериватите ѝ се срещат в множество различни по жанр (сборници, пролози, църковно-юридически текстове, патерици) сръбски средновековни текстове от XIII–XVII в., вж. например сръбския Номоканон на св. Сава от 1262 г (Иловичка крѣмчая): л. 132а *скомра̀шьское дѣло παιγνιωδες*, л. 58б *скомра̀хъ λώταξ*, л. 123а *скомра̀хъ σκηνηκός*, л. 136а *скомра̀х μιμος*, л. 136а *скомраси μιμοι* (Райнхарт 1983: 45–48)¹⁷.

БЕЛЕЖКИ

¹ Лаврентиевска и Ипатиевска летопис (Повесть временных лет, под 1068 г.), Мерило праведно, Пчела, Рязанска и Варсонофиевска крѣмчая и др. (Срезневский 3: 380; СРЯ 24: 225–226; СДРЯ 11: 208–209).

² В пълната редакция на Златоуструя словото (In Epistulam primam ad Corinthios homilia XXXVI) е № 103, в кратката – № 19, в третата – № 34, а в четвъртата – № 4, вж. Милтенов 2013: 61, 94, 147, 157; PG 61: 305–316 (312–316). Първоначалният превод на Златоуструя е направен по поръка на цар Симеон.

³ Паметникът е превод на *Λεϊμὼν πνευματικὸς* („Духовно пасбище“) от Йоан Мосх. В изследователската традиция преобладава схващането, че Синайският патерик е преведен в България в старобългарската епоха, но са изказани и други мнения – за превод на св. Методий от IX в. или за руски превод от XI в.

⁴ Смята се, че това извлечение е направено в Западна България по времето на Самуил.

⁵ Намира се във Выголексинския сборник (РГБ, Муз. 1832) и е най-ранният запазен препис от края на XII в. Житието е преведено в Преславския книжовен център.

⁶ Примерът е от Софийския пролог, руски препис от XII–XIII в. (РНБ, Соф. 1324), от неговата първа част, която отразява първоначалния вид и състав на славянския Пролог (Желязкова 1998 и цит. лит.). Житието се среща и в други славянски проложни преписи (Славяно-русский Пролог 2010: VII–IX, 286–287). Въпросът за времето на възникването на славянския превод на нестишния Пролог все още е дискуссионен, вж. Станиславов (Лесновски) пролог 1999: 10–16 и цит. лит.; Иванова 2003: 408–410; Павлова 2008: 63–65 и цит. лит.

⁷ Значението на *πέλαμα* ‘място в цирка или театъра’ може би е било неизвестно за преводача, или пък не е намерил точното му славянско съответствие, щом го превежда с по-общото на *тлъхъ на земята*.

⁸ Житието е запазено и в други два български сборника от същото време – Виенски № 132 и сборник от РГБ, Попов № 93.1 (Лалева 2004: 15).

⁹ Все още въпросът за хронологията и локализацията на славянския превод на паметника е открит. Аргументи на граматично, лексикално и контекстуално равнище, че архетипът на Славянската версия на Юдейската война е бил изпълнен в Симеонова България в началото на X в., вж. у Пеев 2016.

¹⁰ Възможно е преводът *skomrochъ* да е повлиян от значението ‘актьор’ на гръцкия израз (*ὁ ἐπὶ σκηνῆς*) (СБР 1943: 741).

¹¹ В пълната редакция на Златоструя словото е под № 85, в кратката – № 45, в третата – № 34, а в четвъртата – № 23, вж. Милтенев 2013: 57, 97, 148, 161. Пасажът е коментиран от Георгиева 2004.

¹² По-късно този пасаж от *Слово въ ведръв* попада и в *Повесть временных лет* под 1068 г. (Срезневский 1867).

¹³ Словото е компиляция от текстове на Йоан Златоуст и тълкувание към Мт 2: 1–12. Използваният препис е среднобългарски от XV в.

¹⁴ Статията със заглавие *Избор избран от Йоан Златоуст (гномологий)* е съставена от 40 кратки поучителни ексцерпта; в пълната редакция на Златоструя словото е под № 137, в кратката – № 81, в третата – № 29, вж. Милтенев 2013: 104, 540.

¹⁵ Брюкнер посочва полските форми *skomorosznu*, *skomoroszyć*, *skomoroczność* ‘весел, игрив; необуздан, безсрамен’, засвидетелствани през XV в.

¹⁶ Вж. производните *скумрос(в)ам се* ‘не приказвам много, не се смея гръмко; присвивам устни, давам израз на непроницаемост и превъзходство’ и *скумросана* ‘благоприлична, благовъзпитана (девойка)’ (БЕР 6: 811), *скоман’асва* ‘изтръпва от кисело зеле (за зъби)’, *скомина*, *скомене*, *скоманъ*, *скомаръц* ‘изръпване на зъбите, неприятно чувство, дразнене вследствие на скърцане’, *ском’ънь* ‘дразнене на слуха при неприятен шум’, *скомичем* ‘плача с глас и хълцам’, *скомлъчем*, *скомчлъчкам*, *скомълчем* ‘скимтя, стена, хленча’, *скомина му е* ‘има тайни, непозволенни желания’ и др. (Цибранска 1999: 33).

¹⁷ Според Райнхарт ‘вряд ли окажется возможным приписать все примеры восточнославянскому влиянию’ (Райнхарт 1983: 48).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бончев 2:** Бончев, А. *Речник на църковнославянския език*. Том 2. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2002.
- Веселовский 1883:** Веселовский, Н. *Разыскания в области русского духовного стиха*. VI – X. СанктПетербург, 1883.
- Выголексинский сборник 1977:** *Выголексинский сборник*. Изд. подгот. В. Ф. Дубровина, Р. В. Бахтурина, В. С. Гольщенко. Под ред. С. И. Коткова. Москва: Наука, 1977.

- Георгиева 2003:** Георгиева, Т. *Златоструй от XII век*. Силистра: РИТТ, 2003.
- Георгиева 2004:** Георгиева, Т. Значението на Златоструй от XII в. за старобългарската лексикология. В: *Сборник в чест на проф. д-р Ангел Давидов*. В. Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, 2004, 202–213.
- Голубинский 1881:** Голубинский, Е. Е. *История русской церкви*. Т. II, ч. 2. Москва, 1881.
- Желязкова 1998:** Желязкова, В. Общая характеристика лексического состава Софийского пролога конца XII – начала XIII в.// *Palaeobulgarica*, XXII, 1998, № 4, 75–88.
- Иванова 2003:** Иванова, Кл. Пролог. В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Съставител Д. Петканова. В. Търново: Абагар, 2003, 408–410.
- Иванова-Мирчева 1993:** Иванова-Мирчева, Д. Йоан Екзарх. Слова. София: Издателство на БАН, 1993.
- Ильинский 1918:** Ильинский, Г. Славянские этимологии.// *Известия ОРЯС*. Т. XXIII, кн. 2. СанктПетербург, 1918.
- Истрин 1994:** Истрин, В. *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*. Москва, 1994.
- Кирпичников 1891:** Кирпичников, А. И. К опросу о древнерусских скоморохах.// *Сборник ОРЯС*, 52, раздел V, 1891.
- Кондаков 1891:** Кондаков, Н. *Русские древности в памятниках искусства*. Вып. IV. СанктПетербург, 1891.
- Мейе 2001:** Мейе, А. *Общеславянский язык*. Москва: Прогресс, 2001 (1 изд. 1951).
- Милтенов 2006:** Милтенов, Я. *Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция*. София: Авалон, 2006.
- Милтенов 2013:** Милтенов, Я. *Златоструй: старобългарски хомилетичен свод, създаден по инициатива на българския цар Симеон. Текстологическо и извороведско изследване*. София: Авалон, 2013.
- Лалева 2004:** Лалева, Т. *Севастиановият сборник в българската ръкописна традиция*. София: Полис, 2004.
- Львов 1974:** Львов, А. С. Из лексикологических наблюдений.// *Этимология 1972*. Москва, 1974, 103–113.
- Николова 2003:** Николова, Св. Патерик. В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Съставител Д. Петканова. София: Абагар, 1992, 322–323.
- Павлова 2008:** Павлова, Р. *Восточнославянские святые в южнославянской письменности XIII–XIV вв.* Halle (Saale), 2008.
- Пеев 2016:** Пеев, Д. *Славянската версия на Юдейската война на Йосиф Флавий в контекста на Архивския хронограф*. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ (ръкопис). София, 2016.
- Пичхадзе, Макавеева, Баранкова, Уткин 2004:** Пичхадзе, А., И. Макавеева, Г. Баранкова, А. Уткин. *История иудейской войны Иосифа Флавия. Древнерусский перевод*. Т. I, II. Москва, 2004.
- Преображенский 2:** Преображенский, А. *Этимологический словарь русского языка*. Москва, 1910–1914.
- Райнхарт 1983:** Райнхарт, Й. Восточнославянское влияние в древнесербской кормчей. ВЪв: *Венские доклады к IX Международному съезду славистов в Киеве*. Виена, 1983, 1–80.
- СДРЯ 11:** Словарь древнерусского языка. Т. 11. Москва: Азбуковник, 2016.
- Синайский патерик 1967:** *Синайский патерик*. Изд. подг. Голышенко, В. С., Дубровина, В. Ф. Москва, 1967.

- Славяно-русский Пролог 2010:** *Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции) за сентябрь-февраль*. Т. 1. Текст и комментарии. Изд. подг. Л. В. Прокопенко, В. Желязкова, В. Б. Крысько, О. П. Шевчук, И. М. Ладыженский. Под ред. В. Б. Крысько. Москва, 2010.
- Срезневский 1867:** Срезневский, И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. // *Сборник ОРЯС*. Т. 1. СанктПетербург, 1867, № 24, 34–43.
- Срезневский 3:** Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. 3. СанктПетербург, 1903.
- СРЯ 24:** *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Т. 24. Москва: Наука, 2000.
- Станиславов (Лесновски) пролог 1999:** *Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година*. Увод и научно разчитане на текста Р. Павлова. Научно разчитане на текста. Календар В. Желязкова. В. Търново: Фабер, 1999.
- Фасмер 3:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 3. Москва: Прогресс, 1987.
- Федер 2008, 1–2:** *Кънажнн нзборникъ за възпитание на канартикина*, издаден от У. Федер. Т. 1. Увод и показалци. Т. 2. Текст. В. Търново, 2008.
- Цибранска 1999:** Цибранска, М. По следите на скомрачите. // *Българска реч*, 5, 1999, № 1, 31–35.
- Черных 1–2:** Черных, П. Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Т. 1–2. Москва, 1999.
- Шафарик 1848:** Шафарик, П. И. *Славянские древности*. Т 1, кн. 2. Москва, 1848.
- Яцимирский 1906:** Яцимирский, А. И. *Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV–XVII вв.* СанктПетербург, 1906, 50–59.
- Brückner 1957:** Brückner, A. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa, 1957.
- Corpus VIII:** *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, VIII. Bonnae, 1883.
- Miklosich 1862–1865:** Miklosich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae, 1862–1865.
- Miklosich 1886:** Miklosich, F. *Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen*. Wien, 1886.
- PG 61:** *Patrologiae cursus completus, series graeca*. Ed. J. Migne. Vol. 61. Paris, 1862.
- PG 87:** *Patrologiae cursus completus, series graeca*. Ed. J. Migne. Vol. 87. Paris, 1865, 2852–3112.
- PG 93:** *Patrologiae cursus completus, series graeca*. Ed. J. Migne. Vol. 93. Paris, 1865.

КЪМ БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА АНТРОПОНИМИЯ
(ПО НАДПИСИТЕ ОТ ДОБЪРСКАТА ЦЪРКВА)

*Посвеждавам на светлата памет на
моя преподавател доц. Петър Илчев,
който ме предпази от преповеряване
на закостенели научни постановки.*

Село Добърско отдавна е известно с уникалната си богато изографисана църква „Св. Теодор Тирон и Св. Теодор Стратилат“, която е построена в годината, отбелязана над ктиторския портрет в западната стена на южния кораб. Въпреки всички съмнения относно това изчисление и пренията по въпроса за по-ранна датировка досега не са открити по-съществени доказателства за такава. Под стенописа Успение Богородично на западната стена на средния кораб също е посочена споменатата по-горе година. В долния десен ъгъл на Стенописния поменик на северната стена под Видението на Петър Александрийски също се вижда изписана година, за съжаление по-ясни са само първите две букви – зр...(?)

Историята на самото село, на църквата и на прочутите в цял свят стенописи са коментирани многократно и обстойно. Според редица изследователи стенописите показват сходство с тези в Бобошевската църква, в Сеславската църква, в Погановския манастир и др. Храмът е обявен за културен паметник и е под егидата на Юнеско. Многобройни са изследванията на църквата и на нейните стенописи, но малко внимание е отделено на интересните лични имена, регистрирани в нея.

Тук ще се спра именно на някои от тези антропоними, които вековете са съхранили непокътнати. Те са засвидетелствани в Ктиторския надпис, в Стенописния поменик на северната стена и в надписа на западната стена над самия вход.

Отлично са запазени изображенията на дарителите и на строителите на храма. Общоприето и многократно повтаряно е твърдението, че в класическата схема дарителите Хасия, Богдан и Спас държат макет на църквата и са зографисани в цял ръст отдясно на този макет, а отляво той е поддържан от строителите Станко, Смилен и Спас, също представени в цял ръст (Димитров Църквата..., с. 10).

В приложената снимка от рекламната брошура ясно се виждат имената и на дарителите, и на строителите. В интернет сайтове, които претендират за достоверност на поднасяната информация, се преповтаря механично една грешка около тези имена, която за съжаление е пренесена и в рекламната бро-

шура, издание на НИМ, преведена на чужди езици. При изброяване на имената на ктиторите и на дарителите от по-стари автори те са разместени, вероятно неволно, виж напр. <http://medchurches.livejournal.com/27431.html>.

Текстът в десния ъгъл документира факта, че ктиторът Хасия е ходил до Йерусалим, поклонил се е на Гроба Христов и след като обиколил Светите места, се завърнал, за да съгради този храм въ лѣто зрѣкѣ (7122 = 1614). Тази година е повторена още веднъж над главата на строителите, за които ще стане дума по-долу.

Строителите Станко, Смелен и Спас и ктиторите Богдан, Хасия и Спас с макет на храма. Ктиторски портрет в западната стена на южния кораб.

Снимка от рекламната брошура

В действителност при огледа ми на място в самата църква ясно се виждат следните ктиторски имена, изписани в последователност отляво надясно над главите на изобразените: БОГДАНЪ (под името има пояснение, на което не са обърнали внимание: хасновъ ѿца) ХАСНА СНА ХАСНОВ БОГ(Д)Н СРЕН. Тоест, двамата изографисани възрастни мъже са Богдан, бащата на Хасия, и самият Хасия, а третият, младият, е синът на Хасия, също носещ името Богдан като дядо си. Сред имената на дарителите няма име Спас, което се повтаря като масова грешка и би следвало да се коригира. В различни авторитетни сайтове тази грешка в имената продължава да се пренася механично, срв.:

<http://pravoslavieto.com/hramove/dobarsko/index.htm>.

Името Спас е изписано при строителите, които поддържат макета на храма отляво. Отляво надясно се четат техните имена: СТАНКО (под името има пояснение СМЪ ЖРННОВЪ), СМНАЪ СМЪ ВЪЛЧЕВО СПАСЪ БРАТЪ СМНАЕВЪ. Тоест,

строителите са *Станко*, Угриновият син, и братята *Смиле* и *Спас*, синове Вълчеви. Името *Смилен*, което е оповестено в брошурата (Димитров Църквата..., с. 10), всъщност е *Смиле*, както свидетелства и патронимното *Смилев*, което иначе би било *Смиленов*. Специално огледах внимателно надписа да открия надредно Н, но такова не се вижда. Същото име *Смиле* е изписано не с ятова гласна, а с Е в Стенописния поменик на северната стена, където отново са изброени имената и на дарителите, и на строителите, както и на редица други български православни люде. В поменика откриваме отново *Хасѣа*, *Бѣдѣн ерѣн* (сина на *Хасия*, както разбрахме от Ктиторския надпис, като тук името е изписано с Б вместо с О), както и много други средновековни антропоними: *Стоѣнка*, *Бѣстра*, *Бѣдѣнъ* (вероятно другия ктитор, бащата на *Хасия*, също изписан с Б вместо с О), *Стою*, *Велко*, *Рахна Дончънъ*, *Дочрчо*, *Драгна*, *Драгана*, *Тодор*, *Вървана*, *Дочрчо* (още веднъж), *Гѣде*, *Велко*, [...]нко, и още православни от рода *Малѣнко*, *Тодоръ* (още веднъж, изписан с краесловен ер), *Дмѣтръ*.

На нов ред продължава следното изброяване: *Смлѣ*, *Спасъ*, *Вълчо* (двамата братя строители и техният баща), *Стою*, [...]нке, *Р(?)адоучнко*, *Никола*, [...], *Стонко*, *Стрѣдо Банскего*, *Кѣло*, *Кранно*, *Бод[н]ка (?) Злат[...]*, *Ѣрни* (вероятно бащата на строителя *Станко*), *Млчо*, *Станко* (вероятно третият строител), *Бранко*, *Пернъ*, *Стонко*, след което е изписана и годината.

Северната олтарна стена на средния кораб.

Снимка от рекламната брошура

В Стенописния поменик от Добърската църква се виждат интересни имена с нерегистрирана употреба или с неизяснена етимология в антропонимичните справочници – такива като *Хасия*, *Рахна*, *Дурчо*, *Гуде*, *Стрѣдо*, *Перин*.

В Речника на Стефан Илчев лично име *Хасия* липсва, приведени са феминален облик *Хаса* и фамилен *Хасев* с възможна отпратка към ар.-тур. *has* 'чист, без примеси' (Илчев 2012: 700 – 701). То липсва и в Именника на Й. Заимов (Заимов 2004).

Името *Рàхна* в споменатия речник е женска форма срещу *Рàхни*, регистрирано в Етрополския манастир през 1648 г. и в Зимница, Ямболско, 1919 г. *Рàхни* и *Рàхньо* според тълкуването на Ст. Илчев е свързано или с *Рàйни*, *Райно*, или с *Рàйчо*, или с *Рàхо*, което пък се извежда от *Рàфо* с преход на *ф* в *х*. Последният посочен облик е локализиран в Шуменско през XV – XVI век, като патроним *Рàхов* – в Сливен и в Банско, а патроними *Рàхнев*, *Рàхньов* са битували основно през XIX в. в източнобългарските земи (Илчев 2012: 569). В Именника *Рàхна* (XV в.) е от *Рàхно*, което е от *Рàхо*, изведено от *Рàх*, от *Рàдо* и *–х*, XVIII век (Заимов 2004: 271 – 272).

Името *Дурчо* липсва в Именника (Заимов 2004), а с успоредица *Дурче* според Ст. Илчев е умалително от *Дуро*, *Дуре* с регион на разпространение Банско и Брезник, което било съкратено от *Тодор* с изясняване на неудареното *о* в *у* (Илчев 2012: 251). Обаче в Поменика са регистрирани и два облика без редукция *Тодор*, а е възможна и друга етимология, свързана с пожелателните имена и отвеждаща към тур. *dur* 'да се спре, да се запре нщ., да престане раждането на повече деца'.

Същата пожелателност откриваме и в антропонима *Крайно*, посочен като произведен от *Крайо* с регион на регистрация Горна Диканя, Радомирско (Илчев 2012: 366). В Именника *Крайно* е хронологизиран в XVI век (Заимов 2004: 182).

Името *Гуде* с такъв завършек не е регистрирано в Речника на Ст. Илчев, а са приведени облици *Гудьо*, *Гудо*, които са обяснени с изпадането на *р* от *Грудьо*, или като галена форма от *Георги* (Илчев 2012: 190), като и двете предположения са малко вероятни, особено второто. Подобно незадоволително обяснение има и в Именника – че *Гуде* е умалително от *Грудо* с изпадане на *р* в детския говор, м. р. от *Гуда*, XVI век (Заимов 2004: 182).

Обликът съвсем недвусмислено отвежда към диалектната форма *гуда*, *гуде* 'свиня, прасе' в Разложкия говор (БЕР 1: 293) и няма нищо неестествено да бъде свързана със съответно лично име с подобна семантика, срв. *Прасо* от *прасе*, възникнало като *Кравко*, *Кучкан* и др. под. (Илчев 2012: 546).

Името *Стредо* не е отбелязано нито в Именника (Заимов 2004), нито в Речника на Ст. Илчев, във втория има само феминален корелат *Стреда*, образувано от *среда* с епентеза на *т* (Илчев 2012: 633).

Името *Перин* е с колеблива етимология в Именника – или от *Перо* с наставка *–ин*, или от „планина Пирин“, XVI век, като *Перо* идвало или от *Петър*, или от старинно *Перим*, „скъсено“ от изчезнало *Перимир* 'да бъде, да печели големи победи, битки' (Заимов 2004: 254). В Речника на Илчев то липсва, откриваме само женска форма *Перинка* с обяснение 'от планината Перин, Пирин, Банско' (Илчев 2012: 523). Много по-достоверно е свързването на името с планината Пирин, разбира се, и географски е обяснимо и съответстващо.

От по-разпространените лични имена със старобългарско потекло може да отбележим *Драгна*, която е с епентетично *n* от *Драга* (Илчев 2012: 241), от стб. *драгъ*. Според Именника *Драгна* ж. е от *Драгно*, XI в., а то образувано от *Драго* и *–ъно*, XIII в. (Заимов 2004: 135). Отделно в Поменика има и лично име *Драгана*.

Родовото *Малунко* е регистрирано в Копривщица и Свищов (Илчев 2012: 424), производно от стб. *малъ*, със суфикс *–ун–*, но без умалителното *–к–*. В Именника се вижда умалителна форма *Малунко* от *Малун*, м. р. от *Малунка*, от *Мало* и *–ун* (Заимов 2004: 210).

Името *Радунко* също очевидно идва от стб. *радъ*, пак в неумалителен облик като *Радун* е указано в Перник през XV – XVI век, Костинброд, Мирояне (Софийско), Вардун (Търговишко) и др. (Илчев 2012: 563). В Именника виждаме умалителния облик на името *Радунко*, м. от *Радунка*, XVI век, от *Радун*, а то от *Рад*, *Рудо* и *–ун* (Заимов 2004: 268).

Күло (XVI век според Заимов 2004: 189) с успоредица *Күльо* е регистрирано в Павликени, Кесарево (Горнооряховско), Горна Оряховица, Паскалево, Кубрат, Ямбол, според Ст. Илчев е видоизменено от *Никула*, както *Кольо* от *Никола* (Илчев 2012: 378). Името *Никола* е изписано в надписа над входа на храма без редукация. По-вероятно е *Күло* да бъде производно от *күла* ³ (за кон) с жълтеникав, жълточервен косъм, чрез тур. *kule* 'кула' от араб., срв. също и прил. *күлест* (за кон) с жълтеникав, жълточервен косъм (Павелско, Асеновградско – БЕР 3: 115, 119).

Югозападният облик на името *Смїле*, произведен от цветето билка *смїл* „с хубави жълтооранжеви цветове“ (регистрирано в XIII в. според Заимов 2004: 288), които не увяхват и лекуват редица болести, не е с указана локализация на разпространение (Илчев 2012: 616).

В заключение може да се обобщи, че надписите от Добърската църква са съхранили през вековете множество антропоними, някои от които с доста рядка употреба в съвременността. Тяхното по-задълбочено проучване ще спомогне за уточняване на евентуалната им етимология, на тяхното историческо битуване и ще разшири познанията ни върху регионите на разпространение на личните имена през Българското средновековие.

БИБЛИОГРАФИЯ

- БЕР 1:** Български етимологичен речник. Т. 1. Съставили: Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев. София: Издателство на БАН, 1971.
- БЕР 3:** Български етимологичен речник. Т. 3. Съставили: В. Георгиев, Р. Бернар, Ст. Илчев и др. София: Издателство на БАН, 1986.
- Димитров** Църквата: Димитров, Б. Църквата в село Добърско. Национален исторически музей (рекламна брошура).
- Заимов 2004:** Заимов, Й. Български именник. София: Издателска къща „Анимар“, 2004.
- Илчев 2012:** Илчев, Ст. Речник на личните и фамилените имена у българите. София: Издателство „Изток-Запад“, 2012.

ЗА ЕДИН ОСОБЕН СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЕН МОДЕЛ В СТАРОБЪЛГАРСКИ

The paper explores the origins and the history of a relict derivational model in OCS, in which the second part of the *compound words* contains a long grade of the root vowel. In the medieval texts the model is represented only by *водоважда*, *водотѣча* and the hapax *водолажа*. We presume that initially these compounds marked the intense course of the act expressed by the verbal root. The competition with other compounds, formed without a long grade of the root vowel (types *водоводъ*, *водотокъ* and *прѣдѣтѣча*, *вельможя*) contributed to their disappearance in the Slavonic dialects.

Отдавна обмислях идеята за това кратко съобщение, но все не намирах подходящо начало и отлагах написването му за по-добри времена. Преди по-малко от месец обаче, когато с проф. Татяна Славова подготвихме статиите на незабравимия Петър Илчев за отпечатване в сборника, посветен на 90-годишнината от неговото рождение, попаднах на едно от типичните му, но изключително остроумни и точни наблюдения. Наблюдението е направено в рецензията му за обемистия труд „Хиляда и сто години славянска писменост, 863—1963, сборник в чест на Кирил и Методий“, София, 1963, и се отнася до статията на Иван Дуриданов за старинните славянски земеписни названия. Рецензентът Петър Илчев дава на тази статия изключително висока оценка, но прави и някои, напълно уместни, забележки. Сред тях е и тази, която ме подтикна да се захвана за работа и да напиша тази статия в негова чест, защото се оказа, че преди повече от половин век 36-годишният тогава Петър Илчев се е вълнувал от старинните словообразователни модели, за които ще говоря по-долу. Забележката гласи: „Допусната е грешка при думата *водотѣча*, пак от Супр. сб. – предполагаеният номинатив **водотѣчь* *f* не може да има в старобългарски форма с такова окончание, а ако думата е **водотѣча*, мъчно може да се обясни удължението на коренното **e* (*рѣчь* е *i*-основи!); можем да предполагаме тук сегашно причастие на **тѣкати*, но и това е несигурно“ (Илчев 1964: 452).

Това, което ме поразя, е, че аз самата вече бях установила погрешната лемагизация на думата в „Старобългарски речник“, издаден от ИБЕ при БАН, където обаче тя е посочена като дума от м. р. именно за да се обясни малката носовка като окончание за вин. п. мн. ч. Всъщност единственият старобългарски пример гласи *обратн плѣнѣннѣ наше акы водотѣча въ югъ* С 349.5. Името превежда гръцкото прилагателно *χεῖμαρρος*, което според речника на *Liddell-Scott* има следните значения:

1. Като прилагателно означава *winter-flowing, swollen by rain and melted snow, затова и първата му съставка е χειμά¹*, което се родее с нашето ‘зима’, а във втората му съставка се разпознава производно на глагола ῥέω ‘тека’.
2. Като съществително може да означава както *a torrent, така и a conduit, сиреч както ‘естествен воден поток, набъбнал поради проливен дъжд и/или топящ се сняг’, така и ‘изкуствен воден поток, канал’.*

При това целият пример всъщност е цитат от Псалтира – псалм 125.4, като в най-стария запазен текст Синайския псалтир и в хърватските глаголически псалтири същата гръцка дума е преведена като *потокъ*, срв. **Възвратн Г̃ ПЛѢНЕННЕ НАШЕ ЧКО ПОТОКЪ ЮГОМЪ** (Северянов 1922: 170). Преводът в наскоро издадения глаголически Псалтир на Димитър е по-точен спрямо гръцкия текст *ἐπίστρεψον κύριε τὴν αἰχμαλωσίαν ἡμῶν ὡς χειμάρρους ἐν τῷ νότῳ*, защото *потокъ* е в мн. ч. и гръцката звателна форма е предадена пак като обръщение, срв. л. 128v **Възвратн Г̃ ПЛѢНЕННЕ НАШЕ ЧКО ПОТОКЪ ЮГОМЪ** (Миклас 2012: 277). С него вървят и кирилските Чудовски, Погодински и Болонски псалтир. Същият превод е запазен и в Елизаветинската църковнославянска библия. Простото сравнение между псалтирния превод и превода в Супр. сб. показва, че преводачът на сборника е подходил по-формално към гръцкия текст, в който обръщението *κύριε* липсва, като е потърсил съответствие на сложната гръцка дума. Съставителите на Старобългарски речник явно са разпознали псалтирния цитат и затова са превели думата като *поток, порой*, което е доста спорно, като се има предвид по-нататъшният контекст в Супр., където се тълкува благотворното влияние на юга (южния вятър), който възвръща на замръзналата вода първоначалното ѝ естество, така както благодатта Христова ни прави нетленни (Супр. 349, 6–12), и от който става ясно, че Йоан Златоуст, който е авторът на Словото за смокинята във Велики понеделник, откъдето е примерът, има предвид придошлите пролетни води. Преводът в Чешкия речник *tok vody, bystrina; nomok vody; Wasserlauf, Wildbach* е доста по-близо до значението на думата, като при това съставителите на този речник са поставили въпросителен знак след означението за мъжки род (SJS: 206).

В статията от Старобългарски речник са приведени и формални новобългарски съответствия на лексемата: *водотеч, водотек, водоток, като всички означават изкуствен воден поток, канал, вада* и т.н., което няма нищо общо с определеното от съставителите на речника значение. Тези диалектни или вече остарели новобългарски съответствия обаче ни навеждат на мисълта, че преводачът на Супр. вероятно е схващал гръцката дума в ней-

¹ За корена *χειμ-* и объркването му с *χιμ-* на гръцка почва заради етацизма, вж. Тотоманова 2016.

ното по-общо значение на *воден поток* и затова се е отказал от традиционния превод с *потокъ*, който несъмнено е познавал. Това, че думите *водотеч*, *водотек*, *водоток* в съвременния български са от м. р., съвсем не означава, че и старобългарската дума е имала същите граматически характеристики. В случая имаме типичен преход на дума по *i*-основи от типа на *рѣкъ*, което обяснява удължената степен на коренната гласна според забележката на Петър Илчев, в *ja*-основи, което става чрез прибавянето на форманта *-a* на *a*-основите. Такъв общо взето е произходът на самите *ja*-основи, в които крайната палатална съгласна на основата е получена от превръщането на тематичното *i* в йота, която се слива с предходната съгласна и я палатализира. Заедно с имената с основа на мека съгласна, получена по трета палатализация, тези имена, наследници на стара *i*-основа, образуват мекия вариант на *a*-основите. Такъв преход на имена от ж. р. по *i*-основа към *a*-основа се е извършвал и в историческо време, а не само в праславянски, но с различни резултати от йотацията на шумовите съгласни и сонорното *m*, срв. съвременните *пед'а/нег'а*; *къдел'а*, *Битол'а/Битола*, също и *топола* със затвърдяло *л* и техните старобългарски съответствия *пѣдѣ*, *кѣдѣль*, *овнѣль*, *тополь* по *i*-основи (Тотоманова 1990, Тотоманова 1999). Така че основната форма на съществителното следва да бъде изведена като *водотѣва* по *ja*-основи, а родът без никакво съмнение е женски.

Всъщност средновековните славянски паметници познават думата *водотѣвъ* по *i*-основи. Тя е засвидетелствана в речниците на Срезневски и на Миклошич, като е лематизирана във варианта *водотѣвъ*, който е по-чест в паметниците от руска и сръбска редакция, но от петте примера, приведени от Срезневски, два са изписани с *ят*, като най-ранният е от словата на Григорий Богослов от XI в., а примерът *водотѣвъ* *оустрон* от Числа 21.15 по препис от XIV в. очевидно се отнася към основна форма *водотѣва* (СДЯІ: 279), тъй като ученият е обединил двете *водотѣва* и *водотѣвъ* в една речникова статия. Миклошич, от своя страна, коректно отбелязва, че лексемата има и вариант с *ят* в пророческите книги с коментар от XV в. (Микл.: 70). Лексемата се среща много пъти и в превода на Осмокнижието, запазен в Архивския хронограф, където има и словообразователни варианти *водотоуъ* и *водотѣуни/водотѣуни*². Р. Златанова отбелязва *водотѣвъ* и в текста пророк Иоил 3.18 (Златанова 1998 I:146). В Хрониката на Амартол на л.466,9 се открива и още един словообразователен вариант *водотоуа* срещу гр. *ἀγῶυός* (Истрин, Книги III: 5), който се отнася към *водотоуъ*, така както *водотѣва* към *водотѣвъ*. Разликата между различните типове образувания е само степента на коренната гласна. Няма съмнение, че дългата степен на коренната гласна има интензифициращо значение, подобно на това в девербатива *рѣкъ* по *i*-основи, което е различно от това на другия девербатив от същия корен *рокъ*, срв. *отрокъ*,

2 Текстът е ползван по електронното издание histdict.uni-sofia.bg/chronograph/clist

пророкъ, нарокъ и под., но очевидно е свързана с дългата степен на праславянските итеративи от типа на -тѣкатн, лѣгатн и под.

Лексемата по ја-основи водотѣва не е единствената, образувана по този модел в средновековните ни паметници. Нейното пълно формално съответствие е сложната дума водоважда, което е калка на латинското *aquaeductus* и обикновено превежда гръцкото ὑδραυγῶς. Според Б. Велчева водоважда се открива в български ръкописи от XIV в. нататък (Велчева 2004: 48–49), но лексемата е позната и на руските хронографи. С. Богданова я открива в Евтимиевата редакция на Никоновите пандекти, а Р. Златанова в среднобългарския превод на Хрониката на Симеон Логотет (Богданова: 435; Златанова 1985: 218). Напоследък открих водоважда и в Станиславовия миней, а Марияна Цибранска-Костова съобщи, че водоважда и водоваждъ се срещат в Житието на Никола Нови Софийски от XVI в., така че не може да има съмнение, че лексемата е била част от речниковия състав на старобългарския книжовен език. Подобно на водотѣва и водоважда има други словообразователни дублети като водоводъ и дори водовежество в преведената през ранния десети век хронологическа компилация, станала известна като Хрониката на Георги Синкел (Тотоманова 2008:662). Струва си да се отбележи и една обща тенденция в семантичния развой на част от приведените по-горе лексеми, които започват да означават и проводници на телесни течности – кръвоносни съдове, пикочопроводи и под. Срв. такова значение в превода на 13-те слова на Григорий Богослов: наведе ꙗко вѣтръ зноннъ не пѣстына на нь. и прнѣшнть водотѣвн его (venas, φλέβας). Значение кръвоносен съд развива и думата водоважда, срв. Диалозите на Псевдо-Кесарий 160/158 Ноуѣ же нашн крѣплѣнши всего вышеноснаго теле[се] оустронта сѧ. къ зѣмлн ꙗко прнражатн хотѧщи. акы юкотѣлн рѣсты на хоженіе помагаемѣ. нмѣ стоуденію нлн врѣдомѣ кыи нзнемогшн. едва ходитн научемѣ. коѣ исповѣсть слово соушѣ ютръ в на творцю премѣрѣть н слюу. доупннныа н мѧзрннныа распалнны рѣдрѣ мѧсъ соплѣтеніа. н жнлѣ протѣженіа н костнн крѣпѣсть. н поутн н стезѧ нѣкыя невнднмо строгащѣ въноснмаа. едннѣмѣ дыханіе толнкѣ тѣлоу. н слюу дѧа н водоважѧ кровн. н вселеніе топломѣ. н крѣмоу стѣденомѣ. н еанко врачевнаа съвѣсть хытрость. нм же слово вставлю тон оучнвшнм сѧ и 153/152 не-точннкѣ во кровн ѧтра сѣ. пнща подааніе потребно вывающн. вноснмоѣ во ꙗко тѣмн кровн кыпѣтн ѡ іатрѣ творнтѣ. такѣ нже на горѣ снѣгѣ. своєю влагою нже пѣ собою потоки наполѣнаа. нсточннкы сквозѣ глоуенноу своєю мокро-тоу съкровенѣ на дѧнаа водоважѧ нжнмаѣ (цитирано по Милтенев 2006). В Хрониката на Амартол словосъчетанието срамъ водоточнын превежда гр. λόρος τῶν αἰδοίων, буквално ‘това, което изтича от срамните места’, срв. котынннмѣ срамъ водоточнын затыкааху и, жезлы острымн оходы шканьныхъ оувнааще, ноужаху да горѣсть еднноу отроубѣна поведаѣ скровену (Истрин I: 265.18–20). Преводът на това място на съвременен руски език гласи: „Горохом срам мочеточный затыкали и палками острыми отход у несчастных

протыкая, вынуждали отдать единственную припрятанную горсть отрубей“ (Матвеевко, Щеголева: 214).

И тъй като стигнахме до темата за отделителната система на човека, струва ми се, че и хапакът *водолажа*, който се открива в ранния превод на Житието на Василий Нови от края на XI в., би следвало да се разтълкува като образуван по същия модел: първа част *водо-* и втора част – отглаголно образуване с удължена степен на коренната гласна. Лексемата се среща в следния контекст *всѣмъ нже въ домоу гнѣ его н рабѣ н свободныхъ зѣло печальни быша тако не могуци ѹмоу ни въ водолажоу изити без ношенїа*. Изследователката на текста Т. Пентковская предполага значение *баня* (?) и допуска възможно родство с думата *лазня* със същото значение, която се среща в късно средновековни руски паметници от XVII в. нататък и която тя след Махек и Фасмер приема за образувана от глагола *лазитъ*. Това я кара да определи лексемата като типичен източнославянизъм (Пентковская 1998: 14). В текста на Житието се среща и производното прилагателно *водолажнѣ*, което, за разлика от основната дума, има и гръцко съответствие, срв. н *възлѣанѣ на на адѣ н гнон н неустота нхѣ тако водолажнѣн гнон*, където словосъчетанието *водолажнѣн гнон* предава гръцкото *ὡς ἐκ βορβορου ἐπιτορευόμενος* и е съвсем ясно, че става дума за *нужник*, *клозет*, доколкото в изречението е повторена два пъти думата *гнон*, отглаголно производно от *гния*, от което идва и хапакът *гнонникѣ* ‘отходно място’, засвидетелстван в превода на хронологическата компилация, известна като славянска версия на Хрониката на Георги Синкел (Тотоманова 2008: 662). Така че *водолажа* едва ли значи ‘баня’, защото от нея не изтича такава мръсотия като от отходните места. Освен това лексемата *лазня* е регистрирана и в речника на Миклошич, който я е открил в „Церковный словарь“ на П. Алексеев, СПб. 1817-1819 г., където тя е попаднала от превода на Беседите на Йоан Златоуст. Авторът на речника не дава повече информация за източника си. По-важното в случая е, че самият Миклошич предлага едно съвсем приемливо обяснение на произхода на лексемата *лазня*, която според него е свързана с латинското *lasanum* и гр. *λάσανον* (Микл.: 331). Нещо повече латинската дума според речника на Lewis-Short думата означава примитивна тоалетна със седалка, на която се е слагало нощното гърне (нем. *Nachtstuhl*, *Nachtgeschirr*, англ. *close stool*, *night stool*), а не изобщо *баня*. Според речника на Liddell-Scott в гръцки думата се употребява предимно във форма за мн. ч. *λάσανα*, което обяснява женския род на *лазня*. При това положение не е ясно защо, ако *лазня* е ранна заемка, което е доста съмнително, към неясната основа ще бъде прибавена първа част *водо-*? Тогава от какъв корен би могла да е произведена втората съставка на думата? Според нас в *-лажа* трябва да се търси удължената отгласна степен *лаг-* на глагола *ложити*, който е каузатив на *лжати*, *лешти*, срв. *сѣложити* – *сѣлагати*, *прѣложити* – *прѣлагати* и под., срв. и днешните *сложа-слагам*, *наложа-налагам*, *изложа-излагам* и т.н. Освен

това, като се има предвид синонимията между прѣ-ложити и прѣ-водити, при-ложити и при-водити, с голяма доза увереност може да допуснем, че водолажа е синоним на водоважда, само че става дума за отвеждане, тоест „отлагане“ на мръсни води, нечистотии, продукт на отделителната система на човека. Вж. по-горе същото значение на съставката водо- в съчетанието срамъ водо-точънын. А и течностите не лаят – те текат, отвеждат се или се отлагат, както в случая. Срв. тук и значението ‘ложе реки, русло, речное корыто, углубление до уровня воды’, което е развила в руски думата ложе, произведена от същия корен (Даль II: 262). Вж. и съставката -лог в общославянското талог ‘тиня, мръсотия, гноище’.

Разбира се, като втора част на двукоренна дума -лажа може да произхожда и от глагола лажити, лажж, който е каузатив на лѣстит, лѣзж. Доказателство за това е съществуването на думата прѣколажа (с вариант прѣкылажа), която също се среща в средновековните ни писмени паметници. Първоначалното значение на думата като название на водното животно рак може да се открие в среднобългарския превод на Манасиевата хроника, срв. ст. 5447 Прѣво-сѣвѣтници бѣ послушавѣ, пачѣ же навѣтници, ц(а)рь Рѣмана тако любима присвоаетѣ и животѣ и власти свои хранителѣ поставлѣетѣ его, такоже аще кто | речетѣ не неприлежнѣ, ниже непод(о)бнѣ, трохла крокодилѣ или пина прѣколажж. Няма съмнение, че ракт е животинка, която лази накриво, напърно, така че тук значението на думата е напълно мотивирано. От това основно значение се е развило значението ‘болест’; като лексемата може да означава ‘рак, тумор’, но и ‘водянка’, което е регистрирано в речниците на Миклошич и на Срезневски (Микл.: 1100; СДЯ II: 1516, 1658).

Трудно е да се реши дали думата хоѣдолажа, чиято най-ранна поява като превод на гр. οὐδαίνωс ‘нищожество’ е засвидетелствана в Княжеския изборник в препис от 1076 г. (Федер 2008: 238) и в Златоуструя от XII в. (Микл.: 1100; СДЯ III: 1416), възхожда към лазя или лежа. Все пак тук следва да се има предвид, че за разлика от типа на водоважда, водотѣча и водолажа, които назовават естествени или изкуствени съоръжения, по които водата тече, отвежда се или се отлага, лексемите прѣколажа и хоѣдолажа са названия на живи същества, вършители на действието от втората съставка, което се определя от първата. В такъв случай това са образувания от типа на стб. прѣдѣтѣча, познато ни още от класическите старобългарски паметници, подобния на него хапакс ѿнротѣча от Учителното евангелие на Константин Преславски (Жикова 2017: 17), и думи като вельножа, мѣченоша, вѣстоноша и под., където отношението между двете съставки е субектно-обектно, т.е. първата съставка е допълнение на втората. За разлика от типа на водотѣча, тези образувания нямат удължение на коренната гласна и това ни навежда на мисълта, че и в хоѣдолажа трябва да търсим връзка с глагола лазя.

В заключение с голяма доза увереност може да твърдим, че в късния праславянски и ранния старобългарски е съществувал словообразователен

модел за сложни думи, чиято втора съставка е съдържала отглаголно именно образуване с удължена степен на коренната гласна. Образуванията по този начин лексеми са означавали места, по които водата или други течности са се движели и това движение е било интензивно. Първоначално тези сложни думи са били по *i*-основи, като впоследствие са преминали в *ja*-основите, за което свидетелстват дублетите *водотѣкъ/водотѣка*, *водоваждь/водоважда*. Всички те са могли да имат и словообразователни дублети и без удължение на коренната гласна, оформени по различен начин: *водотокъ/водоточъ*, но и *водоточа*, *водотѣчнѣ/водоточнѣ*; *водоводъ*, *водоведѣство*. Ще дръзна да предположа, че по всяка вероятност тези образувания не са подчертавали интензивното движение на течностите. С течение на времето това значение на основата с дълга гласна се е загубило поради избледнялото значение на старото апофонично редуване, което може да се дължи и на фонетични съвпадения. Т.напр. облик *важд-* може да има както коренът *вѣд-/вод-*, така и коренът *вад-* (*ваднѣти*), *лаж-* както *видяхме* може да идва от *лѣг-/лог-*, но и от *лазнѣти*, а и в праславянски и старобългарски част от глаголите нямат апофонични редувания в корена, което предполага смесване на двата типа композити за предметите (съоръжения) и за лица (типа *мѣчѣноша*, *прѣдѣтѣча*, *вѣлѣможа*), където втора съставка е отглаголно образуване по *ja*-основи, но без удължена отгласна степен на коренната гласна. В резултат на това вече е трудно да се каже по кой тип са били образувани сложни думи като *вододръжа* ‘бент, водохранилище’, *кораблъдръжа* ‘който задържа, спира кораба’, *гжсопаша* ‘който пасе гъски’ и под. Конкуренцията на словообразователните дублети по *o*-основи от типа на *водоводъ*, *водотокъ/водотѣкъ* и под. окончателно е допринесла за закръняването на този тип композити с втора съставка по *ja*-основи.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Богданова:** С. Богданова. Из лексиката на славянските преводи на „Пандектите“ на Никон Черногорец. – В ...нѣстъ ѹченикъ надъ ѹчителѣмъ своимъ. Сборник в чест на проф. д-р Иван Добрев, член-кореспондент и учител. С. 2005, с. 431-442.
- Велчева 2004:** Б. Велчева. Старобълг. *водоважда* ‘водопровод’. – В: Български език LI, 2004, 4, с. 48-49.
- Жикова 2017:** Ж. Жикова 2017: Учителното евангелие на Константин Преславски – текстологични и лексикални проблеми. Автореферат на дисертация за придобиването на научната и образователната степен „доктор“. С. 2017.
- Златанова 1985:** Р. Златанова. Хрониката на Симеон Логотет и отношението ѝ към реформата на търновските книжовници. – В: Търновска книжовна школа, 4. Културно развитие на българската държава в края на XII-XIV в. С. 1985.
- Илчев 1964:** П. Илчев. Делото на Кирил и Методий през погледа на нашите съвременни изследователи. – Български език, 14, 1964, 4-5, с. 446-457.
- Пентковская 1998:** Т. Пентковская. Житие Василия Нового в древнейшем переводе. Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук., М. 1998.

- Тотоманова 1990:** А. Тотоманова. Някои наблюдения върху прегрупирането на склонението в българския език – В: ЕЛ, XLV, 1990, 1, с. 97–100.
- Тотоманова 1999:** А. Тотоманова. Прегрупирането на склонението в българския език. – В: Venia docendi, С. 1999, с. 78–98.
- Тотоманова 2016:** Алхимията – бавното изкуство. – В: Български език, LXIII, 2016, Приложение, с. 50–61.

ИЗДАНИЯ:

- Златанова 1998:** Р. Златанова. Старобългарският превод на Стария завет. Книга на дванайсетте пророци с тълкувания, т. I-IV. С. 1998.
- Истрин, Книги:** В. М. Истрин. Книги временные и образные Григория Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Т. I, Петроград, 1920; Т.2, Петроград, 1922; Т. 3, Петроград, 1930.
- Матвеевко, Щеголева:** В. Матвеевко, Л. Щеголева. Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола). Русский текст, комментарий, указатели. М. 2000.
- Миклас 2012:** Psalterium Demetrii Sinaitici. Band 1. Glagolitica Sinaitica. Hrsg. Heinz Miklas | Robert Sablatnig | Manfred Schreiner | Ioannis Tarnanidis, Wien, 2012.
- Милтенов 2006:** Я. Милтенов. Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. С. 2006.
- Северьянов 1922:** С. Северьянов. Синайская псалтырь: глаголический памятник XI века. Петроград, 1922.
- Тотоманова 2008:** А. Тотоманова. Славянската версия на хрониката на Георги Синкел. (Издание и коментар) София, 2008, 684 с.
- Федер 2008:** У. Федер. Княжнн изборникъ за възпитанието на канартикина. В. Търново, 2008.

РЕЧНИЦИ:

- Алексеев:** П. Алексеев. Церковный словарь. СПб. 1817–1819.
- Даль:** В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. т. I–IV. М. 1978.
- Микл.:** Fr. Mikloschich. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Scientra Verlag Aalen 1977.
- СДЯ:** И. И. Срезневский. Словарь древнерусского языка. Репринтное издание, т. 1–III. М. 1989
- Lewis-Short:** Charlton T. Lewis, Charles Short, A Latin Dictionary.
www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/
- Liddell- Scott:** Liddell-Scott-Jones Lexicon of Classical Greek
www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/
- SJS:** Slovník jazyka staroslověnského. Praha, 1959–1997.

КОГА Е ЗАПОЧНАЛО ОБОГАТЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ГЛАГОЛНА СИСТЕМА

Датирането¹ на езиковите промени в българското историческо езикознание най-често се основава върху грешките и изключенията в достигналите до нас книжовни паметници. Този подход, разбира се, е правилен, но често води до абсолютизиране на единични форми, които формално наподобяват новобългарските. Подобни опити винаги завършват с това промените да се „дърпат“ назад към класическото старобългарско състояние от IX–XI в., като се приема, че предполагаемите, вече извършени в говоримия език, промени не са системно отразени в ръкописите заради книжовния характер на достигналите до нас писмени паметници. Така на базата на единични примери от типа на *zъv'kшe* вместо *zъvаашe* прибързано се решава, че още в късния старобългарски период имперфектът е сменил основата си. Времето на смяната на основата на имперфекта придобива голямо значение за определяне на началото на промените в българската глаголна система след излизането на една статия на Г. Герджиков през 1988 г. Там авторът убедително доказва, че смяната на основата на имперфекта не е случайна и не се дължи на нежелано съвпадение с формите на аориста, а е последица от промяна в значението на самия имперфект – превръщането му в едновременно и относително глаголно време. Затова Герджиков настоява на това, че на промяната при имперфекта трябва се гледа като на начало на трансформацията и обогатяването на българската темпорална система (Герджиков 1988). От позицията на неговите възгледи излиза, че щом форми от типа на *zъv'kшe* се явяват още в старобългарските паметници, значи промените в глаголната система са започнали още тогава.

Всички, които смятат, че едва ли не още в края на старобългарския период е съществувала глаголна система, сходна с новобългарската, пропускат факта, че такава мащабна трансформация при глагола, каквато е преживял българският език, няма как да не е била съпроводена от промени в морфологията. Природата на флективните езици е такава, че морфонологичните средства имат твърде съществена роля, защото подпомагат флексията в изпълнението на нейната функция². Затова е нормално да се очаква, че появата на нови значения при глагола ще предизвика активизиране на допълнителни морфонологични средства. Ако изходим от тази постановка, трябва да търсим

¹ Материалът е подготвен с подкрепата на проект BG05M2OP001-2-009-0005 „Модерна палеославистика и медиавистика“, финансиран от ОП "Наука и образование за интелигентен растеж“, съфинансирана от Европейския съюз чрез Европейските структурни и инвестиционни фондове.

² По този въпрос срв. Гаравалова 2003: 149–152.

доказателства за два типа промени: поява на нови форми и/или категории и промени в морфонологичните средства. Съвпадение на двата типа промени, според нас, има едва от втората половина на среднобългарския период.

Нова за българския език форма, която свидетелства за настъпила промяна в темпоралната система, е бъдеще време в миналото. Тук приемаме тезата на Г. Герджиков, че бъдеще време в миналото е следходно относително (индиректно) време (Герджиков 1999: 221–222). Това глаголно време не би могло да се появи, ако в темпоралната система не съществува наследходно (едновремененно) относително време (т.е. новобългарският имперфект). Другото условие за поява на бъдеще време в миналото е да е граматикализирано бъдеще време. Затова появата на форми за бъдеще време в миналото в паметниците е най-яркото доказателство за настъпили промени не само при имперфекта, но и изобщо в темпоралната система на българския език. Неприемлива е тезата за съществуване на бъдеще време в миналото в евангелските текстове от старобългарския период. Според някои учени това глаголно време се образувало с изцяло лишен от лексикално значение глагол хотѣти в имперфект и инфинитив на спрегаемия глагол, например началтъ глѣти . еже хотѣаше вѣти емоу Мк 10.23 Марийнско евангелие (Мирчев 1963: 204; Граматика 1991: 305–306). Според нас в старобългарския език това са синтактични конструкции с модален глагол, които изразяват намерение. К. Мирчев посочва и два примера от Троянската притча: вгы хтѣхмы въ отоцѣ ономь ... погынжти; хотѣше погоубити мене лаоуша царѣ ... аще не ви ихъ прѣiamoушь застѣпилъ (Мирчев 1963: 204). Последните два примера звучат доста по-убедително, но проблемът отново е в това, че същинско бъдеще време в миналото може да се търси само в паметници с граматикализирано бъдеще време, а подобно състояние все още не е доказано за Троянската притча, в чийто език освен това има и хърватско влияние и това изисква допълнителна предпазливост.

Писмен паметник, който достатъчно ясно сочи настъпила промяна в българската темпорална система, са влахо-българските грамоти. Може подробно да се покаже, че в езика на грамотите вече са граматикализирани перфектът и бъдеще време. Това ни позволява да приемем, че форми от грамотите, които приличат на новобългарското бъдеще в миналото, наистина са такива:

(1) ... добри люді, та послѣшахъ речъ господина краалѣ та доидоше съ своими главами и стоахъ съ мною въ неволи; понеже аще хтеше погинѣт сѣзи землѣ, и тѣе шехъ погинѣт, и землѣ господина ми краалѣ не щеше имети покои (XXIII, Грамота на Александър, син на Мирча Велики, 1424–1427)

(2) И чека щъ азъ сехъзи прѣгаръ за еи днѣи, да видимъ цю ми хте отреци, и пакъ шехъ да допѣстѣмъ а . го дѣкатарѣ. (CCXV Грамота на Влад I Дракул 1433–1440)

(3) Того радѣ азъ чекахъ, како да ми прѣидет и мене нѣкоа исправа; вно ми не прѣиде ни едина исправа, ни за апоклисари, ни за тѣзи добитъкъ, цю щеше да вѣдет цит христѣаннм. (CXXVII, Грамота на Млади Бесараб 1472–1481)

(4) *Ере ако хощет бити уни зли людїе, наизло и страшно и горко сзмирѣтъ хтѣх* господство ми *ѹчинити* над главе им, понеже сѣм и господство ми слѣга сватою корѣне и висоте кралоу и приател вашои милости. (CLXXXIX, Грамота на Радул IV 1496–1508)

В приведените примери глаголът *хотѣти* в имперфект е загубил своето лексикално значение, а в някои случаи е загубил и част от корена си: не *цеше имети*, *цехъ да допѣстїмъ*, *цеше да вѣдет*. Тук е обобщена морфемата *ц-* като маркер на значението следходност. В примери (1) и (4) формата на бъдеще в миналото се явява вместо условно наклонение в сложно изречение с подчинено обстоятелствено за условие. Пример (4) заслужава особено внимание, тъй като представя действия, които са едновременни или следходни спрямо момента на говоренето (затова и в подчиненото изречение за условие стои бъдеще време). В този контекст появата на *хтѣх ѹчинити* вместо условно наклонение би била невъзможна, ако това не беше форма на време с двойна ориентация: следходно време, което обаче е индиректно ориентирано по момента на говоренето. По подобен начин следва да се тълкува и пример (2), където също може да се смята, че бъдеще време в миналото се явява вместо условно наклонение³. По отношение на примери (1) и (4) трябва да се отбележи, че в съвременния български език в подчинено изречение за условие настъпва на практика задължителна неутрализация на признака следходност, т.е. явява се сегашно време вместо бъдеще и имперфект вместо бъдеще в миналото⁴, срв. *...ако загинеше тази земя, и те щяха да загинат...* вместо *...ако щеше да загине тази земя, и те щяха да загинат...*, какъвто е случаят с пример (1) от влахо-българските грамоти. По времето, по което са писани грамотите, тази неутрализация очевидно все още не е била наложена в българския език.

Ясно е, че състоянието, отразено във влахобългарските грамоти, не се е появило изведнѣж. Затова следва да отнесем промените в българската тепорална система към втората половина на среднобългарския период. По това време имперфектът се е превърнал в индиректно и едновременно глаголно време.

Като ориентир за настъпили промени при морфонологичните средства може да служи появата на появата на суфикс за имперфективация - *'ава-*. Още в ранните старобългарски паметници има множество форми, в които се открива -*ава-*, напр. *приювѣци-а-ва-ти*, *завѣци-а-ва-ти*, *освѣци-а-ва-ти* и т.н.⁵ В подобни примери обаче не се сегментира видова наставка -*ава-*, а комбинация

³ Приема се, че в съвременния български книжовен език чрез условното наклонение се изразява действието, което се предвижда само като възможно, но все още нерешено, докато при бъдеще време в миналото действието се приема с несъмнена положителност (Граматика 1983: 371).

⁴ По този въпрос вж. Алексова 2008: 177.

⁵ Примерите са взети от историческия речник на българския език histdict.uni-sofia.bg.

от суфиксите -а- и -ва-, напр. *овъщъ* > *овъщ-и-ти* > *приовъщ-и-ти* (св.вид) > *приовъщ-а-ти* (несв.вид) > *приовъщ-а-ва-ти*; **zavět-i-ti* > *zavěщ-а-ти* > *zavěщ-а-ва-ти* → *завещ-а-я* – *завещ-ава-м*. Може да се смята, че наставката -ава-/-'ава- е била декомпозирана от вторични имперфективи към глаголите по IV старобългарско спрежение, като видовият суфикс се е разширил наляво и е погълнал предходния формант.

Въпросът е от кой момент нататък е правомерно да се говори за вторични несвършени глаголи вече оформени с наставката -ава-, а не за комбинация -а-ва-. Тук трябва да имаме предвид това, че отименните глаголи – а IV старобългарско спрежение събира именно такива образувания – по принцип са били видово неясни и затова при тях е напълно възможно по-ранно или по-късно прибавянене на -ва- към имперфективизиращата по произход наставка -а- с цел премахване на видовата многозначност. Старобългарският глаголен вид е неотделим от начините на действието, той е класификационна категория, закрепена за лексикалното значение на думите, а вторичните несвършени глаголи първоначално не са образували чисти видови двойки със свършения вид. Затова неясните откъм начин на действие отименни глаголи могат да се окажат и видово неясни, дори когато етимологично са вторични несвършени глаголи (срв. смяната на вида при старите вторични имперфективи *завещая* и *увещая*). Това може да обясни твърде странното от съвременна гледна точка лепене на наставката -ва- след видовата по произход наставка -а-.

След като вторичните имперфективи с отименен корен не могат да бъдат показателни, ни остава да търсим несвършените съответствия на словообразователно оформени с наставката -и-, но немотивирани глаголи. След десемантизацията на старата словообразователна наставка -и- и превръщането ѝ в темпорална гласна тези глаголи биват преосмислени като непроизводни. При тях вече може да се говори с по-висока степен на сигурност за вторични имперфективи, оформени с наставката -ава-/'ава-:

поуучити > поучавати:

и егда Ѹ'вѡ съдѣить въ келїи, молиѣ са• поѸучѣваѣт са• творить мало ржкодѣліе печѣт са противѣ сілѣ ѡ помышленихъ• (Слова на авва Доротеѣ)

отагъчити > отагъчавати:

ѡ нѣмже рѣкъ еси ѡко ѡтагъчѣваѣши братїа, ѡвѣ Ѹ'вѡ ѡко ѡправданїе е'сть• (Слова на авва Доротеѣ)

оутолати > оутолавати:

ѡхъ бѡ бни прѣмодыѡаше сладкодыханенъ и Ѹтолѣвааше лютыа и многомжтыа и вѸра (Манасиева хроника)

оустроити > оустраивати:

поеже пророка в' домъ приати и того попеченїе въ всемъ Ѹстрадаѣти (Григорий Цамблак, Слово за пророк Илия)

ОБЛЪГАТИ > ОБЛЪГАВАТИ:

ѣ добродѣтель навъзкати рѣзличьствѣеть • ѿ еже ОБЛЪГАВАТИ СЯ ВЪ НАУДАСТВѢЕМЫ
еже ОБОЛГАНІА РАЗРѢШАТИ • ТОЛИКО ПОДОБАЕТЪ ПАЧЕ ѿ тебе БЛГОРАЗУМНЫМЪ ВѢЩЫШЕ
ИМѢТИ ЧТИ ДАСКАТЕЛНЫ (Послание на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил)

Както може да се види от приведените примери, формите се срещат в паметници, писани през втората половина на среднобългарския период и свързани със североизточните български диалекти, където наставката *-ава-* действително става много агресивна. Това ни кара да мислим, че наставката *-ава-/-'ава-* е била оформена през среднобългарския период. За това, че през XIV-XV в. вече е съществувал суфикс за имперфективация *-ава-/-'ава-*, говори и М. Белова в своята дисертация, посветена на глаголното словообразуване в произведенията на Григорий Цамблак⁶. Но Белова посочва като примери *оде-белавати*, *отъмынѣвати*, *оуспокоавати*, *оуплождавати* и др. (Белова 2008: 122), които според нас не са еднозначни поради отименния корен.

Всъщност най-сигурното доказателство, че в българския език вече е възникнал суфикс за имперфективация *-ава-/-'ава-* е посочена от самата Белова верига *таати са > истаати > истаавати* (Белова 2008: 210), тъй като *-а-* в структурата на старобългарския глагол *та-а-ти*, *та-ае-ши* е темпорална гласна на миналата основа и след нея няма как да се яви видовата наставка *-ва-*, която задължително предхожда тематичните гласни и стои непосредствено след лексикалната основа. След като сегментацията *та-а-ти са > ис-та-а-ти > ис-та-а-ва-ти* (с темпорална гласна последвана от видов суфикс във вторичния несвършен вид) е невъзможна, остава като единствено възможен вариант *ис-та-ава-ти* (с наставка за имперфективация *'ава-* след корена *та-*). Същият глагол *истаавати* е посочен в речника на Фр. Миклошич (с източник *Ranoplia dogmatica*), както и *растаавати* (по речници, без конкретен паметник). По същия начин следва да се тълкува и даденият от Белова без друг коментар *възрѣвати*, също и *рѣрѣвати*, посочен от Миклошич със значение 'ора' въз основа на описания на южнославянски ръкописи и пак без конкретен източник.

Защо времето на декомпозиране на наставката *-ва-* е толкова и показателно за българската езикова история? Отговорът се крие в това, че този нов суфикс за имперфективация зависи от мястото на ударението. В някои диалекти (предимно североизточни) ударението е започнало да влияе върху избора на видова наставка. В други говори ударението явно е било използвано за други цели (например да маркира категориите време, наклонение и т.н.) и чрез него не се разграничават видови наставки⁷. В този смисъл декомпозирането на на-

⁶ Бих искала да изкажа благодарност на проф. Мария Спасова и на Мария Белова за това, че ми предоставиха непубликуваната дисертация на Белова, в която е включен списък на глаголите в произведенията на Григорий Цамблак.

⁷ В глаголната парадигма има три позиции, в които българските диалекти се различават по мястото на ударението: в 1л., ед.ч. на сегашното време, при аориста и при пове-

ставката за вторичен несвършен вид *-ава-*, чиято реализация зависи именно от мястото на ударението, е косвено свидетелство за времето, по което акцентът е започнал да придобива морфонологична функция в българския език⁸. Това означава, че появата на морфонологична стойност на ударението би трябвало да е среднобългарско явление.

И така, началото на обогатяването на темпоралната система не е старобългарско явление, но при всички положения предхожда новобългарското диалектно членение. Българските диалекти са били единни по отношение на основната развойна тенденция – обогатяване глаголната система в рамките на доминантата на флективния тип – но са се разделили в зависимост от това как са използвали наличните и новосъздадените морфонологични средства: редуванията в лексикалната основа и ударението. Диалектоложките данни показват, че българските говори са различават и по набора от суфикси за имперфективация и темпорални гласни⁹. Езиковите данни, с които разполагаме засега, показват, че началото на това разграничаване на българските говори в зависимост от използването на морфонологични средства за маркиране на граматически опозиции предхожда новобългарската делитба на източни и западни говори според застъпниците на старобългарската ятова гласна. Но това не означава, че и краят на „морфонологичното диалектно членение“ е бил през среднобългарския период и е предхождал промените с ятовата гласна. Точно обратното, морфонологичните промени предполагат бавни темпове и голяма продължителност във времето. Затова е много вероятно някои от етапите от развоя на морфонологичните средства да са съвпаднали с новобългарските промени с ятовата гласна и дори да са продължили и след края им. Данните от влахо-българските грамоти обаче говорят и за друго – че обогатяването на българския глагол е или едновременно, или предхожда разпадането на падежната система при имената. Затова няма основания да се мисли, че обогатяването на глаголната система е някакъв вид последица от изпадането на падежите; връзката между двете явления явно не е пряка.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алексова 2008: Проблемът за неутрализиациите на темпоралните опозиции и смяната на гледната точка в българското сложно изречение в преподаването на български език на чужденци, говорещи френски език. – В: *Пета международна конференция „Езикът – феномен без граници“*, 12–14 юни 2008 г., Варна, с. 173–181.

лителното наклонение. Диалектите се делят в зависимост от това дали ударението пада на последната сричка (т.е. върху окончанието или тематичната гласна) или е върху корена или представките при префигираните глаголи, срв. Стойков 1962: 223.

⁸ За организацията на праславянската акцентна система вж. Дибс 1990.

⁹ За набора от темпорални гласни вж. Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология.

- Белова 2008:** Белова, М. *Образование глаголов болгарском литературном языке XIV-XV вв. (на материале произведений Григория Цамблака)*. Дисертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Москва, 2008.
- БДА 2016:** *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология*. С., 2016
- Гаравалова 2003:** Гаравалова, И. *Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система*. С., 2003.
- Герджиков 1988:** Герджиков, Г. Преустройството на темпоралната система в старобългарския период и началото на специфичния път на развитие на българския глагол. – *Славянска филология*. Т. 19. София, 1988, 127–137.
- Герджиков 1999:** Герджиков, Г. Темпоралните ориентации, които изграждат значенията на българските глаголни времена. – *Български език и литература*, XL, 1999, кн. 2-3.
- Грамматика 1993:** *Грамматика на старобългарския език*. София, 1993.
- Грамматика 1983:** *Грамматика на съвременния български книжовен език, Част II, Морфология*. София, 1983.
- Дыбо 1990:** Дыбо, Вл. *Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском*. Москва, 1990.
- Мирчев 1963:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. С., 1963.
- Стойков 1962:** Стойков, С. *Българска диалектология*. С., 1962.

ИЗТОЧНИК НА ЕЗИКОВИЯ МАТЕРИАЛ

Електронен диахронен корпус и исторически речник на българския език:
histdict.uni-sofia.bg

АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ И ПРЕПОЗИЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ПРЕДЛОЖНИ СЪЧЕТАНИЯ В СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Наречни и полунаречни изрази с предлог *въ*

Summary: The subject of research in this paper are the adverbial and semi-adverbial phrases (with incomplete lexicalization), which derive from the adhesion of preposition to a full-sense word in the medieval Bulgarian language. The empirical material is systematized on the basis of the preposition involved in the word formation, in view of the adjunct determined by the newly-formed adverbs and on the basis of the lexico-grammatical affiliation of the motivating word. The path of the adverbialization is analyzed in each case and the systematic relations of the newly-formed adverbial unit are tracked.

Key words: Old Bulgarian language, lexical and syntactic word formation, adverbialization.

Известно е, че от самостоятелните части на речта последни като отделна категория в иде. езици се обособяват наречията, откъдето произтича и тяхната най-характерна морфологична черта – лексикалната им и словообразователна съотносителност с думи от другите лексико-граматични класове – съществителни, прилагателни, числителни, местоимения и глаголи. Продуцират се от тях по пътя на адвербиализацията – вид транспозиция¹, при който форма на дума, принадлежаща към изменяемите части на речта – глагол или име (съществително, прилагателно, числително), се отделя и се оформя без външна промяна в самостоятелна лексема – наречие с характерните за него лексикални, граматически и функционални свойства.

В палеославистичната наука тази категория думи е била обект на изследване нееднократно. Преглед на словообразователните средства и принципи за създаването на наречия в историята на славянските езици, между които и българския, предоставят различните исторически граматика (Миклошич 1899, Leskien 1919, Милетич 1946, Мейе 1951, Вайан 1952, Lunt 1955, Кузнецов 1956, Буслаев 1959, Борковский & Кузнецов 1963, Мирчев 1963, Aitzetmuller 1978, Добрев 1982, Дуриданов 1993 и др.). Поради неизбежните ограничения в обема на съответните ръководства обаче този активен, твърде сложен и многостранен процес не е обхванат от съставителите им в неговата действителна мащабност – обстоятелство, което неминуемо е рефлектирало на времето и върху качеството на отразяване на феномена адвербиализация в трудовете по историческа лексикография на славянските езици. Твърде остаряла вече е и монографията на Ал. Дорич за употребата на стб. наречие, публикувана на немски език през далечната 1910 година² (Doritsh 1910).

В по-ново време от различни гледни точки тази категория думи е разглеждана в отделни публикации на редица слависти-медиевисти (Велчева 1964, Ян 1967, Moszyński 1976, Чурмаева 1980, Харалампиев 1980). Специално място темата заема в работите на В.С. Ефимова (Ефимова 1989а, б, в; 1991а, б; 2006). В своята кандидатска дисертация изследователката съставя изчерпателен списък на пълнозначните наречия в стел.³ език, анализира връзките им с другите части на речта и въз основа на тези данни определя начините на речепроизводство при тази категория думи, както и основните словообразователни типове наречия, разглежда въпроси на тяхното функциониране в езика на стел. ръкописи. Въпреки систематичността и задълбочеността на изследването то обхваща материал от ограничен кръг паметници, принадлежащи към класическия стб. корпус – предимно сакрални текстове, еднородни по съдържание и жанрова характеристика, което неминуемо редуцира и фрагментира перспективата на филологическото изследване.

В серия публикации, като част от по-голямо изследване върху словопроизводството в историята на българския език⁴, на базата на ексцерпиран из основните палеославистични лексикографски трудове материал в диахронен аспект ще бъде разгледано лексико-синтактичното образуване на наречия чрез сливане в едно словесно цяло на устойчиви словосъчетания или съчетания на самостоятелна и служебна дума-предлог (Шанский 1968: 267).

В изследването се привличат освен лексиката от класическия старобългарски корпус (по данни на СС и СтБР) още и:

- словният ресурс на старобългарските паметници, съхранени в по-късни преписи (по данни на Срезн, Микл, СЯС)⁵;
- речевият фонд на някои среднобългарски паметници (по данни на индекс към отделни произведения от Търновската книжовна школа);
- за сравнение свидетелства от РКБЕНО, днешните диалекти и съвременния български книжовен език.

Широката изворова база е умишлено търсена, тъй като извлеченият от текстове с различна жанрова и хронологична принадлежност материал позволява цялостна визия върху разглежданата категория лексикални единици с оглед на тяхната поява в разнообразни контексти, дава възможност да се обозрат парадигматичните им връзки – по-конкретно синонимията и антонимията като отношения в системата на изследвания словен регистър, да се уловят общоезиковите словообразователни тенденции в синхрония и диахрония. Към направените в предходни научни разработки основно чрез средствата на етимологичния анализ предимно ретроспективни проучвания върху разволя на наречието в посока от дописмения праславянски период към засвидетелстваното в първите писмени паметници състояние на системата добавяме наблюдения в перспективата на по-сетнешната еволюция на категорията с оглед на индивидуалното развитие на българския език, акцентирайки главно върху

синтагматиката⁶, парадигматиката и трансформационните процеси, съпътстващи лексикализацията на наречните и полунаречните⁷ изрази, получени от сливане на предлог с пълнозначна дума, в средновековния български език, Предлаганата студия се посвещава на 90-годишнината от рождението на големия български учен-палеославист Петър Илчев, вписвайки се в контекста на неговите индивидуални занимания с проблемите на наречната и предложната система в стб. език⁸ (Илчев 1987, 1993а, б).

Срастванията на предлог с пълнозначна дума, при което настъпва лексикализация на синтагмата и трансформирането ѝ от синтактично съчетание в морфосъчетание, предоставят богат резерв за образуване на наречия в различните езици⁹, в т.ч. и в стб. Наблюденията в общолингвистичен план показват, че преходът от реално разделно съществуващо (или продължаващо да съществува в езика паралелно с лексикализираната си форма) предложно-именно съчетание към цялостно оформена дума е продължителен, свързан с различни структурно-семантични промени. В този процес предлогът губи относителната си самостоятелност на служебна дума, притежаваща свойствата на аналитичен показател на синтактично отношение, за да се превърне, значително изменен семантично и функционално, в морфема¹⁰ – формираща лексикално значение единица, която внася в общото смислово цяло отделен структурно-семантичен признак. Промени настъпват и в мотивиращата наречието пълнозначна дума, която често пъти изменя своето значение от по-конкретно към по-абстрактно (Георгиев 1976: 434–436). Значението на самия падеж, изразител на определено синтактично отношение, също се променя, усложнявайки се с допълнителна обстоятелствена семантика. Всички тези изменения бележат в по-голяма или по-малка степен адвербиализацията на съответните съчетания (Виноградов 1972: 288).

Предлаганото изследване е структурирано на класификационен принцип, систематизирайки емпиричния материал според различни критерии – първо в обединения въз основа на участващия при словопроизводството предлог, в рамките на всяко отделно обединение – с оглед на обстоятелството, което означават новообразуваните наречия (за място, време, начин, количество, причина), и най-сетне – на базата на лексико-граматичната принадлежност на мотивиращата дума (съществително, прилагателно, числително, наречие, предлог). За всеки адвербиален израз се посочва пълнозначният компонент в състава му с неговото значение¹¹, семантиката на лексикализираното съчетание и илюстративен пример за контекстуална употреба от привлечените в изследването лексикографски справочници с указване източника на ексцерпция. Привеждат се и гръцките съответствия на разглежданите лексикални единици (когато откъсът е от преводен текст). Във всеки конкретен случай се анализира пътят на адвербиализацията, проследяват се системните връзки на новообразуваната наречна единица. Наблюденията върху лексикализираните предложни изрази в исторически план се паралелизират в съпоставка с

изследването на наречната система в съвременния български книжовен език, направено от Ст. Георгиев (Георгиев 1976: 433–516).

Наречия и наречни изрази с предлог *въ*¹²

Предлогът *въ* в стб. език притежава максимална словообразователна парадигма на предложно именното лексикализиране, защото абсорбира лексика, която принадлежи към всички възможни видове мотивиращи думи. В процеса на адвербиализация препозицията често пъти изгубва изначалната си локална семантика като показател за посока (движение) и покой и придобива нови, по-абстрактни значения – за цел и предназначение, за означаване на условията, при които се извършва действието и т.н.

А. Наречия за място

Мотивирани са от нарицателни имена, назоваващи понятия за място, от прилагателни, от други наречия или предлози. Препозицията *въ* реализира в тях своето първично пространствено значение за движение към / разположение във вътрешността, пределите на обекта на действието. Наречията се свързват с глаголи за дейност и състояние, за движение и положение в пространството, за извършване на определеност по място.

От съществителното *гора*, *-ы ж.* , *планина*⁶ в резултат на лексикализация на предложно-именно съчетание се образува наречието *въ гороу* , *нагоре*⁶ за локализация на координатност по вертикален ориентир. Срезн отбелязва негова употреба в руски паметник (*Высоко ити по лествицѣ въ гороу СтефНовг сл. 1347г.*), но присъствието в съвр. български диалекти на облика *гору* предполага наличие на израза и в стб. език (БЕР I: 265). При адвербиализацията на синтагмата се наблюдава промяна в семантиката на мотивиращото съществително от конкретна ('планина') към абстрактна ('място, разположено по-високо спрямо ориентира'). Би могъл да се предположи и друг път на развитие – от изходното съществително през междинното наречие *гороу* (адвербиализирана падежна форма на *гора*) до предложно-наречното съчетание *въ гороу* с трансформация на значението – от означаване на покой при *гороу* към означаване посока при *въ гороу*. Анализът на комбинацията в посочения от Срезн контекст с глагол за движение (*ити*) и предложно съчетание *по лествицѣ* поражда колебание за синтактичната позиция на наречния израз, дали той се пояснява от предложното съчетание или се прибавя към него като несъгласувано, адвербиално определение. Срв. нвб. *нагоре*.

Значение на близост, допълнена с многолинейна, многостранна, многопосочна ориентация спрямо предмета за координатно пресичане, имат наречията *въ кръгъ* / *въ окръгъ* 'в кръг, наоколо'. Образувани са от съществителните *кръгъ* / *окръгъ*, *-а м.* 'кръг' (*Кръгъ жтърь въ иномъ кръзѣ Изб1073г. Земля есть посрѣдѣ окръговъ нѣсныхъ ХроногрXVIIв.*) като резултат на лексикализация

на предложно-именни синтагми. Примери: Остоупиша въз кръгъ около его Жит-СтефПерм. – при глагол за движение и с експликация на основния признак от съдържанието на наречието чрез предложното съчетание около его. Нвб. В кръг. Мѣникъмъ въз окръгъ севѣ съмѣрилъ еси. Мин1097г. – като несъгласувано определение към съществителното мѣникъмъ в несвободна употреба заедно с дателно местоимение, респ. име в р.п., придаващо му притежателен признак. Въз окръгъ може да се обясни и с вторична адвербиализация – като предложно-наречно съчетание между препозицията въз и адвербиалната употреба на изходната дума. Срв. Разруши грады ты и вса округъ живищаѣ Изб1073г. В този случай функцията на предлога въз се определя като обновителна, без да привнася промяна в значението на окръгъ¹³. Гр. κύκλω, περικύκλω.

Лексикализираната предложно-именна синтагма възсѣдъ се употребява предимно с глаголи за движение, най-често в състава на устойчивия израз възсѣдъ ити/ ходити, по-рядко с други глаголи. Тя възхожда към съществителното сѣдъ със значение ‘следа, стъпка, която е останала подир придвижването на предмета’ (Не бо въз тѣгда ни сѣда чрьноризьчьска Супр). В процеса на лексикализация най-напред избледнява конкретната семантика на пълнозначната дума, която в рамките на адвербиалното съчетание започва да означава най-общо ‘локализация на координатност по хоризонтала с ориентация към обратната, нелицевата страна на ориентационния обект’. Впоследствие допълнително се десемантизира и наречният израз, чието първоначално лексикално, самостоятелно значение се превръща в несамостоятелно – на служебно съчетание за място на действие или движение в непосредствена близост или на известно неголямо разстояние откъм гърба на някого или откъм задната страна на нещо, което се движи: след, зад, т.е. придобива функция на несъщински предлог + име в р.п., по-рядко д.п. с притежателно значение. Примери – В самостоятелна употреба като наречие: Они же женѣхъ възсѣдъ Супр. В несамостоятелна употреба като несъщински предлог: ... Възсѣдъ его приде въз Кесаринѣ Супр. ... Изиде възсѣдъ състольника княжа... Супр. Възъмшоу кѣнигы възсѣдъ ити ГрНазХІв. Възсѣдъ похотии своихъ не ходи ПандАнтХІв. Отъпусти ѣжъ ко възпиеть възсѣдъ насъ Мт15:23 Мар. Граждане же его ненавиждѣхъ его. послѣдша молитѣжъ въз сѣдъ его глѣжце. не хоцемъ семуоу да црѣствоуетъ надъ нами Лк19:14 Мар. Гр. блиσθεν. Срв. нвб. след.

По същия начин и наречието възсрѣдъ ‘посред’, което има значение за ограничаване, локализиране спрямо дадена част от ориентиращия предмет, приемана в известен смисъл за негова среда, стои по-често в разположение и единство до съществително име в р.п., означаващо ориентиращия предмет. Оттук и по-силната предложна функция на това наречие и по-слабо изразеното му адвербиално значение. Образовано е от срастване на предлога въз със съществителното *срѣдъ, засвидетелствано в паметниците само в лексикализираните съчетания с различни предлози – насрѣдъ, посрѣдѣ, изъ срѣдоу, или с негова препозиционализирана¹⁴ падежна форма. Съчетава се с времеви и прос-

транствени понятия. Срв. у Срезн в примери от руски паметници: *Загорѣ са цръкы стго Михаила възсрѣдъ тргоу Новг1Л. Слнце помьрце ...въ оуторникъ въз срѣдъ оутра. Новг1Л). Гр. εἰς μέσον. Нвб. *всред.**

Специфична допълнителна интензифицираща семантика ‘дълбоко вътре, в най-вътрешната част на нещо’ има наречният израз въз дънѣ, мотивиран от съществителното дъно, -а *ср.* При адвербиализацията се наблюдава промяна в семантиката на базовата дума от конкретна (‘долна част на нещо – море, езеро, река, земна вдлъбнатина, триизмерен кух предмет’) към абстрактна (‘локализация в най-отдалеченото от началото или входа място на някакво пространство’). Така образуваното наречие е неактуално като пълнозначна дума, превръщайки се в семантичен център на съчетание, разширено чрез съществително име в р.п. за притежание, назоваващо ориентирация предмет, по отношение на който се означават координатите на локализацията, или, казано иначе, употребява се като несъщински предлог. *Заключи са въз днѣ платануу ПатСинХІв. Гр. εἰς πυθμένα πλατάνου. Нвб. *вдън.**

Отделна група обособяват лексикализираните предложно-именни синтагми, мотивирани от съществителни имена – наименования на телесни части, отново с характерната за процеса на адвербиализация промяна на конкретно-предметното значение към по-обобщено пространствено:

Абстрактно пространствено значение ‘локализация на координатност по хоризонтала с ориентация към обратната, нелицевата страна на ориентационния обект’ имат наречията въз задъ / въз заждъ / въз задъ ‘назад’. Образувани са от дублетните съществителни задъ, -а *м.* / заждъ, -а *м.* / задъ, -и *ж.*, означаващи ‘задница, гръб’¹⁵, в резултат на лексикализация на изходните предложно-именни синтагми. Въз задъ може да се обясни и като срastване на две препозиции – въз и задъ (втората в качеството ѝ на вторичен предлог, получен на базата на морфолого-синтактично словообразуване от първообразното съществително), със семантична трансформация на значението за покой при задъ в значение за посока при въззадъ. Вж. указания у Срезн пример от късен руски паметник: *Мнози же и доходивше до Иероусалима идоуть въз задъ ДанИг. В стб. паметник е отбелязан в Топографията на Козма Индикоплов – Не обрати-теса въз заждъ очию вашюу, където е употребен като съставна единица във функцията на конкретизиран от име в р.п. предлог. Гр. ὀπισθεν. Въз задъ / въз заждъ / въз задъ се синонимизират със съответните съчетания на предлога на (назадъ, назадѣ, назади), а се антонимизират с тези на съ (съзада). Срв. нвб. *назад.**

От съществителното лице, -а *ср.*, означаващо ‘предната част на главата’ в резултат на лексикализация на изходното предложно-именно съчетание се образува наречието въз лице с абстрактно пространствено значение ‘локализация на координатност по хоризонтала с ориентация към предната, лицевата страна на ориентационния обект’ и още една вторична промяна на адвербиалната семантика с обстоятелствен признак към качествено-определителна ‘направо, директно, в лицето’ при *verba dicendi*: *Въз лице глагола окаяноууууу оуалоу Супр.*

Въ лице и *кромъ* его хвалимъ ПатСинХІв. Гр. *κατὰ πρόσωπον, εἰς πρόσωπον*. Посочените примери позволяват употребата на израза *въ лице* да се тълкува и като несамостояйна в съчетание с конкретизиращо име или местоимение в р.п. или д.п. за притежание със значение ‘в присъствието на’. В късни паметници Срезн отбелязва варианта *въ лицѣхъ* със значение на предикатив ‘налице, на разположение’. Нвб. *в лицето; налице*.

Допълнителна вторична промяна на адвербиалното значение с обстоятелствен признак към качествено-определителна семантика се наблюдава и при лексикализираните предложно-именни синтагми от съществителното *оухо, оушесе ср.*:

Въ оухо / въ оуши / въ оушию – Насаме, т.е. не публично, не на висок глас, не гръмко или открито, пред всички: Глаголи *въ оуши словесъноуоумоу ковьчегоу, оуготоваи ми слоухоу възходъ*. Супр. Гр. *εἰς τὸ οὖς, πρὸς τὸ οὖς*. Срв. нвб. *на ухо*.

За означаване на събиране, свързване на множество субекти, респ. обекти, предлогът *въ* се използва в изходните съчетания на лексикализираните предложно-именни синтагми от съществителните *мѣсто, -а ср.* и *коупъ, -а м.*, които в процеса на адвербиализация променят първичната пространствена семантика в по-общо социативна след избледняване на основното значение на мотивиращите пълнозначни думи. Така за образуваните наречия, макар и изначално свързани по смисъл с признака място, този признак вече се оказва несъществен, запазен само като вътрешна форма, като начален признак за формиране на тяхното иначе вторично но превърнало се впоследствие в единствено значение:

Въ мѣстѣ – Заедно. Да *въ мѣстѣ* приемлетъ описание Изб1073г. Гр. *ἅμα*. Лат. *simul*.

Въкоупъ / въкоупѣ нар. Заедно. Посадити *въса въкоупъ* Мкб:39 ЮрЕв сл.1119г. *Въкоупъ* гадѣща ГрНазХІв. Бѣахъ *въкоупѣ* Симонъ Петръ и Тома Йо21:2 Мар. *Въкоупѣ* текѣще ГрНазХІв. И наѣша *въкоупъ* отърицати *въси* Лк14:18 Мар (Зогр *въкоупѣ*). *Въкоупѣ* съдъшемъ съдъше Петръ посредѣ ихъ Лк22:55 Мар. Еликоже *въкоупѣ* съставитиса не могутъ Изб1073г. Гр. *ὁμοῦ, ἀπὸ μιᾶς, ὁμοθυμαδόν, ἡνωμένως*. Срв. нвб. *вкупом*.

Десемантизацията на предлога *въ* ясно личи от индиферентната употреба на м.п. или в.п. в двата дублета *въкоупъ* и *въкоупѣ*, независимо от прилежащия глагол – дали е за движение или за състояние.

Локализация по признака /не/дистантност означава наречието *въдалѣ* ‘на разстояние, отдалечено’. От словообразователно гледище то може да се обясни двояко – или като резултат от лексикализация на предложно-именна синтагма (> *въ* + *далѣ* ‘далечина’), или като предложно-наречен израз, получен от сливане на препозицията *въ* с адвербиализирана локативна форма на изходното съществително (> *въ* + *далѣ нар.* ‘далече’). Среща се и облик *въдалѣе*, който възхожда към срв. степен на наречието *далѣ* – *далѣе*. Употребява се обикновено с разширение от съчетание на числително и название на мярка за

дължина в уточняващ разстоянието Genitivus quantitatis. Като допълнително средство за означаване на сепаративното отношение се използва препозицията *отъ*, с която употребено наречието приема функция на несъщински предлог. Управляваното от него име в р.п. за отделяне назовава ориентирация обект, конкретизирайки по този начин по-общото значение на наречието, което иначе само означава дадена плоскост на ориентация, но не съдържа признак на определена локализация: *Весь недалече отстоящи отъ тоа поустьини вдалѣе шести пѣприць ПролСепт. Тридесать пѣприць въздала отъ манастиря Супр. Гр. ἀπό, ἀπέχων.*

Заличена е словообразователната структура в наречието *въспрь* (от **wъ-iz-prъ*) със значение ‘локализация на координатност по вертикала с местонахождение горе, високо спрямо ориентационния обект’ (Съи *въспрь съ оцѣмъ възинѣ ѣко бѣ, не ѣвни са намѣ нисдеже Супр*) и ‘посока нагоре, нависоко’ при глаголи за движение (*иѣъ же възведе въз испрь очи и рече Йо11:41 Мар*). Етимологично се извежда от *въ* + глаголен корен *из-перѣж* ‘излетя’ (Фасмер I: 371). Гр. *ἄνω*. Нвб. *Ø*.

Пример за вторична адвербиализация ни предоставя принадлежащото към групата на обстоятелствените думи с абстрактно пространствено значение ‘локализация на координатност по хоризонтала с ориентация към обратната, нелицевата страна на ориентационния обект’ наречие *въ* *опать* ‘назад’. Срезн го привежда с илюстративен пример от Чети-Миней за м. септември по ркп. от XVIв.: *ІАзыкъ въз опать тыломъ извълеченъ отъ тръгнути грътанѣ Жи-тГрАрм. Загубена прозрачност на първичната морфологична структура на изходното наречие с идентична семантика *опать*, чиято мотивираща основа, етимологично възхождаща към съществителното *пата* (Фасмер 3:147), се среща само в свързано състояние, е причина за създаване на дублетно предложно-наречно съчетание посредством плеонастично натрупване на още една препозиция без съществена промяна в значението на новата формация единствено с цел обнова на избледнялата вече форма на базовата дума чрез комбинирането ѝ с други предлози. Вж. още синоними, произведени чрез сливането на първичната наречна основа с други предлози *въспать*, *навъспать* и *наопать*. Гр. *ἄπισθεν*. Нвб. *Ø*.*

От срастване на предлога *въ* с друго наречие са образувани още следните наречия за локализация по признака /не/координатност:

Прѣмо / *прѣмь нар.* 1. Прямо, право, в посока напред. *Прѣмо прѣдъ богомъ*. 2. Прен. от значение за място към такова за качество – *Правилно. Не въровати прѣмь Изб1073г. Сѣднати прѣмо*. 3. Вярно. *Служите емоу и прѣмь и правдою ИсНав24:14 ркп. XIVв. // Въпрѣмо* / *въпрѣмь нар.* – В право направление. *Въпрѣмо жьзльмъ Чьрьмноѣ прѣссече Ирм ок.1250г. Гр. ἐπ’ εὐθείας. Въ морѣ впрѣмъ НовГКупч XIV–XVв.* – Че значението на предлога за посока (движение) и покой в състава на наречния израз е избледняло личи от двойната употреба на препозицията в рамките на лексикализирания израз и пред поясняващото име. Нвб. *Ø*.

Странъ нар. Против, срещу – наречие, образувано вследствие на десубстантивация на съществителното ‘страна’. И аще о семь не покажетеса, нъ поидете къ нѣ странъ, поидоу и азъ къ вамъ гнѣвъмъ и пораждъ вы азъ седмишьды Изб1073г. // Въстранъ нар. Настрана. Въземъши книги завета сего, и възложите въ странъ ковчега Вт31:26 по ркп. XIVв. – Конкретизацията на значението за място се постига с употреба на наречния израз в съчетание с име в р.п. – *встрани от*.

Ѡтръ нар. Вътре; навътре. Ѡтръ бо въ себе иматъ оца и сна и стителя, и дхъ стѣи истовый огнь Изб1073г. Петръ издадеча възсѣдъ его иде жтръ въ дворъ старъшишины жрьчьска Мк14:54 ЮрЕв сл. 1119 г. // Въжтръ, възтръ нар. Вътре; навътре. Бѣахъ възжтръ Йо20:26 Мар. Ведоша и възжтръ на дворъ Мк15:16 Остр, гр. ἔσω. Препозицията въ в производното предложно съчетание само експлицира определен признак от съдържанието на базата, без да внася допълнителен нюанс в значението ѝ. От примерите се вижда, че както изходното наречие за локална ограниченост в затворен обем, така и продуцираният от него адвербиален израз с предлога въ могат да се съчетават с глаголи за движение и статичност, означавайки съответно насоченост и ненасоченост. Динамичният аспект на значението за място се свързва с представата за направление на действието навътре. Когато трябва да се означи влизане, /въ/жтръ се употребява с предлозите въ/на. Оттук и по-силната предложна функция на това наречие. Същата може да се реализира и в съчетание на възжтръ с име в р.п. за означаване на действие, насочено в границите, в пределите на предмета: Аще да са обратетъ къто отъ васъ възжтръ града събираа въ цркви правовѣрныхъ, то смрътъжжъ казнъ прииметъ Супр. Р. п. в случая може да се определи двояко – като Genitivus partitivus, но също и като приименен Genitivus possessivus, имайки се предвид първичната субстанциалност на думата жтръ, -и ж. ‘вътрешност’. Освен прякото значение ‘ограниченост на мястото и неговата принадлежност към даден предмет’ наречieto възжтръ може да означава в преносен смисъл също и интимното духовно пространство на човешката душа и съзнание: Не имѣи никътоже възжтръ злы мысли. Клоц. Гр. ἔσω, εἰς τὸ ἔσωτερον. Синоними: жтръждоу, възжтръждоу. Нвб. Вътре.

Ѡтръждоу нар. Вътре. Ѡтръждоу сжтъ плъзи хыщения и нечистоты Мт23:25 Мар // Въжтръждоу нар. Вътре; навътре. Въжтръждоу плъзи сжтъ костии мрътвыихъ и всѣкоа нечистоты Мт23:27 Мар. И ови възходящюу възжтръждоу хсоу прѣдътечаахъ Супр. Наречieto жтръждоу и продуцираното от него възжтръждоу са образувани по аналогия с местоименните наречия за място с формант -ждоу, който първоначално е служел за указване на движение в определена посока – към или от говорещия, респ. някакъв друг обект (Илчев 1993: 317). Още в стб. тези отсенки обаче са започнали да се заличават, за което свидетелстват и приведените примери, които илюстрират възможността на двете наречия да се съчетават както с глаголи за движение, така и с такива за статичност, изразявайки съответно насоченост и ненасоченост. Същите освен ограниченост

на мястото и неговата принадлежност към даден предмет, включването му в неговите граници, могат да означават в преносен смисъл също и интимното духовно пространство на човешката душа и съзнание: *Вънѣтрѣждоу сѣтъ възци хъщѣници* Мт.7:15 Зогр. *Црѣствие бѣже вънѣтрѣждоу въз възъ естъ* Лк17:21 Мар. Разглежданите наречия могат да се конкретизират синтактически с име в паритивен р.п., назовававащо ориентирация обект, т.е. да функционират като несъщински предлози: *Вънѣтрѣждоу възъхъ* Супр. Срв. също в късен руски паметник по данни на Срезн: *Вса же слава дѣцере цареви възноутрѣждоу* КирТур-ПослВас. Синоними: *ѣтрѣ, вънѣтрѣ*. Гр. ἔσωθεν, ἐντός. Нвб. Ø.

Б. Наречия за време

Предлогът *въ* при тези наречни изрази се употребява за означаване момента, периода или срока, в който се извършва действието, и се съчетава с пълнозначна дума, назоваваща пряко времево понятие (*врѣма, годъ, начало, прѣжде*) или имаща в семантичната си структура признаци, близки до признаците за време като съществителното *прокъ*, прилагателното *скоръ*, числителното *прѣвъ*, сходни по своята семантика до представата за момент или някаква хронология:

Значение на неопределена продължителност на посменно повтарящи се действия има *n*-кратно употребяваното наречие *въ врѣма* ‘временно, от време на време, на моменти, понякога’, образувано от сливане на предлога *въ* с наименованието на общото понятие за ‘време, период, времетраене’ *врѣма, -ене ср.* И сии корене не имѣтъ, иже въ врѣма вѣрѣ неимѣтъ, въ врѣма напастѣ остѣпаѣтъ Лк8:13 Мар.

Няколко адвербиализирани съчетания на предлога *въ* с наименования на различни времеви периоди се отнасят към групата на опосредованите наречия, които придобиват своето значение, свързвайки темпоралната даденост с някакво измерение за време (ден, година, денонощие и т.н.). Предлогът, участващ в словообразуването, внася характерната за него семантика ‘включеност в границите на назования с мотивиращата дума период’. Характерно за тези наречни изрази е, че при тях конкретността не се губи въпреки високата степен на обобщеност, получена в резултат на адвербиализацията, запазва се релацията към дадения период, вместиането в неговите граници, и заедно с това извършването се представя като повторително в однородна отнесеност към единица време:

Спрямо периода *ден* се определя значението на наречните изрази *въ днь / въ дне* ‘денем, през деня’. Мотивиращо е съществителното *днь, днь м.* ‘ден’: *Въ днь слънце не ожежеть тебе, ни лоуна ноцтиѣ* Пс120:6 Син. *Бѣ же въз днье оуча въз цркве* Лк21:37 Мар. Гр. ἐν ἡμέρα, ἡμέρας. Същите образуват парадигматична двойка по признака /не/определеност с наречието *дньсь*. Антоними: *въ ноци, ноцтиѣ*.

Спрямо периода *ден* се определя и значението на наречието *въз прѣпладньє* / *въз прѣпладни(и)* ‘по обед’: *Ишедъ изъ хъзины своєѧ въз прѣпладньє* Супр. *Зноу въз въз прѣпладни(и) вывѣшоу ...* Супр. Мотивиращо е съществителното *прѣпладньє*, -ѧ ср. ‘пладне, средата на деня, обед’. Срв. нвб. *по пладне*.

Спрямо периода *нощ* е опосредовано наречието *въз ноци* ‘ношем, през ношта’. Мотивиращо е съществителното *нощъ*, -и жс. ‘нощ’. *Поманжхъ въз ноци има твоє*, гѣ. Пс118:55 Син. Гр. *νυκτός*. Образува парадигматична двойка по признака /не/определеност с наречието *нощъсь*, засвидетелствано у Срезн в късни пам. Антоними: *въз днь* / *въз днє*.

Спрямо периода *нощ* е опосредовано и наречието *въз полоуноци* ‘среднощ’. *Не вѣсте во кзгда гѣ домоу придетъ, вечеръ ли въз полоуноци* Мк13:35 Мар. Гр. *μεσονύκτιον, μέσης νυκτός, περί τὸ μεσονύκτιον, ἐν τῇ μεσονυκτίῳ, περί μέσας νύκτας*. Мотивиращо е съществителното *полоунощъ*, -и жс. ‘полунощ, средата на ношта’. РКБЕНО в *полоунощ*.

Спрямо *вечността*, мислена като безкрайно дълъг период от време, се определя значението на адвербиализираните дублетни съчетания *въз вѣкъ* / *въз вѣкы* / *въз вѣкоу* ‘винаги, завинаги, вечно’. Мотивиращо е съществителното *вѣкъ*, -ѧ м., с което в стб. се назовава ‘дълъг период от време, епоха, вечност’: *Исхъ вчєра и дньсь тъждє и въз вѣкы* Ен. *Ѳко въз вѣкъ милость єго* Пс135:21 Син. *Страхъ гѣ прѣчистъ прѣбываєтъ въз вѣкоу* Пс18:10 Син. Гр. *Εἰς τὸν αἰῶνα, εἰς τοὺς αἰῶνας*. Допълнителен диференциращ признак тук е неразчленеността, постоянната продължителност във времето, противопоставяща се на признака ‘прекъснатост в протичането’. РКБЕНО въ *вѣки*. Нвб. *овеки, вовек*.

Само изначалност, самобитност, отдалечена предходност, значителност, без да включват като задължителен признака на ориентираност към момента на съобщение или някакъв допълнителен момент в миналото, показват наречните изрази *въз начало* и *въз начаткъ* със значение ‘в началото, отначало’. Предлогът, който участва в словообразуването, внася характерната за него семантика ‘включеност в границите на назования с базовата дума период’: *Въз начало сътвори бѣз нево и зємьж* Супр. *Въз начаткъ ты, гѣди, зємль основа* Пс101:26 Син. Гр. *ἐν ἀρχῇ*.

Преносно за изразяване на времеви отношения при едновременни, съвпадащи действия се използва и наречието *възкоупѣ* с първично пространствено значение (вж. по-горе): *Въз мирѣ възкоупѣ оусъж и почиж* Пс4:9 Син. И *вьсть соугоубѣ бѣ възкоупѣ и чѣкъ* СинЕвх.

И при тази категория наречни изрази вследствие на процеса на адвербиализация изходните предложно-именни съчетания могат да изгубят изконното обстоятелствено значение за определено темпорално отношение и да придобият по-абстрактна и обобщена семантика на вътрешно присъщо на действието качество, като понякога се наблюдава колебание между обстоятелствено и качествено значение.

За мотивираното от названието на основното понятие за време лексикализираното наречно съчетание *въ врѣмѣ* ‘навреме’ изначално присъщият му темпорален признак се оказва вече несъществен. Той се е запазил само като вътрешна форма за формиране на неговото обстоятелствено значение, което в процеса на адвербиализацията се трансформира в качествено, по своеобразен начин синтезирайки обстановка и квалитативна определеност: *Не въ врѣмѣ врачество пакостъ боудеть* НиконПанд.

Квалифицираща семантика добива и наречието *въ годѣ*, в чието преносно значение ‘с мяра, в умерено количество’ е постигната висока степен на обобщение чрез отвлечане на действието от неговата конкретна фиксираност и темпорална отнесеност, характерни за първичния смисъл на мотивиращата дума *годѣ*, -а м. ‘определена част от денонощието, момент, време, час’: *Подобаетъ въ годѣ гнѣвъ имѣти* ЖитМакед /МинЧетФевр/. *Не тѣмъ же тѣмъ же продивы, нѣ понеже надѣбаша са възати оу тѣхъ и не въ годѣ просиша* Супр.

При лексикализацията на съчетанието от предлог *въ* и съществителното *конѣ* с основно значение ‘предел в пространството или времето, завършек, последният етап от някакво действие’ на базата на първичната обстоятелствена семантика ‘накрая’ се поражда нов семантичен признак ‘крайна степен, пълнота, предел на някаква вътрешно присъща характеристика’, който отдалечава производното наречие *въ конѣ* от първоначално темпоралната му същност и го доближава до качествената определеност с развитие на вторично абстрактно значение ‘докрай, изцяло, съвсем’. *Вражѣтъ оскѣдѣша оржѣтъ в конѣ и грады раздроушилъ є* Пс9:7 Син.

Крайния момент в реда от една последователност на моменти означава лексикализираното предложно именно съчетание *въ послѣдѣкъ* ‘накрая’ с пълнозначна дума в състава си, назоваваща пряко времево понятие: *Тѣины своего свѣдѣнія въ послѣдѣкъ оублають* Пал1406г. Гр. *ἐπ’ ἐσχάτων*. Срв. нвб. *напоследѣкъ*. На базата на тази първична обстоятелствена семантика в определени контексти същият адвербиализиран израз може да означава ‘градирана оценка на действието – съвършено, напълно’: *Обагривъшу възплъщение цѣла въ послѣдѣкъ* Мин1096г.

‘Започване или завършване на действието в близост до ориентационния момент’ означава образуването от сливане на предлога *въ* с прилагателното *скорѣ*, -ьи ‘бърз’ наречие за време *въ скорѣ*, съдържащо всички нюанси на значението за малка времева дистанция – скоро (бързина на извършване), незабавно, тозчас, начаса (идентичност с ориентационния момент), веднага (сигурност, непоколебимост в настъпването), тутакси (непосредствена следходност): *Ѵгда възгорить са въскорѣ ѣрость єго* Пс2:12 Син. Гр. *ταχύ, ἐν τάχει, διὰ τάχιστα, ἐν ἐπιτομῇ*.

За означаване на близост по време или малка продължителност се използва и наречието *въ малѣ*, мотивирано от прилагателното *малѣ*, -ьи ‘малък’. Засвидетелствано е и в двете значения – 1. Скоро, не след дълго (за следходна

последователност): Въ малѣ и къ томоу не видите мене, и пакы въ малѣ оузрите ма Йо16:16 Мар. 2. За кратко, непродължително време: Показаны постъ въ малѣ гавлаеть са прискръвенъ, нъ въ вѣкы радостныа плоды подаеть. СинЕвх.

Анализираните току-що изрази биха могли да се обяснят словообразователно като адвербиализирани елиптически съчетания с изпуснато съществително врѣма в м.п. Тъй като формите скорѣ и малѣ са се превърнали към този момент от езиковия развой в наречия и без съответния предлог, въ малѣ и въ скорѣ могат да се причислят и към наречните синтагми с мотивираща дума друго наречие, произведени посредством междинна адвербиализация.

Семантика на опосредовано наречие за съвпадение, успоредност на едно действие спрямо друго протичане има отбелязаният у Срезн по данни на късни паметници адвербиализиран израз въ живѣ ‘приживе’, мотивирано от прилагателното име живѣ.

Наречните изрази въ прѣвое и въ прѣвыихъ означават началния момент в реда от една последователност на моменти в два основни аспекта – с ориентация към момента на съобщение или някакъв допълнителен момент в миналото – ‘най-напред, първом’ (Онъ же въпрѣвое въземъ възъженъ свѣштъ, положивъ подъ спѣдомъ, и рече къ женѣ своєю сѣшти еи дѣвици Супр. Гр. ἐν προοίῳ), или безотносително само като отдалечена предходност – ‘някога’ (Приде въ прѣвыихъ ПатСинХІв. Гр. ἐν τοῖς πρότοις). Посредстващо звено в този случай на адвербиализация е частичната субстантивация, когато числителното прѣвъ се отделя от съответното подразбиращо се съществително (врѣма, днь, члѣъ или др.) и се свързва с глагола, като преминава в наречие.

Лексикализираната предложно-наречна синтагма въпрѣжде (Ѣже естъ лѣпо въпрѣже всего въ домоу творити Златоструй) възхожда към наречието прѣжде ‘преди, по-преди, по-рано’ и също като него означава предходност в реда от следващи едно след друго действия, което ще рече, че присъединяването на позицията не внася промяна в семантиката на изходната дума, следователно новото словопроизводство в случая има само обновяваща роля. В цитирания контекст въпрѣжде е употребено несамостоятелно в съчетание със ср.р. на обобщителното местоимение в р.п., т.е. има функция на несъщински предлог. На базата на първичната обстоятелствена семантика ‘преди всичко’ се поражда нов семантичен признак за оценка ‘първостепенност, значимост’.

От сливане на предлога въ с относителните местоименни наречия за време егда и егдаже ‘когато’ са се получили вънегда и вънегдаже със същото значение като изходните – да заместват други наречия или адвербиални съчетания, като еднакво могат да отнасят темпоралната даденост към различни подразделения на последователността – предходност или следходност. В случая предлогът е само материален експликатор на съдържащата се в мотивиращите думи сема за принадлежност към обхвата на означавания времеви отрязък, без да привнася нов смислов елемент в производните. Характерната за тези наречия пределна абстрактност, пряко кореспондираща с тяхната дей-

ктичност, ги поставя в по-особени дистрибутивни връзки с другите думи и ги подлага на допълнителни семантични и категориални промени, вкл. до преминаване към сферата на служебните думи и доминиращата им употреба за съюзна връзка в изречението.: *Вънегда възывахъ оуслыша ма вѣе правды моеѧ Пс4:2 Син. Вънегдаже то са творѣше, и пилатъ ни глати, ни слышати можаше Супр.*

От местоименното прилагателно *инъ* през междинна субстантивация на неговата падежна форма за ж.р.ед.ч. е мотивирано наречието *вѣинж* ‘винаги, всякога, постоянно’ – за безкрайно повтарящо се действие (*Глѣхътъ вѣинж възвеличитъ са гѣ СинЕвх*) и за изразяване на постоянна продължителност (*А очи мои вѣинж къ гоу Пс24:15 Син*).

В. Наречия за качество и начин

При тази категория лексикализирани предложно-именни синтагми мотивиращи са предимно съществителни за отвлечени понятия, с които употребен предлогът *въ* означава област, в чиито предели възниква и се извършва действието, + допълнителна инструментална семантика. Някои развиват в рамките на лексикализираното съчетание нови преносни значения на пълнозначната дума. Вж. по-долу *празнь* и *радъ*. Ето някои конкретни примери:

*За(а)па, -ы ж. / запъ, -а м. – 1. Надежда, очакване. // Въ незаапъ / Невъзаапъ – Ненадейно, неочаквано. Невъзаапъ приставъши ЙоЕСлВъзн. Невъзаапъ другоици овецрѣтъ ЙоЕШ. Мотивировката като признак в значението на наречието се свързва с възникването на действието и по-точно с неговата обстановка като случайно, непредвидено. Срв. нвб. *внезапно*.*

*Истина, -ы ж. Истина // Въ истинж – Наистина, действително. Въ истинж вѣии сѣъ съ вѣ Мт27:54 Мар. Гр. ἀληθῶς, ἐπ’ ἀληθείας, ὄντως. Синоними: по истинѣ. РКБЕНО в истинж. Срв. нвб. *наистина*.*

Лѣпота, -ы ж. Красота, благообразие. // Въ лѣпотж – Подобавашо, добре. Овѣ же множи и овѣ же хоуждени приносѣ показаста, да въ лѣпотж и на тризнахъ не тѣчѣно приимета Супр. Гр. εἰκότως, εὐλόγως, καλῶς. Синоними: по лѣпотѣ, съ лѣпоты.

*Мѣра, -ы ж. Мяра. // Въ мѣрж – Премерено, според мярата. Оустави себѣ законъ и правила да въ мѣрж вѣсе твориши Супр. Гр. ἐν μέτρῳ, ἐκ μέτρου. Срв. нвб. *по мяра*.*

Правьда, -ы ж. Правда, справедливост. // Въ правьдъ – 1. Справедливо. Ни ли ты воиши са бѣ, ѧко въ томъ жде оскждении еси и вѣ оубо въ правьдъ Лк23:41 Мар. Гр. δικαίως. 2. Наистина. Въ правьдъ страшна тайна Супр. Гр. ὄντως.

*Празнь, -и ж. Свобода, свободно време, бездействие. // Въ празнь – Без нужда. Не въ празнь емла НиконПанд. Срв. нвб. *напразно*.*

Радостъ, -и ж. Радост. // Въ радости – Радостно. И пожържтѣ емоу жрътвж хвалж и исповѣдатель дѣла его въ радости Пс106:22 Син. Също съ радостыж.

Радъ, -а м. Ред, строй, порядък, число, последователност. // Въ радоу в израза не в радоу сътворити – 1. Сметна за негодно. Камень, егоже не въ радоу сътвориша зиждоущеи, съ высть въ главѣ жглоу Мт21:42 Остр. 2. Осъдя несправедливо. Ни которыи же насъ да не въ радоу сътворитъ Кол2:18 АпТкХVв. Срв. РКБЕНО врѣден ‘способен’. Нвб. в ред.

Рѣснота, -ы ж. Истина // Въ рѣснотѣ – Наистина. В рѣснотоу оубо достоитъ намъ намъ почитити тебе ЖитСтефПерм. Гр. ἀληθῶς. Нвб. Ø.

Сласть, -и ж. Наслада, наслаждение. // Въ сласть – С наслада, с удоволствие, приятно. Праздноуимъ оубо въ сласть и цѣломъждрьно Супр. Гр ἡδέως, ἐν ἡδονῇ.

Соуета, -ы ж. Безсмислие, тщеславие // Въ соуетѣ – Напрасно. Аще бо ви имѣлъ, то облишиемъ и въ соуетоу рече: да боудутъ свѣтильници ЙоЕШ. Срв. нвб. всеу.

Съкровъ, -а м. Закрито място; тайник; тайна. // Въ съкровѣ – тайно. Не въ съкровѣ глѣщи, ни малымъ гласомъ Златоструй.

Таи, -а м. / Таина, -ы ж. Тайна // Въ таи / в таю / въ таѣ / въ таинѣ / въ таиноу – Тайно, скришом. Повѣдаа емоу въ таѣ отъ члкъъ выважштаа дѣлеса Изб1073г. Нистоже ничѣто не смѣаше взати или въ таю или въ явѣ ... отъ идоложрътвьныхъ и отъ коумиротрътвьныхъ ЖитСтефПерм. Да бждетъ милостыни твоѣ въ таинѣ. Мтб:4 Мар. Мб въ таинѣ СинЕвх.

Десемантизацията на предлога въ при тези лексикализирани адвербиални изрази ясно личи от индиферентната употреба на м.п. или в.п. в отделните дублети.

Твърдь, -и ж. Твърдина, крепост; твърдост, здравина. // Въ твърдь – Твърдо, здраво. Аще ли не искоупитъ, дондеже съконъчдетъ са лѣто все, да оуставитъ са храмъ соущии нимоущемоу ограждению въ твърдь притажавъшему е Лев25:30 по ркп. от ХVв. 2. Прен. Твърдо, непоколебимо. Вѣроуетъ въ твърдь сего оца соуща, а оноу мѣръ ЙоЕБ.

Чинъ, -оу и -а м. Ред, порядък. // Въ чинъ / въ чиноу – По установения ред. Богондоученжкъ въпоустимъ въ чинъ пѣснь, благословешенъ градыи въ има гѣе, осанна въ вышньихъ Супр.

Мотивиращи при наречните изрази за качество с предлог въ могат да бъдат и прилагателни, минали през етапа на субстантивацията:

Бездобъ прил нескл. Безполезен. // Въ бездобъ – Напрасно. Иде оубо образъмъ ходитъ члкъъ, обаче въ бездобъ матетъ са Пс38:7 ПсХIв. Гр. μάτην.

Бръзъ, -ьи прил. Бръз, пьргав. // Въ бръзъ, въ бръзѣхъ нар. Бръзо¹⁶. Хрон-Гам, гр. ραδίως.

Кратъкъ, -ьи прил. Кратък, къс. // Въ кратъцѣ – Накратко. Лѣтописецъ въ кратъцѣ Изб1073г. Гр. ἐν συντόμῳ.

Лыгъкъ, -ьи прил. Лек. // Въ лыгъцѣ – Лекко. Аще ли вида друугына въ лыгъцѣ живѣща, не чоудиса Изб1073г. Видиши грѣшника въ лыгъцѣ прѣбывающа Никон-Панд.

Простъ, -ии *прил.* Прост, обикновен; прав. // Въ простъ – Свободно, безконтролно. Того же дѣльма и жъви и оустънѣ на оутвърждение ѣзыка сътворены сътъ, да николиже въ простъ оувръзъ азыкъ дѣври изидеть Супр. Също въ съпростъ ‘безцелно’. И се нѣ въ съпросту естъ ЕфрСир по ркп. от XIIIв.

Соуи *прил.* Суетен, глупав, лекомислен. // Въ соуе *нар.* 1. Лъжливо. Въсоуе оклеветалъ ма ИпЛ. 2. Случайно. Годи са въ соуе НиконПанд. Гр. (εις) μάτην, μάταιως, εις κενόν, ειρή.

Тъць, -ии *прил.* Празен. // Вътъць *нар.* Напразно, безполезно. Любаи же жизньъ съпаде са везаконовавъ въ тъщѣ Супр. Гр. εις κενόν, διὰ κενῆς.

От сливане на предлог въ с друго наречие (прѣкы) се е получило въпрѣкы със значение ‘противно’. Въпрѣкы глѣти Супр. Гр. ἀντιλέγω. Дублетната двойка въпрѣкы – съпрѣкы е чудесен пример за това как новите семантични връзки на предлозите в състава на производните наречия могат да доведат до синонимизиране на дериватите на препозиции с иначе противоположна семантика.

Предложно-наречно е и съчетанието въ поуестошь. Има идентична семантика с изходното поуестошь ‘напразно, безполезно’: Молиша дѣвица и придоша и тлъкнѣша, и въсе въ поуестошь и без оума Супр. Това показва, че присъединяването на препозицията не внася промяна в семантиката на изходната дума, следователно новото словопроизводство в случая има само обновяваща роля.

В съчетание на предлога въ с мотивираща дума, назоваваща определено количествено понятие, се образуват наречни изрази за означаване на мярка или количество. Когато обаче размерността като семантичен признак е чисто квалифицираща, безотносителна към конкретен количествен и степенен показател, наречieto се трансформира в качествено:

Лихоть, -и *ж.* Неравенство. Лихоть великая Златоструй. // Въ лихоть – Излишно. И мыслимо еже въ лихоть естъ въ насъ ЙоЕБ.

Като въвеждащи и уточняващи изрази могат да бъдат определени лексикализираните предложно-именни синтагми въ проче ‘касателно останалото’ (от прилагателното прочии ‘останал’) и въ чинъ ‘между другото’ (мотивирано от съществителното чинъ, -а *м.* ‘ред, порядък’).

От направения анализ можем да направим следните изводи:

Наречията, образувани с предлог въ, са продуктивна и твърде многообразна група по принадлежащите към нея производни лексеми. Тук влизат наречия за място, време, качество и количество, с мотивираща основа име (съществително, прилагателно, числително), местоимение, предлог или друго наречие. Словообразователната структура на мотивиращата основа в някои лексикални единици като въспрь и въпать е заличена и би могла да се възстанови единствено чрез етимологичен анализ, което свидетелства за ранния им произход. За древността на много от наречията в групата говори и фактът, че в състава им влизат предимно първообразни думи, т.е. такива с проста структура, коренови, без афикси с амбивалентен, дори тривалентен морфосинтаксис, следователно възхождащи към време, когато граматическите категории все още не

са били отчетливо диференцирани. Оттук и двояката, даже тройка мотивация на значителен брой от производните, чиято деривация може да се изведе еднакво логично както директно от изходното съществително, така и индиректно от негова наречна или препозиционална форма.

В процеса на лексикализация на съчетанията настъпват различни семантични промени и в двете съставлящи ги думи. В едни случаи предлогът запазва значението си за движение към / разположение във вътрешността, пределите на обекта на действието. В други препозицията изгубва първичната си пространствена семантика, за да придобие нови, по-абстрактни значения – за цел и предназначение, за означаване на условията, при които се извършва действието и т.н. В някои случаи функцията на предлога може да се определи като обновителна, без да привнася промяна в значението. Тук спадат случаите на вторична адвербиализация, характеризиращи се с плеонастичното натрупване на предлози. Че опозицията в значението на предлога за посока (движение) и покой при редица наречни изрази е изчезнала личи от срещашите се пълни дублети, възникващи на базата на различна падежна рекция на предлога без оглед на глагола, с който върви. Чудесен пример за това как новите семантични връзки на предлозите в състава на производните наречия могат да доведат до синонимизиране на дериватите на препозиции с иначе противоположна семантика, предоставя дублетната двойка *възпръкы* – *съпръкы*.

От своя страна в състава на съчетанието пълнозначната дума може да добие семантика, която иначе не присъства в семантичната ѝ парадигма при несвързана употреба (напр. думата *годъ* в съчетанието *въ годъ*).

Привличането на лексикален материал от запазените по-късни преписи стб. паметници, както и от такива, принадлежащи към други редакции с изразено силно влияние върху тях на стб. език, обогатяват групата на наречните изрази с предлог *въ* с нови членове, незасвидетелствани в класическия корпус, някои от които в качеството си на синоними и антоними на вече известните ни от най-старите писмени паметници, допълват семантичната парадигма на редица от познатите ни адвербиални съчетания с нерегистрирани в КСП значения.

В рамките на анализиранията група наречни и полунаречни синтагми синонимията и дублетността са широко застъпени. Синонимизират се:

а) адвербиални изрази с предлога *въ* и морфологични дублети на една и съща мотивираща дума – *въ задъ* / *въ заждъ* / *въ задъ*;

б) адвербиални изрази с предлога *въ* и мотивираща дума в различни граматически форми: в различни падежи – *въкоупъ* / *въкоупѣ*; *въ тѣи* / *в тѣю* / *въ тѣѣ*; *въ тѣинѣ* / *въ тѣинѣ*; *въ днь* / *въ днье*; в различни числа – *въ оухо* / *въ оуши* / *въ оушию*; *въ въръѣ*, *въ въръѣхъ*.

в) адвербиални изрази с предлога *въ* и различни мотивиращи думи – *въ истинѣ* / *въ рѣснотѣ* (лексикални синоними); *въ тѣѣ* / *въ тѣинѣ* и *въ начѣло* / *въ начѣтъкъ* (суфиксални дублети);

г) адвербиални изрази с една и съща мотивираща дума и различни предлози, един от които **въ** – **въсрѣдъ** / **насрѣдъ** / **посрѣдъ**; **възадъ** / **назадъ**; **въ истинѣ** / **по истинѣ**; **въ ноци** / **об ноць**; **въ опать** / **на опать**; **въ** / **оу** **поль**;

д) адвербиален израз с предлога **въ** и деадективно наречие – **въ там** / **тамно**; **въ скорѣ** / **скоро**; **въправо** / **право**;

е) адвербиален израз с предлога **въ** и адвербиализирана падежна форма на мотивиращата дума – **въ ноци** / **ноциѣ**, **въ днь** / **дньѣ**, **въ радость** / **радостиѣ**;

ж) адвербиални изрази с и без плеонастично натрупване на предлози в резултат на вторична адвербиализация – **въ крѣгъ** / **въ окрѣгъ**; **въ опать** / **опать**; **въ простѣ** / **въ съпростѣ**.

Тази богата синонимия и дублетност, както е известно, са характерни изобщо за лексикалната система на средновековния български език и се дължат на неговата ненормираност.

Наречията от разглежданата група имат добре изразени антонимни отношения в езика. Антонимизират се адвербиални изрази, съставени от:

а) предлози с противоположно значение и една мотивираща –

въ ↔ **отъ**: **въ горѣ** / **отъ горы**;

въ ↔ **изъ**: **вънѣтръ** / **изѣтръ**, **изѣтри**; **вънѣтрыѣдоу** / **изѣтрыѣдоу**;

въсрѣдъ / **изъ срѣдоу**;

въ ↔ **съ**: **въ задъ** / **съ задъ**; **въслѣдъ** / **съ слѣдъ**;

б) един предлог и мотивиращи с противоположно значение – **въблизъ** / **въдалѣ**; **въначалѣ** / **въконьць**; **въгорѣ** / **вънизъ**.

в) две противопологащи се части – предлози и мотивиращи – **въгорѣ** / **издола**.

В редица случаи се натъкваме на антонимни контексти, т.е. реализация на антонимите в един и същ контекст: **Никтоже ничѣто не смѣваше възати или въ тая или въ явѣ ...** ЖитСтефПерм. **Покаяныи постъ въ малѣ являеть са прискрѣбенъ, нъ въ вѣкы радостныѣа плоды подаеть.** СинЕвх. **Въ днь слънце не ожежеть тебе, ни луна нощниѣ** Пс120:6 Син.

Абстрактното значение на наречията от анализираната група, изразяващо поначало отношение, тяхната дейкитичност, резултат от обобщеност на субстанциалност или квалитативност, ги поставят в по-особени дистрибутивни връзки с другите думи в изречението и ги подлагат на допълнителни семантични и категориални промени, включително до преминаване към сферата на служебните думи. Голяма част от разгледаните по-горе адвербиални изрази, както видяхме, се употребяват и несамостоятелно в съчетание с име в р.п. или д.п. с притежателно значение, т.е. придобиват функция на несъщински предлози. Така адвербиализацията и препозиционализацията като тясно взаимосвързани транспозиционни процеси при едни и същи изходни думи се наблюдават активно не само в предписменния период на праслав. език, но и в историческия етап на писмената кодификация на стб. език, водейки до интензивно развитие на лексикална омонимия.

Резките семантични трансформации, семантичните скокове от един категориален вид наречие в друг, на които са подложени адвербиализираните предложни съчетания, водят до развитие на полисемия, а понякога и до омонимия. Такива са категориалните преходи от наречие за място в наречие за време и/или качество и начин (взмѣстѣ, възкоупъ, въз коньць, въз лице, въз оухо), от наречие за време в наречие за качество и начин (въз врѣма, въз годъ, въз послѣдъкъ). В други случаи полисемията се развива в рамките на една и съща категория на базата на експликация на различни нейни признаци (вж. възжтръ, въз малѣ, въз прѣвое / въз прѣввиухъ, въз радоу).

Част от основния речников фонд на съвременния български книжовен език продължават да бъдат думи и изрази като *в кръг, всред, вдѣн, в лицето, в полунощ, в тайна, въпреки*¹⁷. Други днес съществуват в съчетание с различен предлог или без предлог: въз истинѣ : *наистина*, въз оухо : *на ухо*; въз днь : *през деня*, въз ноци : *през нощта*, въз врѣма : *навреме*, въз живѣ : *приживе*, въз радоу : *наред*, въз възрѣ : *набързо*; въз кратъць : *накратко*, въз скорѣ : *наскоро*, въз слѣдъ : *след*. За трети се използват дублетни наречия с аналогична семантика от прилагателни имена – възнезапъ : *внезапно*, въз лыгъць : *леко*, въз простѣ : *просто*, въз скорѣ : *скоро*. При еквивалентите въз проче : *впрочем* се наблюдава закостеняване на пълнозначната дума в различна падежна форма от тази на стб. съответствие а при възжтръ : *вътре* и възкоупѣ : *вкупом* съвременният континуант е с падежно окончание, възприето като словообразователен афикс по аналогия с други стб.склонитбени парадигми. Систематична субституция на пълнозначната дума има при еквивалентите въз коньць и *в края*. Стилистично маркирани са *вкратце* *всѣ*, *вовѣки*. Има и лексикални единици, които са напълно отпаднали – въздалѣ, възиспръ, възжтръждоу, възопать, възправо, въз годъ, възнегда/же/, въз празнь, въз рѣснотѣ и др. Като цяло е налице редукция на дублетите в нвб. език. Така от дублетните редици въз задъ / въз заждъ / въз задъ / назадъ, назадѣ, назади днес се пазят само *назад* и *назаде* (диал.), от въз таи / в таю / въз таѣ / въз таинѣ / въз таиноу само *в тайна* и др.

БЕЛЕЖКИ

¹ Морфолого-синтактичен начин на ново речепроизводство, изразяващ се в преход на дума от една част на речта в друга или употребата ѝ във функцията на друга част на речта без използване на специални словообразователни афикси единствено по пътя на лексико-синтактичната деривация.

² Класификацията и анализът са извършени според словообразователната отнесеност на наречията към думите, от които са продуцирани: наречия от местоименни корени, от именни корени, от предлози с падежи, от предлог и глагол. Други задачи освен извършения по този начин словообразователен анализ с посочване на средствата за речепроизводство и изследване синтактичната употреба на наречието не се поставят за разрешаване. Липсват теоретични постановки, разсъжденията са кратки. Наречията се привеждат със съответствията си на немски език, като се посочват и изречения с кон-

текст от стб. източници и съответствията им в гръцките текстове, от които са преведени. Поднесенят емпиричен материал е особено ценен за по-нататъшни проучвания на стб. наречие.

³ При цитиране на чужди трудове авторката използва възприетата от съответния изследовател терминология, без да взема отношение към съществуващите в науката различия по отношение наименованието на първия литературен език на славяните въпреки доказаната му българска народностна идентификация.

⁴ В няколко статии вече беше разгледана субстантивацията на прилагателни в средновековния български език (Илиева 2016, 2017, под печат).

⁵ Списъкът с примери от доказано стб. произведения, запазени по късни преписи, на места се допълва с такива от паметници със спорен в науката произход или дори от доказано принадлежащи към други редакции. Това изследователско решение е продиктувано от идеята, че в основата на книжовните наречия в *Slavia orthodoxa* през Средновековието лежи старобългарският език. Поради същата причина са включени и примери от по-късни руски паметници, за които е известно, че се водят стриктно от еталона на стб. паметници, чийто език е бил образец за подражание от страна на древноруските книжовници. Навсякъде обаче се указва източникът на всяка дума, което не позволява объркване.

⁶ Синтагматиката на наречието се определя от цяла съвкупност позиции на активна и зависима съчетаемост, в които се поставят отделните наречия и които са типични за отделните лексико-семантични и категориални класове.

⁷ С непълна лексикализация.

⁸ Илчев, П. Единична и двойна поява на някои проклитични морфемни /предлози и представки/ в старобългарски. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 2. История на българския език. С., 1987, 89–95. Илчев, П. Наречия. – В: Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София, 1993, 314–324. Илчев, П. Предлози. – В: Граматика на старобългарския език..., 350–356.

⁹ Вж. подробна библиография с изследвания по въпроса върху материал от различни съвременни езици у Георгиев, Ст. Система на наречието в съвременния български книжовен език. Дис. за получаване на научната степ. „Доктор на филологическите науки“. С., 1976.

¹⁰ Участвайки по този начин във формално-смысловото лексикализиране като аглутиниращ словообразователен компонент, предлогът, който става част от звуково-материалната форма на индивидуално сформирано ново наречие, се отличава коренно от съответстващата му представка в морфемната деривация, с която в качеството ѝ на словообразователен афикс се създават цели парадигми от нови лексеми, без да се излиза от границите на една и съща част на речта. Различното функциониране на двете съставлящи ясно се вижда и от строго диференцираната им съчетаемост – на предлога в състава на наречните изрази – със съществително име или с друга дума в субстантивна употреба, а на представката – като елемент от морфологичната структура на глагола. Георгиев 1976: 426–429. Този процес се разглежда като сливане на съчетания и от Е.М. Галкина-Федорук (Галкина-Федорук 1939: 54).

¹¹ Целта на тази информация е разкриване на смисловите изменения, настъпващи в процеса на адвербиализация.

¹² Вж. и у Ефимова 1989в: 80–82.

¹³ Същата предложна употреба е засвидетелствана в късни руски паметници и при кръогъ. Напр. Стрълы совравъ ...кρούгъ зоворолъ ПсковІЛ.

¹⁴ Препозиционализация – преминаване на друга част на речта, обикновено съществително или наречие, в класа на предлозите.

¹⁵ Иже въ мотылы мѣсто нечистына жтробы, жтробѣ всѣхъ избавивъ, заждемъ нечистыи тѣ Супр. Задъ видѣ блженнаго НестЖитГеод.

¹⁶ Темпът като характерност на действието се свързва с вътрешното сгъстяване на действието. Градира се в двете посоки на максимум (бързо) и минимум (бавно).

¹⁷ Разбира се, континуантите логично търпят съответните системни фонетични и морфологични промени, настъпили в историята на езика.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Борковский, Кузнецов 1963:** Борковский, В.И., П.С. Кузнецов. Историческая грамматика русского языка. Москва: Издательство АН СССР. 1963.
- Буслаев 1959:** Буслаев, Ф. И. *Историческая грамматика*. Москва: Изд-во Учпедгиз. 1959.
- Вайан 1946:** Вайан, А. *Руководство по старославянскому языку*. Москва: Изд-во иностранной литературы. 1952.
- Велчева 1964:** Велчева, Б. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII-XVIIIв.. Изв. ИБЕ, кн. 10, 1964, 159–235.
- Виноградов 1972:** Виноградов, В.В. *Русский язык /грамматическое учение о слове/*. Москва: Изд-во Высшая школа, 1972.
- Галкина-Федорук 1939:** Галкина-Федорук, Е.М. *Наречие в современном русском языке*. Москва: Изд-во ИФЛИ. 1939.
- Георгиев 1976:** Георгиев, Ст. Система на наречието в съвременния български книжовен език. Дис. за получаване на научната степ. „Доктор на филологическите науки“. София. 1976.
- Дуриданов 1993:** Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София: Изд-во на БАН. 1993.
- Ефимова 1989а:** Ефимова, В.С. *О значений наречий вельми, много и зѣло в языке старославянских рукописей*. Этимология 1986–1987. Москва. 1989
- Ефимова 1989б:** Ефимова, В.С. Наречия в языке старославянских рукописей. Диссертация на соискание ученой степени канд. филол. наук. Москва. 1989.
- Ефимова 1989в:** Ефимова, В.С. *О старославянских наречиях, мотивированных существительными*. Советское славяноведение. 1989, № 2, 74–84.
- Ефимова 1991а:** Ефимова, В.С. *Старославянские отъадъективные наречия с суффиксом – ъ*. Советское славяноведение. 1991, № 3, 71–80.
- Ефимова 1991б:** Ефимова, В.С. Об употреблении непроизводных наречий в языке старославянских рукописей. *Palaeobulgarica*. 1991. (XV), № 2, 32–36.
- Ефимова 2006:** Ефимова, В.С. *Словообразовательная морфемика старославянского наречия*. В: Старославянская словообразовательная морфемика. М., 2006, 298–337.
- Илиева 2016:** Илиева, Т. *Субстантивное употребление имен прилагательных и других слов с адъективным значением в средневековом болгарском языке. Субстантивно употребляемые прилагательные – названия лиц.* – *Linguistique balkanique* LV (2016), 2–3, 211–231.
- Илиева 2017:** Илиева, Т. *Субстантивное употребление имен прилагательных и других слов с адъективным значением в средневековом болгарском языке. Субстантивно употребляемые прилагательные – названия места (nomina loci).* – *Linguistique balkanique* LVI (2017), 1, 89–107.

- Илиева под печат:** *Субстантивна употреба на прилагателни имена и други думи с адекватно значение в средновековния български език. Субстантивати с абстрактно значение (nomina abstracta)* – под печат.
- Илчев 1987:** Илчев, П. *Единична и двойна поява на някои проклитични морфемни /предлози и представки/ в старобългарски*. Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 2. История на българския език. София. 1987, 89–95.
- Илчев 1993а:** Илчев, П. *Наречия*. В: Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София: Изд-во на БАН. 1993, 314–324.
- Илчев 1993б:** Илчев, П. *Предлози*. В: Граматика на старобългарския език..., 350–356.
- Кузнецов 1956:** Кузнецов, П.С. *Историческая грамматика русского языка /морфология/*. Москва: Изд-во „КомКнига“, 1956.
- Миклошич 1899:** Миклошич, Фр. *Сравнительная морфология славянских языков*. Вып. 2, Москва: Университетская типография. 1899.
- Милетич 1946:** Милетич, Л. *Старобългарска граматика /синтаксис/*. София: Целгра. 1946.
- Мирчев 1963:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския книжовен език*. София: Изд-во „Народна просвета“. 1963.
- Шанский 1968:** Шанский, Н.М. *Очерки по русскому словообразованию*. М., 1968.
- Doritsh 1910:** Doritsh, Al.. *Gebrauch der altbulgarischen Adverbia*. Leipzig, 1910.

ИЗТОЧНИЦИ

- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Т. I–VII. София 1971 -.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. I–XV. София: БАН. 1977 -.
- РКБЕНО:** *Речник на книжовния български език на народна основа* (върху текст на Тихонравовия дамаскин). Гл. ред. Е. И. Дьомина. София: Изд-во В. Траянов. 2012.
- СДРЯ:** *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* В 10 т. Москва, 1988 →.
- Срезн:** Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. I–III, Санкт Петербург, 1893–1903
- СтбР:** *Старобългарски речник*. Т. I. София, 1999 и Т. II София, 2009. Отговорен редактор Д. Иванова-Мирчева.
- СС:** *Старославянский словарь* (по рукописям X–XI вв.). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва, 1999.
- СЯС:** *Slovník jazyka staroslověnskeho*. ČAV. Т. I – III. Praha, 1958–1994.
- Фасмер:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. М., 1., 1964, 563 с.; 2., 1967, 672 с.; 3., 1971, 828 с.; 4., 1973, 856 с.; 2 изд. М., „Прогресс“, 1986, Т. I–IV.

СЪКРАЩЕНИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНИ ПАМЕТНИЦИ

- ГрНазХІв. – Тринадесет слова на григорий Назиански по ркп. от ХІв.
- ДанИг – Пътешествие на иг. Данаил по св. земи в началот на ХІІв. По изд. на А.С. Норов.
- СобрГосудГрI – Сбирка държавни документи, Т. I.
- ЕфрСир по ркп. от ХІІІв. – Паренесис на Ефрем Сирин по ркп. от ХІІІв.
- ЖитГрАрм – Житие на Григорий, еп. Арменски, от Чети-Миней за м. септември (ркп. от ХVІв.)
- ЖитМакд /МинЧетФевр/ – Житие на преп. Македоний от Чети-Миней за м. февруари (ркп. от ХVв.)

ЖитСтефПерм – Житие на Стефан, еп. на Перм (ркп. сл. 1396 г.).
 Златоструй – Сб. със слова на св. Йоан Златоуст „Златоструй“ по ркп. от XIIв.
 Зогр – Зографско евангелие
 Изб1073г. – Симеонов изборник (по Светославовия препис от 1073 г.)
 ИпЛ – Летопис по Ипатския препис (XII в.).
 Ирм ок.1250г. – Ирмологий по ркп. от 1250 г.
 ЙоЕБ – Богословие на Йоан Екзарх
 ЙоЕСлВъзн – Слово за Възнесение на Йоан Екзарх
 ЙоЕШ – Шестоднев на Йоан Екзарх
 КирТурПослВас – Послание на Кирил Туровски до Василий, иг. Печорски по ркп. от XVIв.
 Клоц – Клоцов сборник
 КозмаИнд – Топография на Козма Индикоплов
 Мар – Мариинско евангелие
 Мин1097г. – Служебен миней за м. септември по ркп. от 1097г.
 НестЖитТеод – Житие на Теодосий, иг. Печорски, от монаха Нестор (до 1093 г.).
 НиконПанд – Пандекти на Никон Черногорец
 НовгКупч XIV–XVв. – Новгородския купчия XIV–XVв.
 Новг1Л – Новгородски летопис, синодален препис.
 Остр – Остромирово евангелие
 Пал1406г. – Палея по ркп. от 1406г.
 ПандАнтXIVв. – Пандекти на Антиох по ркп. от XIVв.
 ПатСинXIVв. – Синайски патерик по ркп. от XIVв.
 ПролСепт – Пролог за м. септември
 ПсXIVв. – Псалтир по ркп. от XIVв.
 Псков1Л – Първи Псковски летопис
 Син – Синайски псалтир
 СинЕвх – Синайски евхологий
 СтефНовг сл. 1347г. – Кн. Странник на Стефан Новгородски сл. 1347 г.
 Супр – Супрасълски сборник
 ХронГАм – Хроника на Георги Амартол
 ХроногрXVIIв. – Хронограф по ркп. от XVIIв.
 ЮрЕв сл.1119г. – Юриевско евангелие по ркп. сл.1119г.

СЪКРАЩЕНИЯ НА БИБЛЕЙСКИ КНИГИ

Лев – Книга Левит
 Пс – Книга Псалтир
 Мт – Евангелие според Матей
 Мк – Евангелие според Марка
 Лк – Евангелие според Лука
 Йо – Евангелие според Йоан
 Кол – Послание на св. ап. Павел до колосяните

ЗА ЕДИН АПЕЛАТИВ КЪМ НАЗВАНИЯ НА БОГОСЛУЖЕБНИ КНИГИ

The word *комат* was recorded since Middle Bulgarian period, namely since the 15th century onwards, in the meaning of piece, hunk, chunk, bit, fragment of some material substance – bread, soap, textile, even land, especially in the so-called 15th century Wallachian (or Wallachian-Slavonic) charters. This article focuses on the specific reference of *комат* to religious books according to some 15th –16th centuries scribe’s notes in South Slavonic and Moldavian manuscripts. The lexeme *комат* entered in contextual use to rename parts, or copies of manuscripts, the main proof being its combination in collocations with specific liturgical and religious terms – Menaion, Triodion, Nomokanon. The question whether or not in those cases *комат* always means a piece of another text integrity, or renames every written body regardless of its integrity, or piece-division, remains controversial. The article discusses as well some issues of how to translate in modern Bulgarian the given and all new discovered examples of the same contextual use.

Keywords: scribe’s notes in Medieval Slavonic manuscripts, historical lexicology

Според Българския етимологичен речник лексемата *комат* се регистрира в писмени средновековни текстове от среднобългарския период и по-точно от XV век насетне в най-общо значение ‘къс, парче, фрагмент от някакъв материал – хляб, сапун, сукно, текстил и дори земя’, при това предимно от така наречените влахобългарски грамоти (в преводната литература още Wallachian-Slavonic charters) със същата датировка и значение (БЕР 2, 2012: 568–569). Примери: *коматъ свкнѣна; та им рещѣте да доидѣт на комати си, кто ест имал, кто ли нест имал; да ли кѣните .ѣ. комати ѿт совони по .д. Флорини и др.* според дигиталната версия на грамотите на електронния портал за медиевистика *Syrrillomethodiana* въз основа на изданието на Й. Богдан (Bogdan 1902). Славянската лексема е заемка от средногръцки *κομμάτιον* < умалително от *κόμμα* ‘парче, къс; хапка, зальк’ и с мотивираща семантична основа от корена на глагола *κόπτω* ‘режа, ломя, правя на парчета’. В българската историческа лексикология до момента са използвани единствено данните от споменатите влахобългарски грамоти. Контекстовите употреби в лексикографските източници не са богати. Така например Фр. Миклошич лаконично обяснява *комат* именно с най-общото значение, еквивалентно на латинското *frustum* (Miklosich 1977: 299). Българският диалектен материал според ДА, сравнително пълно обобщен и в БЕР, предлага същото доминиращо значение ‘голямо парче, къс, резен хляб или сирене’, но също така може да се срещнат значенията *комат* ‘пита, баница’ в Охрид, Струга; *комат* ‘зелник’ в Западна

България; *комат* ‘лакти платно’ в Белоградчик, Враца; производният глагол *коматисувам* ‘ям твърде много хляб’; *коматър* ‘който яде много хляб; преносно алчен човек’ и др. (ДА; Геров 2, 1976: 392; Филипова-Байрова 1969: 109). За развоя в значението на лексемата спомагат и данните, че още от Античността *κόμμα*, *κομάτιον* може да означават кратък израз, изречение, клауза, част от писмена или устна реч, т.е. може да реферират към речева и книжовна активност (LS 1996: 976).

На една интересна контекстова употреба на думата *комат* в речника на манастирската култура се натъкнахме при съвместната ни работа с И. Билярски върху ръкопис BAR Ms. sl. 636 – монашески сборник със силна антиеретическа линия (Билярски, Цибранска-Костова 2015; Mişcea 2005: 235). Археографските данни, с които ръкописът влиза в научно обращение, и приписките в него позволяват да се твърди, че той е изготвен през 1557 г. за манастира Нямц по поръка на митрополита на Сучава и на цяла Молдова Григорий II (живял от 70-те години на XV в. до 1570 г.) от неговия ученик йеродиакон Иларион по времето на молдавския господар Александру Лъпушнеану. Известно е, че манастирът Нямц, наред с молдовските манастири Бистрица, Драгомирна, Молдовица, Пробота и други, е един от най-активните преписвачески центрове, в които се е умножавала така наречената славяно-румънска книжнина с български правописни норми от епохата на Второто българско царство. Забележителен факт в археографското досие на BAR Ms. sl. 636 е съществуването на почти напълно идентичен ръкопис, който под формата на фотокопие със сигнатура BAR Ms. sl. 685 понастоящем се съхранява в Библиотеката на Румънската академия на науките. Самият оригинал се намира в Библиотеката на Руската академия на науките, колекция на А. И. Яцимирски, № 51 (равносилно на бившата сигнатура БРАН № 13. 3.23 – Яцимирский 1898: 76–92). Описание на ръкописа прави А. И. Яцимирски, а по фотокопието – П. Панаитеску в неиздадения трети том на неговия Каталог на славянските ръкописи, съхранявани в Библиотеката на РАН, от който до момента са публикувани първите два тома (Panaitescu 1959; 2003). Този ръкопис близък е съдържал сега изгубена приписка, която го датира през 1512 г. и го свързва с името на господаря на Молдова Богдан III (Яцимирский 1898: 85–92; Însenari 2008: 37). Релевантният пасаж за темата на настоящата статия е следният: + В лѣт ꙗ́ко, съ даа́нꙗе н повелѣ́нꙗе бѣ́гоустьнꙗго н хрѣ́столꙗвнꙗго ꙗ́ко Богдан воевод, господаръ въсь Землн Мѡлдавѣтъ испнса са съ кннга рекомзи Номѡканѡн монастнрю ꙗ́ко Бнсернканн. Напнса же съ комат въ монастнр Нѣмецкомъ ндеже ест храм Пантѡкратор, мнѡгогрѣшнꙗн таха ерѡдѣакѡн Ннкоднмъ егоуменствꙗщюу же тꙗгда ꙗермонах Парѡенꙗе... + Дѡꙗ́а си ѡ Ѳеос [на гръцки].

Самата приписка поражда силна дискусия преди всичко с историческите факти в нея. На първо място, защото предлага ранна дата за възникването на манастира Бисерикани (Паскаль 2017); второ, атрибуира храма на манастира

Нямц на Христос Пантократор, а той е известен като „Възнесение Господне“. Не по-малко интересен обаче в нея е контекстът, в който самата книга номоканон е снабдена с апелатива приложение, а именно гръцката заемка *коматъ*. В известната си монография върху Григорий Цамблак А. И. Яцимирски отбелязва същата лексема в няколко сборника, свързвани с преписваческата дейност на Гавриил Урик – забележителния преписвач, калиграф и монах от Нямц, на когото науката дължи редица преписи на оригиналните творби на Евтимий Търновски (Яцимирский 1904: 304; Паскаль 1989; 1994; 2016). Книжовникът има големи приноси за развитието на православната писмена култура в Молдавия, за пренасянето на традициите на Търново в молдавските земи, за възпроизвеждането на творбите на Патриарх Евтимий и Григорий Цамблак. Той се откроява като преписвач на житийно-панегиричната книжнина, сборници, триодни тържественици, хомилии. Датираните му сигурни ръкописи обхващат период от 1413 до 1451 г. (Паскаль 1994: 411; Паскаль 2016). А. Яцимирски подчертава, че думата е индивидуален маркер за книжовника Урик, но неизвестно защо смята, че тя е типична за сръбската книжнина. Според наблюденията му подобен термин може би обозначава копиране на част от по-обемен текстов състав, което съответства на характера на ръкописа като монашески сборник. С този извод принципно може да се съгласим, защото фактът, че и в други молдовски текстове на Гавриил Урик от 1448–1450 г. се среща една и съща иначе рядка дума (*комат*), е доказателство, че се възпроизвежда по-стара традиция на съставителство на сборници и че съставителите са имали съзнанието, че преписват части от други книги. Монашеските сборници от типа на BAR Ms. sl. 636 със силна антиеретическа и правно-канонична линия са молдавско явление, неизвестно в прототипен текстов обем в запазените ръкописни представители на южнославянската книжнина преди османското завоевание. Този извод се отнася до цялостното комплектуване на сборниците, а не до произхода на отделните преводни съчинения в тях, голяма част от които идват от славянския Юг (по-специално Второто българско царство и неговата столица Търново), някои от Атон (сравни наличието на светогорски типик в тях), а единични текстове от Русия.

На всички тези въпроси румънският изследовател Емил Турдяну посвещава специална статия (Turdeanu 1965). Авторът коментира критично данните за самото съществуване на манастира Бисерикани през първите десетилетия на XVI век и разполага създаването му по време на управлението на Стефан Нови (Щефаница), син на Богдан III и господар на Молдова от 1517 до 1527 г. Авторът обяснява и недоразумението със споменаването на храма, посветен на Пантократор в Нямц, което хвърля допълнителна светлина относно датирането на интересуващата ни приписка. Същото може да се каже и за употребата на думата *комат* в нея, изследванията върху която авторът придвижва напред с няколко извода (Turdeanu 1965: 40-41):

1. Като я нарича съмнителен елемент (*élément suspect*) и я превежда с „парче, къс“, той смята, че тя е много рядка и че изворите ѝ референции се броят на пръсти.
2. Ученият привежда трите бележки на Гавриил Урик, на които се спира и Яцимирски: две в Минея от 1447 и неговото продължение от 1463 г. и в един сборник от около 1450, в които е налице тази дума. Според Турдяну тя е използвана, за да придаде местен колорит (*couleur locale*). Към нея един местен писач, подчертава той, е прибягнал, за да отрази безпрецедентните литературни съкровища на манастира Нямец не само за румънската, но за цялата славянска книжнина. В автентичността на две от приписките обаче той се усъмнява.

От съвременна гледна точка изводите на А. Яцимирски и Е. Турдяну за думата *комат* могат да бъдат допълнение и отчасти коригирани със следното:

1. Лексемата остава по-характерна за паратекстове, каквито са преписваческите бележки, и официалната делова писменост, т.е. грамоти с влашки и молдавски произход.

2. Не може да се твърди категорично че тя има ареално разпространение само в молдавска среда и следователно не може категорично да се използва като индивидуален лексикален маркер за отделни книжовници. Това се подкрепя от следващ кръг извори референции. Проверката в електронния корпус *Cyrrillomethodiana* (<http://www.cyrrillomethodiana.uni-sofia.bg>) извлече само два примера, първият от които е тривиален, доколкото не внася нищо ново, но вторият подкрепя контекстовата употреба на *комат* към название на богослужебна книга.

1. Хризми на Лъв Мъдри от XV век : сломени на *сѣдмѣ*, и на *всѣмѣ* *коматѣ*. да сѣдѣтъ да га сѣнедѣтъ. Тук значението отново е ‘къс, парче’.

2. Българска преписваческа бележка от 1392 г. с безюсов правопис, която принадлежи на Пентикостар от Хлудовата сбирка на Държавния исторически музей в Москва, ГИМ Хлуд. 134 (Христова, Караджова, Узунова 2003: 54); паратекстът е възпроизведен отново по по-стари публикации на А. Попов, Й. Иванов и Л. Стоянович). Бележката недвусмислено уточнява: Простите и бѣвѣте исписавшаго снѣ комате трѣва стѣмъ Девѣрѣ рѣчкою грѣшнаго Стефана монаха. вѣвшаго страна таха и хтитора стѣ Девѣра. Тя е още по-ценна с историческите сведения за превземането на Скопие от османските турци при управлението на султан Баязид I (1389–1402) в същата година, като става ясно, че въпросните събития са се разиграли по времето на Крали Марко, Марко Мърнявчевич (1371–1395), владетел на Прилеп и Източна Македония (в лѣт *сѣ*, сотне къди тоурци прише Скопие мѣца гѣ .с. – 6900–5508=1392). Още от 1366 г. Скопие влиза в земите, управлявани от фамилията Мърнявчевич (Матанов 1986: 106–107). Авторите на сбирката от бележки на български книжовници предлагат ново-

български превод на интересувания ни пасаж „тази част от Триода“ (Христова, Караджова, Узунова 2003: 110). Следователно връзката на този писмен източник с балканския ареал е извън всякакво съмнение. В перспективата на интересувашата ни контекстова употреба примерът от 1392 г. следва да бъде смятан за един от най-ранните засвидетелствани до момента в южнославянска езикова среда и с контекстова референция към част от книга или препис на книга, на писмен документ, и като цяло към материален резултат от книжовна дейност.

Приведените изворови данни са само предварителни и едва ли изчерпват всички възможни употреби на лексемата *комат* от XV в. насетне, особено при положение че терминологията на манастирската и монашеската култура на Българското средновековие не разполага с изчерпателни глосари, а извличането на лексикална информация от славянските типичи не може да се сравни с напредналата фаза на проучване на гръцките (за пример заслужават да се посочат изключително ценните данни от глосарите в изданията на византийските източници – BMFD 2000: 1679–1690; ODB 2005; Smyrlis 2002: 248). Но въз основа на тях може да се твърди, че:

– Под влияние на гръцката писменост лексемата *комат* влиза в активна контекстова употреба, за да назове части от книжовни паметници или самите паметници и писмени документи. Приложението ѝ към название на конкретна богослужбена книга – миней, триод, номоканон и т.н. и като заместител на самата дума *книга* е доказателство за това значение. Остава спорно обаче дали винаги това означава, че въпросната книга или документ е част от друга книга. Най-вероятно както *книги* в мн. число може да означава само една книга, то и *комат* означава книжно тяло или препис на книжно тяло, отделен елемент на книжовната дейност, парче, къс, единица, независимо дали е самостоятелно или част от друго. Известно е, че думата *кънигъ* с китайски произход, преминала от езика на прабългарите, обозначава целия комплекс от графични елементи и смисъл, тоест интегритета на текста в неговата форма и съдържание. Затова думата *кънигъ* има много и различни контекстови значения още в най-ранната старобългарска писменост. Според изследването на А. Делева това са: писмо, документ; азбука, списък, страница, текст, част от съчинение и дори рисунка (Стб. речник 1999: 774-775; Делева 1997: 31-40).

– От конкретното значение ‘парче, къс, фрагмент от нещо’ се развива и значението ‘богатство; съвкупността от неща; материални същности, които са притежание на нещо или някого’, което може да се види в писмени свидетелства на влашката и молдавската писменост от следващите векове (Ghibănescu 1911: 27; Slava veche 1975: 421). В тези източници лексемата *комат* се възприема или като съществително от ср. род в значение *bucată* ‘парче, къс, бройка’, или като същ. от м. р. с двойно значение: 1. *Bucată* ‘парче, къс, бройка’; 2. *Avere* ‘благосъстояние, собственост, имане’ (*bucată de ocină*).

– Накрая, заслужава да се спомене присъствието на наследници от два различни гръцки етимона на славянска, а впоследствие на влашка и молдав-

ска почва, *комат* и *камат* < κάματος ‘работа, труд, умора’ < κάμνω ‘правя с труд, напрягам се, придобивам’ (БЕР, 2, 1979: 184–185). Примери за последното дават южнославянски писмени паметници в примери като *каматъръз*, *каматъжникъ* ‘лихвар; лице, което се облагодетелства чрез заеми’, синоним на *лихоимъць* в редица български преписи на църковноюрисдикционни текстове от състава на требници, например НБКМ 621 и НБКМ 971, и двата от XVII в. (Христова, Караджова, Икономова 1982: 190–191; Ангелов 1977: 31). В един семантичен сегмент ‘имане, натрупване на материални придобивки, притежание, богатство’ значенията на *комат* и *камат* се припокриват.

Ако се върнем към началото на поставения въпрос, няма основание да смятаме развитието на значението на думата *комат* като апелатив към название на дадена богослужебна книга за чуждо на славянски паметници и развито единствено и само отвъд Дунава. По-скоро интерес представляват евентуални гръцки паралели, под влияние на които е могла да възникне тази контекстова употреба и в славянските езици. Освен всичко казано до момента, си струва да се помисли какъв точен новобългарски превод би следвало да се дава при работа с подобни референции на думата според приведените средновековни текстове, а и ако се открият нови: „тази книга, тази част от книга, този препис на книга, това парче, бройка, отделна материална единица, притежание, собственост и т.н.“.

Струва ни се, че и в дребния на пръв поглед факт се крие известно лингвистично предизвикателство.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ангелов 1977:** Ангелов, Б. Български книжовници от XVII век. – *Литературна история*, кн. 1, 1977, 29–34.
- БЕР** = Български етимологичен речник. Т. 2. (2012), София: БАН.
- Билярски, Цибранска-Костова 2015:** Билярски, Ив., М. Цибранска-Костова. Славянски ръкопис VAR Ms. Sl. 636, XVI в., от библиотеката на Румънската академия в Букурещ. – *Археографски прилози*, 37, (2015), 107–155.
- Геров 1976:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 2. Е–К. София: Български писател.
- ДА** = Архив на Секцията за диалектология и лингвистична география в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“, БАН.
- Делева 1997:** Делева, А. Книги – произход и значение на думата. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 2, (1997), 31–40.
- Матанов 1986:** Матанов, Хр. *Югозападните български земи през XIV век*. София: Наука и изкуство, 1986.
- Паскаль 1989:** Паскаль, А. Д. Итоги и задачи изучения рукописей Гавриила Урика как ранних источников по истории славяно-молдавской книжности XV в. – В: *Исследования по источниковедению СССР дооктябрьского периода*. Москва, 1989, 4–32.
- Паскаль 1994:** Паскаль, А. Д. Новые данные о книжной деятельности Гавриила Урика Нямецкаго. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 5. София, 1994, 409–413.

- Паскаль 2016:** Паскаль, А. Новые данные о рукописной наследии Гавриила Урика в славяно-молдавской книжности первой половины XV века. – В: *Румянецкие чтения 2016*. Ч.2. Материалы международной научно-практической конференции Российской государственной библиотеки 12–13.10.2016. Москва, 2016, 31–36.
- Паскаль 2017:** Паскаль, А. О реконструкции состава собрания славянских рукописей XV–XIX веков молдавского монастыря Биссерикани (скит Иосифа). – В: *Румянецкие чтения 2017*. Ч.2. 500-летие издания первой славянской Библии Франциска Скорины: становление и развитие культуры книгопетания. 18–19.10.2017. Москва, 2017, 38–45.
- Стб. речник 1999** = Старобългарски речник. Т. 1. А–Н. София: Валентин Траянов.
- Филипова-Байрова 1969:** Филипова-Байрова, М. *Гръцки заемки в съвременния български език*. София: Издателство на БАН, 1969.
- Христова, Караджова, Икономова 2003:** Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова. *Бележки на българските книжовници*. Т.1. X–XV в. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2003.
- Яцимирский 1898:** Яцимирский, А. И. *Из славянских рукописей. Тексты и заметки*. Москва: Университетская типография, 1898.
- Яцимирский 1904:** Яцимирский, А. И. *Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности*. Санкт Петербург: Издательство Императорской АН, 1904.
- Bogdan 1902:** Bogdan, I. *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Rumânești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*. București, 1902.
- BMFD 2000:** *Byzantine Monastic Foundations Documents*. Ed. by J. Thomas, A. Constantinidis -Hero. Vol. 1–5. Dumbarton Oaks, Washington, 2000.
- Cyrillomethodiana:** Электронен портал за кирилometодиевистика: [http:// www.cyrillomethodiana.uni-sofia.bg](http://www.cyrillomethodiana.uni-sofia.bg). < достъп на 15.09.2017 >.
- Însemnari 2008:** *Însemnari de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*. Un corpus. Ed. I. Caproșu și E. Chiaburu, vol. I (1429–1750). Iași, 2008.
- LS 1996:** *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Oxford: Clarendon press, 1996.
- Miklosich 1977:** Miklosich, F. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Emendatum auctum. Neudruck der ausgabe. Wien 1862–1865 (reprint 1977).
- Mircea 2005:** Mircea, I. *Répertoire des manuscrits slaves en Roumanie. Auteurs byzantins et slaves*. Révision du texte slave P. Bojčeva. Révision du texte français S. Todorova. Sofia, 2005.
- ODB 2005:** *Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. in chief Al. Kazhdan. 1–3. New York, Oxford, 1991. Интернет версия: <http://oxfordindex.oup.com> <достъп на 01.09.2017 >.
- Panaiteescu 1959:** Panaiteescu, P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*. Vol. 1. București, 1959.
- Panaiteescu 2003:** Panaiteescu, P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*. Vol. 2. București, 2003.
- Slava veche 1975:** *Slava veche și slavona românească*. Coord. Pandele Olteanu (în colaborare cu Elena Lința și Gheorghe Mihăilă), București, Editura Didactică și Pedagogică, 1975.
- Smyrlis 2002:** Smyrlis, K. The Management of Monastic Estates: the Evidence of the Typica. – *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 56, (2002), 245–257.
- Turdeanu 1965:** Turdeanu, E. Le Sbornik dit ‘de Bisericani’: fausse identité d’un manuscrit remarquable. – *Revue des études slaves*, tom. 44, fasc. 1–4, (1965), 37–40.

КЪМ СТРОЕЖА НА СЛОЖНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ В ЕЗИКА НА СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

Предмет на статията е строежът на сложните съставни изречения с подчинени изяснителни, относителни и обстоятелствени в превода на Езоповите басни от Софроний Врачански и кратки съпоставки с езика на Ловешкия дамаскин (17.в.). Сравняват се съюзните системи, корелативните елементи в главното изречение, употребата на модални и темпорални глаголни форми в някои изреченски типове, линейното положение на подчиненото изречение спрямо главното.

Ключови думи: подчинителен съюз, корелативна конструкция, линейно положение на подчиненото изречение.

1. В академичната „История на новобългарския книжовен език“ е изтъкнато, че Софроний Врачански „плодотворно смесва книжовнотрадиционни езикови черти с живата народна реч и с това проправя път за най-характерните процеси в създаването на новобългарския книжовен език“ (Георгиева и др. 1989 : 70). „Със своята популярна книга „Неделник“ епископ Софроний Врачански внася нови в средата на 18 в. традиции, особености от различни български говори и ... отваря широка врата за българската книжовноезикова традиция – старобългарска и ранна новобългарска – към езика на Българското възрождане“ (Велчева 2010 : 121). За мястото на Неделника в тези процеси писа и К. Ничева (Ничева 1965 : 338, 240 и др.). Но преди да „отвори вратата“ (към 1806 г.) за съчетаването на традицията и съвременната му жива реч, поп Стойко Владиславов е положил многогодишен труд, за да развие възможностите на народния език за литературно творчество. Още в своя втори препис (1781) на великата творба на Паисий Хилендарски той е постигнал истински превод на „История славянобългарска“ на по-нов български език“, а специално в синтаксиса ред народни служебни думи придават „нов облик на изреченията“ (Жерев 1969 : 123, 133). През годините 1794 – 1802 той се издига до превод на художествени творби, каквито са „Сказания за Синтипа философ“ и 145 Езопови басни. Въпреки че тъкмо тези произведения пряко не са участвали в литературния и езиковия развой през Възраждането, по-неже не са били известни на обществеността, резултатите от работата му над техния език неизбежно са се втели в основите на системата от изразни средства в оригиналното „Житие и страдания грешного Софрония“ (1803 – 1805), публикувано в 1861, и в „Неделникът“ („Софрониево“) с неговите пет издания преди Освобождението и с ръкописното му разпространение. Впрочем, според сведения в ръкопис № 363 от Ръкописния отдел на Нацио-

налната библиотека в София, преводът на басните „е бил четен твърде много – както в Софрониев ръкопис, така и в преписа, направен от поп Кръстьо от Разград“ (Ничев 1963: 40).

Когато се разглежда приносът на Софроний Врачански в строителството на новобългарския книжовен език, най-напред с основание се посочва неговата ранна връзка с дамаскината традиция – преписването на два сборника в Котел през 1765 и 1769 г. – и нейното влияние за формирането на демократичния му възглед върху книжовния език на българите. Преписът на „Историята“ от 1781 г. се е превърнал в „учебник по „История славянобългарска“ (Драгова 2012 : 44), а нови изследвания за единайсет негови преписа и за „до голяма степен предопределените от него“ типични черти на свързаните с него преписи от Търновския край и Подунавие между 1809 и 1843 г. (Радева 2013 : 37) обогатяват представата ни за многообразното влияние на Софрониевото дело в сложните процеси на създаването на националния книжовен език. В изследването „Житието на Софроний и дамаскините“ Б. Велчева конкретизира, че връзката с „книжовната новобългарска норма“ в дамаскините личи не само от това, че „Софроний е бил усвоил добре правописните принципи на новобългарските дамаскини“, но и от усвояването на няколко техни граматични особености (например местоимението *онзи* вместо членни форми) и на някои редки думи и заключава, че всичко това потвърждава „връзката между българската ръкописна традиция и възрожденската книжнина“ (Велчева 2004, 76 – 81).

Народният в основата си език на Софрониевите творби е впечатлявал всички, които са изследвали литературното му наследство. Още в 1943 г. М. Арнаудов е констатирал: „Софроний пише по източнoбългарски, котленски, с членни форми (*орелу, гняздото*)...и с една синтакса, която отразява непринудената жива реч“ (Арнаудов 1943: 40), и от примерите се вижда, че има предвид в случая превода му на Езоповите басни. А В. Вџтов, след подробно проучване на фонетиката и правописа, морфологията и лексиката на служебните думи, препоръчва приносът на Софроний да се търси на всички езикови равнища и сам по-късно изследва произхода на съюзите в „Житието“ и в „Митология Синтипа Философа“ (Вџтов 2002, 39 и др.). Изследователите са убедени, че „за езиковото му изграждане от решаващо значение се оказва активната му работа над дамаскини ..., написани на език, който обобщено представя най-същностните черти на централнобалканските диалекти“ (Жерев 1969, Вџтов 1989).

Понеже една от характерните отлики на всеки книжовен език от битово-разговорната реч е неговата по-диференцирана система на сложните съставни изречения и растящото съответствие между логическите отношения и техните езикови форми, сравнението на сложните съставни изречения в превода на „Езоп“ и в Ловешкия дамаскин би разширило конкретните ни представи за степента на близост между Софрониевото книжовно слово в

неговия художествен вариант и хипотаксиса на народния език. За изследването е използвано изданието „Софроний Врачански. Съчинения в два тома. Том първи.“ Изд. БП. София, 1989 (По-нататък Е). Новобългарският превод на басните, направен от новогръцкия текст (1766) на Й. Патусас, показва „познаване на новогръцкия език“ и „задоволителна близост между Софроний и новогръцкия превод“ (Ничев 1963: 35 – 36, 40; вж. и Алексиева 1989: 369 – 370). Нашият избор на Ловешкия дамаскин (Л) като извор за сравненията с централнобалканските диалекти се обуславя от факта, че той спада към групата на най-ранните преписи от най-ранния новобългарски преводен протосборник, съставен в ареала тъкмо на тези говори, легнали в основата на съвременния български книжовен език (Младенова, Велчева 2013 : 131).

В тази работа са изложени по-подробно само наблюденията над Е, тъй като съответните факти от Л са изложени в статия в сп. „Българска реч“ (Деянова 2014).

Описани са последователно съюзните средства, корелативните елементи в главните изречения, особености в употребата на модални и темпорални форми в някои изреченски типове и линейното разположение на подчиненото изречение спрямо главното. Резултатите от сравненията на Е с Л се представят обобщено, с по-ограничен илюстративен материал. Видовете сложни изречения са групирани според тридялбата на подчинените: изяснителни, относителни и обстоятелствени.

2. Съпоставителният анализ на състава и функционирането на *съюзите* в изреченията с *подчинени изяснителни* установи някои важни различия между Е и Л само при *констативните* изяснителни изречения. В Е те се въвеждат от седем съюза с различна честотност и произход: книжните *како* (37 пъти) и *почто* (16 пъти), редкия новобългарски съюз *че* (6 пъти), и трите – с максимален семантичен обхват на управляващите думи в главното изречение и с различни синтактични позиции на подчиненото; редките *що* (*что*) и *като*; единичните *как*, *какво* и *да* (последният – само в сказуемноопределително изречение). Примери: Един волк *чу, како* плачеше едно мало дете. 169; *види* им *са како* знаят да хоратят добре. 155; лебедо начена да пое и господаря тогива *разумя, како* е лебеда, а не гуската. 150; *Думат* зарад мравите, *како* на ветхое време били човеци орачи. 157; И след това *видяха, почто* той скот не има желч. 161; И *зная* аз, *почто* тогива мене ще наченеш да хулиш. 153; Тая басен *сказува, почто* обичай учиня чудна работа. 125; токмо *да чуя*, псе *че* лай ... бягам. 143; като я *видя, че* излазяше, фърли сас наджаку да я утрепе. 168 (тук Софроний въвежда в книжовна употреба съюза *че* в сказуемноопределително изречение); идяше лясцата за кокошка, не *знаяше, че* са свершиха. 180; Како можеш да *думаши, че* изцеляваш другии ..? 167; Едного човека ухапало псе и тражеше цар; и другий някой *чу, що* тражил цар. 133; От добро, каквото ми *дума* доктор, *що* имам, мъча са да са загрия. 139; Аслан *чул* една жаба у блатото, *като* викаше сас висок глас. 137; Не *скорбя* вече *като* ще умра. 135 (срв.

нито *скорбя*, че ще умра. 134); начена да тече кров много, ала тия *мняше*, как месо ближаше. 152; ако мя *видиши* отсега занаяпред да спя долу ... 136.

Сравнението с Л показва, че при изяснителните констативни изречения важните различия се отнасят и до състава на съюзната система, и до мястото в нея на някои общи за Е и Л съюзи. Двата съюза с най-широко приложение и най-висока честотност не съвпадат. Докато в Л най-чест е *че* (около 70 случая), в Е първото място заема черковнославянският *како*. На второ място в Л стои народният *оти* (25 пъти), а в Е – книжният *почто*. От съюзите с ниска честотност *да*, *как* и *че* са общи, а различни – останалите съюзи: в Л това са *де* и *като че*, а в Е – *като* и *какво*. Ето примери от Л: не *вѣрова* истѣнскии *че* е было възкресение. 1, 244-245; (апостолите) да *казувать че* е доходиль хъ гъ на землѣ. 1, 600-601; А людиегъ шъть да го *видеть че* е добръ на сичкыте члци. 1, 761-762; да *разумѣють оти* си токмо ты единъ бѣ. 1, 19-20; *казуваме оти* ще да бѣде скончание на свѣтъгъ. 1, 246-248; видѣх *като* камание *че* гори. 6, 826; Кога *видите да* има омраза между вас 1, 825-826; сичкыте прорци *думать ...*, *как* ще да се свръши свѣтъ. 1, 130-131; щем да *чюемъ* бръз конь *де* тиче. 1, 568-569. *Де* стои след глаголи за възприятие, а *как* – за мисъл и реч. Най-съществена е разликата в ролята на *че* в синонимната редица с оглед към формирането на книжовния хипотаксис през 19. в. Така например още през 30-те години в Габровската преправка на Паисиевата История сред „типичните“ подчинителни съюзи *че* стои на първото място (Радева 2013: 121). В съчинението на Неофит Бозвели „Краткое начертание жизни Николая Димчовича“ (1846) на десет страници текст (Радев 2011:318-329) намираме 23 случая на *че* (срещу само четири на *какво*; няма *како*) при петнайсет управляващи глагола и други лексеми.

Изводът ни е, че в Л функционирането на съюзите в констативните изречения е напълно свободно от книжни архаизми; развило е известна специализация в разпределението им; дало е предимство на съюза, който предстои да стане основен изяснителен съюз в националния книжовен език. С всичко това езикът на дамаскина се оказва по-близък до насоката на развитието на книжовния хипотаксис.

При *волунтативните* изяснителни изречения в огромното множество от случаите подчинителният съюз както в Е, така и в Л е *да*. Само като изключение в Е и Л за такъв служи и частицата *дано*. Примери от Е: А аслана и *повеле* да покаже какъв е той цар. 148; Един человек имал дряннаго бога в дом свой и *молил му са* много да го уболяри. 146; коги затрият нещо, *моление* чинят *дано* найдат харсызина того. 167. От Л: а другии *желае* своему съсъдину да му земе къщата. 4, 106-108; *щъть* и тѣе *да треператъ* да гы (вѣтръ – М.Д.) не *иссуши*. 1, 149-150; *да се млатъ* бу *дано* имъ прости гъ съгрѣшенѣето. 1, 1151-1152; Пианство браны в черкова да не идеш. 6, 61.

Въпросителните подчинени изяснителни изречения в Е са въведени от въпросителните местоимения *кой* (със субстантивно или адективно значе-

ние), *каков, що, какво*; местоименните наречия *защо, где, отгде, накуду, како* и частицата *ли*. Примери: Хочех аз да ви помогна, ала трябваше да не зная *кои* сте ви и сас кого рат имате. 157; (человек) ... да не забравя *отгде* и бил и отнапред *каков* е бил. 170; ти не би слязъл, докле първо не видиш *како* оттамо ще да възлезеш. 124; тури си ухото на устата му да чуе *що* кя да и рече. 141; да го попитаме праведно *ли* ѝ да мя изядеш. 177. *Какво* се среща и в късна ново-българска употреба като синоним на субстантивния *що*: Един аслан остарял ... и мисляше *какво* да стори. 163. Единствена интересна разлика между Л и Е е наличието в Л на съюза *дали*. Примери: дше кажи *що* си сторила със тъзи дша. 6, 362-363; нито знааха *кога* ще онзи орачъ да дойде. 1, 470-471; (Авраамъ) би гледаль на друмъ иде *ли* нѣкой пътем. 4, 339-340; да видимъ у нашъ тефтеръ *дали* не ще има наша работа в тебѣ. 5, 271-272.

Следователно, съюзните средства във въпросителните, както и във волунтативните изяснителни изречения се схождат във всичко съществено в превода на „Езоп“ и в превода на сборника от 17 в.

3. Относителните определителни (адективни) подчинени изречения в Е се свързват с главното изречение от две специално относителни съюзни думи – *каквото* (само в ср.р.) и *който* (само 2 пъти). Вместо *който* редовно се употребява и *кой* (м.р. и мн.ч.), а вместо *каквото* се среща и *какво*. Честотността на тези съюзни думи е ниска. Ограничен е и видът на antecedентите им в главното изречение. *Който* и *кой* са отнесени само към съществителното *человек*, а *каквото* – към абстрактно съществително. Примери: Тая басен казува зарад того човека, *който* са труди да тури друго човека на господарския силни руце. 149; повише сгрешават тие човеци, *който* повдигат ... другии да са крамолят. 169; сас таковая скопост чинят злите човеци на того човека, *кой* му учини добро. 176; от добро, *каквото* ми дума доктор, *що* имам, мъча са да са затрия. 139; Кой от тия зверове ... стори тебе добро, *какво* ти аз тебе сторих? 148.

Разновидност на този изреченски тип имаме, ако относителното подчинено стои пред главното и привлича antecedента от него. Например: *Кой* ги *звяр* найде, изяде ги. 175. Съюзът може да се дублира от лично местоимение в началото на главното изречение: *кои* човеци не думат истина, *они* са познават и от работата своя. 128.

Най-типично за езика на Басните е генерализираното местоимение *што(что)*, употребено 40 пъти. Много често се придружава от лично местоимение, което с формите си посочва синтактичната позиция на *що* в подчиненото изречение. Ако antecedентът има обстоятелствено лексикално значение, вместо лично местоимение стои наречие. Примери: изяде и воловете, *що* ореше сас *них*. 132; приходи време, *що* не е възможно *тогива* да работи. 168; да остави онова место, *що* е навикнала *тамо*. 174.

И тук се наблюдава прехвърляне на antecedента в подчиненото изречение: и *що* бяха тамо *човеци*, наченаха да го псуват. 141; Ами *що* бе останала *лъжа*, Зевс я собра ... 156.

С помощта на *що* и кратко лично местоимение езикът на Софроний преодолява липсата на релатива *чийто*, който не се появява в никой от неговите преводи. Например: Да бягаме от таковаго човека, *що* му не уйдисва работата му сас думите му. 156, срв. *чиято* работа не уйдисва.

Неизменяемият релатив *щото* е много по-рядък от *що*. И двата могат да се разполагат на дистанция от antecedента, противно на тенденцията в националния книжовен език: (орело) узе *месо* сас огню заедно, *що* го печаха тамо близо. 123; от такива *человеци* потребно е да бягамя, *щото* повредяват своите ... приятели. 132.

Относителните допълващи изречения заемат позицията на неизразено съществително – като подлог или допълнение, та биват *субектни* или *обектни* спрямо главното изречение. *Субектните* съдържат съюзните думи *кой* (със значителна честотност), *който* (рядка) и *що* (най-обичайната, обобщена за неодушевени и одушевени предмети). Обектните се свързват чрез *кое*, *що*, *щото*. Примери: *които* стоят противно на първото, после биват чудни и страшни. 159; Всякий да уземе *кое* ареса. 137; Ето, *щото* найдох, дадох половината. 140.

Наблюденията над съответните изреченски типове в Л дават преди всичко представа за важната разлика от Е при адективните подчинени: тук най-честата връзка не е *що*, което стои в редицата от синоними наред с *кой*, *щото*, *като дете* и наречията *кадѣто*, *когато*, *где*, *кога*, а *който* с 48 употреби и с форми за ед. и мн. ч. Означава семантично тъждество с множество съществителни имена с разнообразна семантика, субстантивирани прилагателни, местоимения, така че безусловно се налага като основна съюзна дума. Някои примери: Блазѣ ... сѣкому члку *които* вѣрува твоите думы. 6, 1013-1014; И ония еврее щѣтъ да го омразѣт *които* го са сториле цара. 1, 852-853; та щѣтъ сичкыте людіе *що* съ умрѣле ... да възкрснатъ. 1, 1374-1376 (вж. и Деянова 2014: 92-93). Морфемата *то* оформя и други видове връзки, напр. пак си идѣте у свои пъть *кадѣто* сте тръгнале. 4, 360-361; доиде и тази дша *щото* я си окривила тамъ. 6, 373-374; душе, познаи си тѣлото свое, *отдето* си изфрѣкнала из него. 5, 545-546.

Сходството между Е и Л е по-изразено при субстантивните относителни изречения, вероятно поради голямата старинност на този общославянски тип. И тук *който* е обичайна форма наред с *кой*, *дете*, *щото*, *що*. Например: *които* са опаки и лукавы със лъжи продаватъ. 4, 296; и на *които* съдѣха ... дадоха имь бѣлѣгъ ... на челото. 1, 993-996. Синонимията на съюзите е малко по-развита в Л. Подробно вж. в Деянова 2014: 95-96.

4. *Обстоятелствените* подчинени изречения в Е са застъпени с различна честотност. *Локалните* са малко и имат еднообразен строеж. Въвеждат ги новобългарските относителни наречия *дето* и *отдето*, напр: *отдето* са боях да патя зло, оттамо не патих. 146. В Л съюзните думи невинаги съдържат морфема *-то*: *дете*, *кадѣто*, но *где*, *отде*, *кадѣ*. Например: ставите от тѣлото ваше как се не отлъчуватъ от вас *дете* сте и *където* ходите. 4, 434-436.

В *темпоралните* изречения основен съюз е *като* (30 пъти), употребен за едновременност или последователност между действията в двете части на сложното изречение. Новобългарският *когато* се среща в единични случаи, докато *коги* – 18 пъти. Например: Говедарь ... видя на едно място един аслан, *като* ядеше телецу. 166; *Като* чу това волко ... побягна оттамо. 169; тогива да ги си бил думал, *когато* е било възможно да бъде помощ. 135; Нии, *коги* спи аслано, та са вси боим от него. 171. Вж. и 129, 150, 163. Предел на траещо действие се означава с *догде* и старинния съюз *докле*: да туриш кожата му отгоре тебе, *докле* е жежка. 148-149; *докле* да оздравей, не остана нищо у дом ея. 131. В Л основен съюз е *когато* (над 26 пъти). Морфемата *-то* не е постоянна: *откогато*, *кога* (*коги*), *как*, *като*. Примери: Едно е съшествие било *когато* се породи от бца мриа 1, 618–620; *откогато* се навдигна голъмь и друго чудо струваше. 1, 1065–1066. Общ е *догде* (основен в Л), а различни – *докле* в Е и *дори* в Л.

Изреченията за *начин* и *сравнение* се въвеждат от черк.-слав. съюз *како* и новобългарските *какво*, *каквото*, *като*, *като че*. Примери: ... прескочил голямо едно прескочение, *како* не е възможен другий человек толкова да прескочи. 129; И он превали каменю на нея *каквото* и напред стояше. 180; распора я и найде и нея тако, *като* и другите кокошки. 167; ако ... не разносяме го (имението – М.Д.)..., толкова са нам удостоява, *като че* го не имаме никак. 145; И тогива са козелу оскорби много, *като* го не извади лясницата вон, *каквото* се и обеща. 124. В Л връзките са новобългарски (с изключение на *нежели*); те съвпадат с тези в Е, освен съюза *как* (2, 33–35). Например: (Антихрист) оувъри людиеѣ *като* тои щѣ. 1, 895-896.

Също и подчинените за *количество* и *степен* се свързват и с черковнославянско, и с новобългарско наречие – *колко* и *колкото*. Например: *колко* много деца народят, толико они пá роби биват. 162; ний ... не знайме да плачем толкоз, *колкото* тия чужди жени. 162. В Л и двата съюза-наречия са новобългарски, и *колкото* е по-обичайно от *колко*, срв. иматъ сила да пуснатъ сѣкаква ... злына ... *колкото* тиѣ щѣтъ. 1, 677–680.

В подчинените изречения за *цел* основен е съюзът *да*, чест е и *заради да*, а ниска честотност имат *та да*, възприетият от дамаскините *зам да* и книжният *почто да* (може би съставен от Софроний по модела на *че да*). Примери: О, волче ... *да* не умра скорбен, попой ми мало. 153; ахчия имаше месо при него *зарад да* го готви. 133; Ами иди фати другая някоя птица, *та да* си наситиш чрвото. 126; не учиняй това ... *почто да* не ... упаднеш у някоя голямая нужда. 170; лясницата си направи гняздото там близо ... *зам да* будут близо един при другий. 123. Сходството с Л се ограничава в основния съюз *да*, *та да* и *зам да*, защото в Л липсват книжният *почто да* и *заради да*, а са налице *защо да*, *зам как*, *дано* и *оти да* (примери вж. в Деянова 2014).

Изреченията за *причина* и *основание* се въвеждат от седем синонимни съюза: *почто*, *като*, *че*, *чоти*, *що*, *защо*, *зарад*. На първо място по честотност стои книжният *почто* (17 пъти), на второ – *като*, а останалите се срещат

по 1-2 пъти. В тая дълга синонимна редица само *че* се отличава с известна функционална специализация: явява се главно при израз на логическо или емоционално основание за преценка, заплаха и пр. Примери: О, глупавая гадино, *защо* лежиш на тия яйца, *че* коги порастут, първо тебе ще хочеть да тя повредят живението. 159; Праведно патих аз сеги, *че* що ми требуваше мене да станвам песнопоец. 154 (вж. и Е 162, 169, 150 и др); *Почто* съм аз чуждинка и не приличам на тях, затова мя гонят. 127; напусто ся трудя, *чоти* ти не ще се вразумиш. 151; *като* веяше вятър запалиха са воглищата. 123; *що* го не умивал първия му господар, затова е черен. 151; слугините са сговориха да убият петелу ... *зарад* он разбужда господарката им. 152.

Системата на съюзите в Е и Л, въпреки че половината са еднакви (*че*, *като*, *защо*), не показва съществени сходства. В Л всички съюзи са новобългарски. Първите две места се заемат от *че* (24 пъти) и *защото* (18 пъти), които по широта на приложението си стоят близо до същите каузални съюзи в строящия се през 19. в. книжовен език. Съюзът *като* в Л рядко се прилага като причинен, а *почто* и редките *що*, *чоти* и *зарад* не се използват никак. Обратно, само в Л намираме *защото*, *оти* и *де*. Примери от Л: не могат да се кортолисатъ от неговите рыцѣ, *че* гы познаватъ по печататъ. 1, 1228-1230; цѣлуват се като другаре и братиа, *защото* са сториле волта божиа. 5, 494-496; ты нтего не съди. *Оти* се самси себе осъждашь. 1, 1493-1494; има там сега вода, *защо* тамъ истиче. 1, 1168-1169; колко ли сме длѣжни да плачем *де* чюеме толкози зло. 4, 84-85.

В *условните* изречения протазисът се въвежда от общите за Е и Л основни съюзи *ако* и *да* – вторият както в евентуалните, така и в иреалните. Примери от Е: *Ако* ми извадиш тоя кокал от горлото ми, аз да ти дам заплата. 165; злаго човека *да* го почиташ, не учиняш му добро. 164; И аз хочех да са уплаша от тебе, *да* не бих чула като ревяше. 158. От Л: *Ако* щете да вы огудѣ печать на челото ... тогива да вы дам щото ищеше. 1, 980-983; која е нам фаида *да* сѣдим гладны. 1, 940; токо *да* са бѣше покаала прѣд умрътие .А. година. та ... бы приела ... прощение. 5, 354-358. Разликата се представя само от редките *коги* в Е и *ако ли* в Л, напр. ти *коги* таквоз кале градиш, мало ще найдеш да придут ... да живеют у него. 140.

Отстъпителните изречения имат изцяло народен характер, включително заетата от гръцки по устен път съставка *макар* на сложните съюзи *макар и да* – най-чест в Е, единствен в Л, *макар да, и да* (съставката *да* може да бъде на дистанция поради словоредния ѝ контакт с глагола). В Е *да* функционира и сам, ако е съчетан с *колко* или *какъв* като определения на съществително. Примери от Е: *макар* много пути *и да* си промени образу, ала ум свой ... не е възможно да го промени. 157; *макар да* знайш ти много хорати, ала аз не хочу да остана без ядение. 126; имам два вола, *и* нищо *да* им не реку *зарад* това, совершават ... 144; *колко* добро *да* му учиниш, не знай го за добро. 159. Срв. в Л: землата ще тѣлото да покрие, *макар и да* не щешъ. 3, 464-466.

В редките изречения за *ограничение (оглед)*, означаващи, че признакът, посочен в главното, се приписва на субекта му само с оглед към явлението, отразено в подчиненото, единствен съюз в Е и Л е *да*. Примери от Е: Свиня и кучка имали прение коя и от них ... *по-добра да* ражда по-лесно. 148; макар ти и да не думаш за това, *доста* ти кожата *да* покаже тия речи твои. 128; Аз не съм *луд*, що имам сега лов в руцете мои, *да* остава ... Е 163; *Хитръ* е *да* чини зло. Л 3, 48.

Изреченията за *последница* имат в Е и Л характерната обща връзка *та* и редките *зарад това* в Е и *затова* в Л. Например: И лясница учини дяволия *та* са фати магарето у капана. Е 161; Нѣщо има в нѣго като пръстъ печена ... *та* се таквози гледаше. Л 1, 272–274; А любовъ имаме между себѣ си тъкмо до трапезу *затова* са е веке и покаание затворило. 3, 150–153.

Степента на единство в областта на обстоятелствените изречения преценяваме в три аспекта: 1) Еднаквите съюзни връзки с еднаква функция без оглед към обема на приложението им са около 20: *гдето/дето, когато/когито, като, догде* (за време); *като, като че, каквото* (за начин); *колкото; да, та да, зам да* (за цел); *защото, че, като* (за причина); *макар и да; да* (за ограничение); *ако, да; та*. 2) Формално единство при известни функционални различия (съчетаемост, честотност) има при *когато, колкото, защото, че, като, зам да*. В няколко важни изреченски типа тъкмо съюзите, които в развитието на националния книжовен език стават основни (*защото, когато/когито, че, та да*) имат по-широка сфера на приложение в Л, а са много редки (и може бе случайни) в езика на Е. 3) Различието е най-дълбоко при четири двойки от съюзи с една и съща функция, от които първият се среща само в Е, а вторият – само в Л: *почто – защо, докле – дори, чоти – оти, зарад да – за да* (единичен).

Бихме обобщили, че макар сходствата да са повече от различията, с изключение на четири изреченски типа (условен, отстъпителен, ограничителен, следствен) не може да се прави извод за единство между системите на обстоятелствените съюзи в повечето типове на сложните съставни изречения в Е и Л.

5. Голяма компактност на сложните съставни изречения придават т.нар. *корелативни конструкции*, състоящи се от съюзната връзка и показателно местоимение / наречие вместо конкретен antecedent, което само общо насочва към последвалото го подчинено изречение, разкриващо съдържанието на местоименния корелат. Характерни за напълно развитите книжовни езици, тези конструкции не са чести в езика на Е. В *относителните адекватни* изречения наброихме едва осем случая. Корелативните елементи в главното изречение се представят от форми на местоименията *тот* и *оний*, които се съотнасят с изменяеми и неизменяеми съюзни връзки. Примери: Тая басен казува зарад *того*, кой учини неправда на ... приятеля своего. 124; ... учини *това*, *каквото* имат обичай да чинят немощните противо силните. 123; Тая басен казува зарад *онии*, *що* са припират. 145; какво би *това*, *щото* стана.

125. В Л корелативните конструкции имат подобен състав: корелативните елементи са *тойзи, такъвзи*. Честотни са, защото само в словото за второто пришествие, на 41 листа, се наблюдават двайсет корелативни местоимения, например: пазѣте са от *тия, щото* зло работѣт. 1, 218–219; да слугуваме на *таквизи, дето* се сами порушиха и сториха се ... смѣрении. 6, 130–132.

В *относителните субстантивни* (обикновено субектни) изречения съюзната дума корелира с лично или показателно местоимение в постпозитивно главно изречение, напр.: много пути *що* са види нам повредно, *то* после полезно бива. Е 146; Тая басен казува, како са человетецете тогиз вразумяват, *коги* им дружината зле изпаднат. 138. Рядък случай на комбинация от адекватен и субстантивен тип, и двата с корелативни конструкции, показва, че Софроний напълно свободно и леко си служи с това книжовно средство за логическа яснота на езиковото изразяване. Не случайно то е използвано в учителния извод от баснята (вж. и по-горе 124 и 145): *кой* онеправдува *того*, *що* му е добро учинил, бог *того* ще го педепса. 147. В Л местоимението може да бъде и лично, и показателно: *който* е младъ, а *тои* дума на съмъртта. 4, 205–206; *кои* се надѣе на лъжа, *тоизи* пасе вѣтровете. 2, 140–141.

От останалите изреченски типове само някои *обстоятелствени* съдържат корелативни елементи. Те са повече в Л: във финалните ги намираме (*заради това, затова*) само в Л: *да* знаете и вие *що* е било тоизи члкъ. та *затова* казувам *що* е видѣль прркъ Данииль. 1, 315–317. В каузалните в Л се използват същите, докато в Е – само *затова*: *Заради това* ти се молим, *че* разбрахме оти можеш ... да намъ да се нахараним. Л 1, 874–977; *що* го не умивал първия му господар, *затова* е черен. Е 151. Корелатите в условните изречения са отчасти различни: в Е главното започва с частицата *то* или *тогива*, например: ако сторя аз това... *то* ща ся научат и другите селски псета. 133; *Ако* не найде някой себеп да стори зулум, он *тогива* учиния зло и без никаква махана. 126. В Л намираме само *тогива* (вж. по-горе 1, 980–983).

Л се отличава от Е по последователно новобългарския морфологичен състав на корелативните наречия: формите *там, оттам* срещу *тамо* и *оттамо* у Софроний; показателната частица *-зи, тъи, така* срещу *тако* в Е; *толкова, толкози*, а в Е наред с тях – и *толико*. Няколко примера от Е: Отдето са не надеях, *оттамо* патих. 146; *тако* остава на човека естеството му, каквото си ѝ бил и изпервен. 151; колко много голубенца раждаш, *толико* скорб ... учиняш себе си. 162. От Л: дето ... дворать давидовъ. *там* ще да бъде сичкото. 1, 127–128; Оти се никоги не радувам *тъи* ... за курбан ... каквото о пиане христiane. 7, 95–98.

Към това можем да прибавим *таковий* в относителните определителни изречения у Софроний. В Е корелативните елементи са повече (общо 11 срещу 8 в Л), но само половината от тях са новобългарски. Напълно еднакви в Е и Л са *толкова, толкоз, затова, тогива*. Първите три са приети в съвременния книжовен език; също и частицата *то* от условните изречения в Е. От

казаното се вижда, че общо девет типа сложни съставни изречения (3 относителни и 6 обстоятелствени) са развили корелативни конструкции както в Е, така и в Л.

6. Общо явление в Е и Л с известни различия в лексикалната реализация е факултативното вмъкване на *частици с усилителна функция* (произлезли от съчинителни съюзи) пред постпозитивно главно изречение. Типични са в относителни и обстоятелствени изречения (условни, отстъпителни, каузални и др.). Такива са: в Е – *а, и, ала, та, пак, а то*; в Л – *та, а, ато, ами и, ами пак*. Например: *Кои човек гледа да излъже приятеля своего сас лест ... , ала он най више себе поврежда*. Е 149; *сички човеци щото са по тоизи свѣтъ лъжовнии*. *та* са сички приеле от бога разум. Л 4, 393–395; *Ала она като му се много моли, и он я узе*. Е 145; *като разби онзи камикъ ... , та стана като прах и пепел*. Л 1, 303–306; *котко, ... и като тумбан да са надуеш, пак те не веруваме*. Е 134; *Макар и над много земли да владаешъ ... ами и по съмрътъ .Г. лахте твое мѣсто бива*. Л 2, 127–130. Експресивните частици подчертават зависимостта между явленията, отразени в двете части на сложното изречение, и с това допринасят за неговото единство.

7. Някои особености в *употребата на теморалните и модалните форми* се установяват преди всичко при изяснителните изречения.

За констативните изяснителни в Е изобщо важат нормите в националния книжовен език. Съвременност спрямо ориентационния момент на главното действие освен с презенс се изразява и с имперфект, перфект или аорист, ако главното сказуемо е представено от имперфект или аорист. Например: (ахчия) *като видя псето, че побягна, ...* 137. Относителна предходност освен с обичайния перфект се предава по изключение с аорист (може би под влияние на гръцкия оригинал): *та ми думаш сега, како оздравях* и гледам. 132. Във волунтативните изречения с презенс от двата вида се изразява иреално, обикновено желателно, действие. При управляващи глаголи, означаващи колебание, страх, избягване, по изключение Софроний допуска и славянското старо подчинително наклонение в отрицателна форма: *псето са убоя да не би слязъл градинаря зарад да удави псето*. 148. В Л е засвидетелствана положителната му форма след съюз *давно*: *... давно се бихме оставиле ...* от това злое винопиество. 7, 115–116. Само в Л срещнахме старобългарско отрицателно сказуемо при управляващ глагол за забрана (представено и в Софрониевия превод на „Митология Синтипа философа“. Вж. Алексиева и др. 1989: 95, 122): *пианство браны в черкова да не идеш*. 70, 61. Вижда се, че единството между Е и Л е почти пълно.

Сходството е налице и при въпросителните изяснителни изречения. То се потвърждава и от морфологизацията на модалната *да*-форма в позиция след съюзните думи *кой, какво, как, где*: от Е – *орела ... не знаеше вече где да снесе яйцата си*. 152; *Аслан и медвед ... свадил са кой да го (кошутчето – М.Д.) уземе*. 138; (аслан) *... мисляше какво да стори*. 163. От Л: *мислѣше ката день*

... какъ да лъже людите. 1, 857; не можатъ да се утъкмѣтъ кои где да направи къща. 4, 117–118.

Относно обстоятелствените изречения ще отбележим само няколко особени случая. В темпорални изречения след съюза *докле* (само в Е) отново намираме морфологизирана *да*-форма с иреално значение: *докле да оздравей*, не остана нищо у дом ея. 131. След *като* в Л е обичайна и форма на бъдеще време за разлика от съвременния книжовен език: ... да побѣгне, *като* (Антихрист) *ще да събере* се диаволе по сичките мѣста ... сѣ неговы людие. 1, 844–845; *Като ще да се доврѣши* свѣтътъ. землца ваша пуста и градове ... щѣтъ да изгорѣтъ. 1, 45–48.

В иреално условно изречение в протазиса обикновено стои плусквамперфект, но в Л – и перфект. В аподозиса Софроний употребява като основна форма бъдеще в миналото и по-рядко – имперфект, докато Л – имперфект и условно наклонение. Примери: Тоя човек да не *беше пил* вино ..., не *щеше да умре*. Е 135; О, злочестное аз, добре ми *беше да бях седял* у първишняго господаря. Е 139; да *съм знаахъ*, а азе *са бых утъкмил* да съмъ готовъ. 4, 219–220. Само в Е открихме условно наклонение и в протазиса: това ... да не *би било* за твоя полза, ти не би придумвала нас да сторим това. 127. Тази особеност, неприета в днешния книжовен език, е едно от двете най-съществени различия между Е и Л. Другото различие – неоткритото от мене в Л бъдеще в миналото („балканският кондиционал“) – дава обаче предимство на Софроний по въпроса за степента на близост до националния книжовен език.

8. Линейното разположение на подчиненото изречение спрямо главното в Е и Л показва следните общи черти, силно превишаващи различията.

В повечето изреченски типове преобладава *постпозицията*: в относителните определителни, трите типа изяснителни, обстоятелствените за цел, причина, начин. Тя е задължителна в подчинените за ограничение (оглед) и за следствие.

Препозицията е характерна за относителните субектни и обектни, обстоятелствените за време, начин, причина, количество, условие, отстъпване. Примери от Е: що имаше, все го продаде. 145; коги ми принесеш вино, радвам ся. 150; Какво хочеш, тако учини. 177; като веяше вятър, запалиха са воглищата. 123; человек колкото пати, толкова са вся научава. 141; А жената намисли, коги и даде много да яде ечемик, ще начене да сноси на ден два пути. 133; каква работа да буде, коги не е навреме, она е все укорена. 152. Срв. с Л: токо що помисли, а той стори. 1, 875–876; Масло как не може да се смѣси със вода, така и истина със лъжа. 2, 33–35; Макар и небето да достигнешь ... ами пакъ от ,Г, лахте мѣсто не можешь убѣгна. 2, 130–135.

Интерпозицията е значително по-рядка. Установена е в три изреченски типа: относителни определителни, обстоятелствени за място и време. Примери от Е: они човеци *що не уйдисуват на обичай и на разум*, не е възможно да бъдат приятели. 130; ний, *коги спи аслано*, та са вси боим от него. 171. Срв.

с Л: И викнѣха сичкѣте *что бѣха в мѣката* със единъ глас. 6, 862–863; влъкъ *къдѣ ходи сѣ* зло мисли на людиеѣ. 1, 799–800; завидливу члку та му е сичките дни нтегови *догде бѣде живѣ* сѣ грижа и плач. 2, 189–191.

9. Можем да направим следните общи изводи.

1) В областта на *съюзните връзки* за почти пълно единство между Е и Л трябва да се говори при изяснителните волунтативни и въпросителни, относителните субектни и обектни, обстоятелствените условни, отстъпителни, ограничителни и следствени изречения. В тях се намират двадесет съюзни връзки с еднаква в Е и Л синтактичносемантична функция.

Съществени различия се установяват при изяснителните констативни. Те се откриват както в наличието на формално различни съюзи, така и в честотността и важноста в синонимичния ред на едни и същи съюзи, особено на *че*. Формални различия съществуват и при обстоятелствените съюзни думи (4 специфични съюза в Е и толкова в Л при темпорални, финални и каузални изречения). И в трите класа на сложните съставни изречения съществуват несъвпадения на съюзите, функциониращи като основни (*че/како, който/що, когато/като*). Функционалната разлика е особено голяма при *когато*. Въпреки че частичните формални и функционални сходства са повече от различията, в крайна сметка съюзната система на сложното съставно изречение в Л стои в сравнително по-тъсна връзка с развоя на националния книжовен език.

2) Подобен е нашият извод и в областта на *корелативните конструкции* поради превъзходството на Л в новобългарския морфологичен състав на корелативните елементи в главното изречение, голямото предимство на Л в честотността на тези конструкции в речта и – по-малко – в броя на изреченските типове, в които ги срещаме. Повече са и приетите в съвременния книжовен език корелативни елементи от диалекта на Л: освен общите за Е и Л (*толкова, толкоз, затова*) с диалекта на Л съвпадат *той, тиа, тѣй, там, заради това*, докато с Е – само частицата *то*, а с уговорка – и адекватният *таковий*.

3) В употребата на *модалните и темпоралните глаголни форми* единството на Е и Л е значително. В изяснителните изречения господстват норми, характерни за съвременния книжовен език. Различията са ограничени в спорадичната употреба на аорист за предходност в констативните изречения и на също толкова рядкото подчинително наклонение във волунтативни изречения. При обстоятелствените изречения ще отбележим важната разлика между съвременния книжовен език и Л в употребата на бъдеще време след темпоралния съюз *като* в Л; употребата на бъдеще време в миналото в аподозиса на иреално условно изречение само в Е и съвременния език срещу липсата му в Л; неприетото в съвременния книжовен език условно наклонение в протазиса у Софроний. Бихме казали, че двете книжни отклонения у Софроний поставят в почти еднакво положение спрямо развоя на книжовния език Е и Л, тъй като в Л намираме една книжна особеност (предпочитане на условно на-

клонение в главно изречение вместо бъдеще в миналото) и едно темпорално отклонение от новобългарската норма.

4) Единството на Е и Л във факултативната употреба на *експресивни частици* и някои съчинителни съюзи пред главно изречение като общ белег на централнобалканските говори е пълно.

5) Сходствата в относителната честотност на препозитивните, постпозитивните и интерпозитивните подчинени изречения спрямо главните са определящи за общата словоредна характеристика на хипотаксиса в Е и Л като единство, тъй като различията са малко и в няколко изреченски типа напълно липсват.

Присъединяваме се към заключението на изследователите, които оценяват подхода на Софроний Врачански към езиковата практика на неговите предходници – Паисий Хилендарски и дамаскинарите – като подчертано творчески. Държал е да бъде разбран без усилия, но същевременно се е грижил да издигне народния език до инструмент за художественолитературно творчество и в името на тая цел е прибягвал до традиционни книжовни елементи, третиращи като родни. При това той е избрал такива, които не посягат на основната структура на народния език, а изглеждат по-скоро като украшения, извисяващи стила (най-очевиден пример са удължените адективни окончания без функционална стойност). В предпочитанията му към няколко съюза със сложен морфемен състав можем да видим стремеж да съчетава елементи от книжовен и от разговорнонароден произход. *Заради да* му е звучал по-литературно от *зам да*, защото той съхранява старинното *ради*; каузалният *почто* съдържа традиционния *что* и народния каузален предлог *по*. Съюзът *како* има старобългарско оформление, но окончанието го сближава с новобългарския съюз *като*.

Двойката цел на Софроний и единството на езика му с езика на Л в ред важни моменти ни дават основание да видим и в неговия хипотаксис „мост“ между 17.в. и националния книжовен език, макар и с някои уговорки. В известна степен връзката между тях е минавала и по страничен „брод“. Според по-нови изследвания – по пътеките на наддиалектните градски говори от XIX в., за чието възникване вероятно са изиграли известна роля и дамаскините сборници, обикновено обединяващи преписи от различни диалектни области.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алексиева 1989:** Алексиева, А. Езопови басни. В: Софроний Врачански. Съчинения в два тома. Том първи. (Бележки) Изд. БП. София, 1989, 368 – 370.
- Арнаулов 1943:** Арнаулов, М. Софроний Врачански (1739 – 1813). София, 1943.
- Велчева 2004:** Велчева, Б. Житието на Софроний и дамаскините. В: Българистични студии. Под ред. на В. Радева. София. Унив. изд., 2004, 76 – 81.

- Велчева 2010:** Велчева, Б. Софроний и българският книжовен език. В: Велчева, Б, Д. Иванова И от зазоряването тръгва денят. Изследвания върху приемствеността в разволя на българския книжовен език. Пловдив. Унив. изд. „Паисий Хилендарски“, 2010.
- Вътов 1989:** Вътов, В. Езикът на Софроний Врачански. В: Алексиева, А., Н. Аретов, В. Вътов, И. Радев. Софроний Врачански. Съчинения в два тома. Т.1. София. Български писател, 1989, 336–349.
- Вътов 2002:** Вътов, В. Езикът на Софроний Врачански. Велико Търново. Унив. изд., 2002.
- Георгиева и др. 1989:** История на новобългарския книжовен език. Под редакцията на Е. Георгиева, Ст. Жерев, В. Станков. София. БАН, 1989.
- Деянова 2014:** Деянова, М. Към строежа на сложните съставни изречения в Ловешкия дамаскин. // Българска реч, XX, № 3, 91–109.
- Драгова 2012:** Драгова, Н. Софрониевият учебников вариант на „История славянобългарска“ и преписваческата традиция. В: История славянобългарска. Гладичов препис. Под редакцията на Д. Караджова. София, Болид – Инс, 2013, 41–66.
- Жерев 1969:** Жерев, Ст. Езикът на Втория Софрониев препис на „История славянобългарска“ в сравнение с първия (1765). // Български език, XIX, № 2.
- Младенова, Велчева 2013:** Младенова, О., Б. Велчева. Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII в. София. Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий“, 2013.
- Ничев 1963:** Ничев, А. Софрониевият превод на Езоповите басни. Год. СУ, ФФ, 56, 1–46.
- Ничева 1965:** Ничева, К. Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на новобългарския книжовен език. София. БАН, 1965.
- Радев 2011:** Радев, И. Архим. Неофит Петров Котленец или все още непознатият Бозвели. София. Изд. ОРКП Мисъл, 2011.
- Радева 2013:** Радева, Н. От езика на „История славянобългарска към езика на нейните преписи. Част 1. Велико Търново. Унив. изд. „Св.св. Кирил и Методий“, 2013.

Българският език и неговите диалекти

Иван Г. Илиев, Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“

СЪЩЕСТВУВА ЛИ ОТНОСИТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ ЗА КОЛИЧЕСТВО КАЧЕТО В ЕЗИКА НА БАНАТСКИТЕ БЪЛГАРИ?

Когато се говори или пише за български относителни местоимения, трябва да се има предвид, че те не се изчерпват само с формите за лица и предмети, както е показано в някои граматика (Славова 2017: 225–227). Освен това изглежда, че многообразието от форми на българските относителни местоимения не свършва, защото постоянно се откриват все нови и нови такива. За една подобна форма ще стане въпрос тук.

В монографията си върху българските относителни местоимения (Илиев 2012) подробно описах в исторически план формите на релативите по подвидове:

– За лица и предмети: **ИЖЕ** (→ *ажит, жот, жийен*), **КЪТО** (→ *ктò, фтò*), **УТО** (→ *итòто, штòт, шò, шчò*), **КОТОРЪН** (→ *котри, кутриту*), **КЪН** (→ *кòй, кòйто* и т. н.), **ДЕТО** (← **КЪДЕЖЕ**);

– За признаци: **ИКЪЖЕ**, **ИКОВЪЖЕ**, *какòф, какòфто* и др.;

– За размер: **ЕЛИКЪЖЕ**, **КОЛИКЪЖЕ**, *кòл̀к̀то, кòл̀ка̀вто, кò̀нин̀ко* (за умалителност), *кò̀л̀ку̀ф̀ка* (за умалителност) и др.;

– За количество: **ЕЛИКОЖЕ**, **КОЛИКО**, *ко̀л̀цѝна, кò̀л̀кòто, *кò̀л̀куч̀ку* (умалително – засвидетелствано само като въпросително);

– За притежание: **УИИ**, *ч̀й̀й̀то, ч̀й̀*;

– За неутрален среден род: **ЕЖЕ**, **ИКОЖЕ**, **ЕЛИКОЖЕ**, *как̀вòто, ко̀ето, кò̀л̀ком, кò̀л̀ку̀т̀ук, кò̀л̀ч̀кò, кутр̀ито, итòто, дèто, кинòто*.

В главата за относително-модалните разширители на същото изследване показах формантите с модален характер, които съпътстват относителните местоимения (в някои случаи предпоставно), дотогава, и то само по отношение на *-то, -со, -но*, погрешно определяни като релативизатори (макар че, както показват западните български говори и останалите славянски езици, относителността изобщо не се нуждае от специални маркери): **ИЖЕ ТО**, **ИКОЖЕ**

СЕ, ИЖЕ КОЛИЖДО, ИЖЕ АЦЕ (→ * ИЖЕ ЧЕ), ИЖЕ ДЯ, ИЖЕ КЪТО, ИЖЕ ЧТО, ДЯ ЯКОЖЕ, ДЯ ЦО, СЕЕ КОЛИКО, ВАРЕ КТО, *че фто, кой-то, кой-но, кой-со, кой што, кой как, де когото, де как (→ дека), де што, все колчем, ор ко, макар куйе, шту гот, (х)ер кой* и т. н.

В друго свое изследване (Илиев 2016) – по Р. Маринска (Маринска 1991), към изброените по-горе относителни форми добавих и *кнѡт(о)* 'каквото' от родопския девесилски говор, което бях пропуснал, защото на времето не разполагах с дисертацията на Р. Маринска, макар да бях предположил, че такава форма вероятно съществува поради наличието на въпросително местоимение *кнѡ* (Марчев 1973). Освен това за пръв път споменах и употребите на умалителното относително местоимение *куткунт(о)* 'колкото малко' (показано от Маринска само във въпросителния си облик *куткунт* 'колко малко') и на относителното местоимение, показващо група хора, *качкишии* 'колкото', 'колцина', неспоменато от Маринска и отбелязано само като въпросително от Марчев.

В монографията си, посветена на българските относителни местоимения, пропуснах и формите от типа *който си* 'който и да е', 'някой' и т. н., употребявани в бесарабските български говори (Кондов 1997).

В настоящата статия ще обърна внимание на една друга евентуална форма на относително местоимения – формата *качѣто/къчѣту*, която в различни варианти се среща в езика на банатските българи във функция на други части на речта.

У Ст. Стойков (Стойков 1967; Стойков 1968) са показани различни употреби на вариантите на тази форма и на нейните синоними. Ще ги покажа, без да цитирам страници, за да не претоварвам текста, а и много от примерите се дублират в двете посочени изследвания.

Наречие за начин и причина *как'ѐ, как'ѐт, как'ѐту; кък'ѐ, кък'ѐту, кък'ѐту* 'както', 'понеже' (което обаче според мен в някои от случаите може да се тълкува и като форма за количество):

Кък'ѐту и дълг'а ѹлицата, тѣй да ѹ нурастѐ и кусѣта 'както е дълга улицата, така да ѹ порасне и косата' (но спокойно може да се интерпретира и като 'колкото е дълга улицата ...' – още повече, че и Ст. Стойков на друго място дава за 'колко' съответствие *как'ѐ*);

Кък'ѐт и был булнаф, нѐ хѡдыл на работа ... 'понеже бил болен, не ходел на работа'.

Съюз *уткък'ѐту* със значение 'отколкото':

Чърните са пѡ-малку, уткък'ѐту бѐлыте.

Трябва да се отбележи, че според показаното от Ст. Стойков, значенията 'колкото', 'отколкото' в банатския говор могат да се изразяват и с *штут, утштут, уткълукту*:

Зайкъа и бѐгал, штут и мѡгъл 'Заекът бягал, колкото можел';

Утштут тѣйа пѡ му плѡшет, утѡм нѣйа пѡ-сылну трѐба да се бѡрым 'колкото повече ни плашат тези ...'.

Последната употреба, която ще покаже по Ст. Стойков, е като предлог за сравнение *качъ* 'като':

Слатку качъ мѣт 'сладко като мед' (но според мен може да се тълкува и 'сладко колкото мед').

От *качъ* се образува *качъ г̀а* 'сякаш' – сравни с родопското *кѣт г̀а* със същото значение.

В двете си посочени работи Ст. Стойков не показва форма *качѣ(ту)*. Такава обаче има в Българския етимологичен речник: „*каче* 'както' Банат – от *като* + *че*“ (БЕР 1979: 291). Формантът *-че* обаче може да е произлязъл и от по-нататъшно смекчаване на *к* или да се е образувал по аналогия на някои други рупски наречия като *т̀атѣче* 'нататък', където *ч* вероятно също идва от *к*.

В един онлайн българско-банатски речник (ББР) се изброяват различни употреби на *качѣ* и сродните му думи (съдейки по правописа на някои други думи в речника: *čeleč* 'човек' – буквално *челѣк*; *čelešči* 'човешки' – буквално *челѣшк* 'и, в речника *č = ч, а č = к*'). Ето примери: *каčје* 'как' (= на Стойковото *кѣк* 'ѐ); *кача* 'като' (= *качъ*); *каčjetu* 'както' (= *как* 'ѣту). За информация, пак там срещу 'какво' има *kako, kuko*; срещу 'каквото' – *kakotu*; съответствия на 'колко(то)' и 'чий(то)' липсват, а за 'който' се дава само *kotorij* – тоест въпросният онлайн речник е непълен.

Причината, която ме накара да мисля, че *качѣ(мо)* може би изпълнява и роля на относително местоимение за количество 'колкото', освен тази на относително наречие 'както', е употребата на споменатата форма в периодичния печат на банатските българи от последните години, която наблюдавах в една наскоро излязла статия на Маринела Младенова (Младенова 2016). Обсъждайки лексикографските им опити, конкретно на страниците на вестник *Náša glás*, Младенова показва интересни примери за употреба на *качѣ* и производните му форми (и тук, съдейки по правописа на някои думи – *čělu, tutiče, čeleč*, както в онлайн речника, *č = ч, č = к*'). Показвам примерите, като потъмнявам конкретните варианти на *качѣ/кѣчѣ* и производните му думи. В тях обаче, освен ако не става въпрос за небрежно изписване на буквите, наред с *качѣ(ту) = кѣк* 'ѣту (?), се среща и още един вариант на относителната форма – *качѣ(ту) = кѣчѣту* (?) – като примера от БЕР по-горе. Започвам с примерите, в които *кѣк* 'ѐ/кѣчѣ и *кѣк* 'ѣту/кѣчѣту изпълняват, явно най-често, роля на въпросително и относително местоимение за начин 'как', 'както', подобно на показаните у Стойков примери:

... *kolku pate i kačě ubážde hurtata „áz“ ali kačě i kolku pati tozi čeleč piši „áz“ u idin dádin tekst* – (в превод от Младенова) – ... *колко пъти и как произнася думата „аз“ или как и колко пъти човек пише „аз“ в един даден текст* – (Младенова 2016: 210);

Tozi ij još idin primer, kačě možat da se izgubet hurti ud naša rodin jazič ... (в превод от Младенова) – *Това е още един пример как могат да се изгубят думи от нашия роден език* (Младенова 2016: 211);

... *ud knižovnjija jazić, kacétu i ud drugijete sferi na upotrebuvanjétu na jazika* – (в превод от Младенова) – ... *от книжовния език, както и от другите сфери на употреба на езика* (Младенова 2016: 209).

Наред с тези употреби, както при *уткък'ету* у Ст. Стойков, среща се и употреба на *уд качету* в роля на съюз за заместване 'отколкото':

... „*dizident*“ – *persona, kujatu ima drugije idej ud kacétu mložstvutu* – (мой превод – Ив. Ил.) – *лице, което има по-различни представи, отколкото (имам) повечето хора* (Младенова 2016: 208);

Ni znájmi kolku hurti sadarže dnés nása banátsci balgarsci jazić, no sekacé broja ij s mlogu po-manen, ud kacétu broja na hurtite ud savremennija balgarski jazić – (в превод от Младенова) – *Не знаем колко думи съдържа днес нашият банатски български език, но със сигурност броят им е много по-малък, отколкото (е) броя на думите в съвременния български език* (Младенова 2016: 209).

Тези два примера, както и посоченият у Ст. Стойков *уткък'ету*, ме карат да мисля, че щом има форма *ud kacétu* (*удкъчету*) със значение 'отколкото', по аналогия може да съществува и относително местоимение за количество *kacétu* (*къчету*) 'колкото'. Разбира се, трябва да се има предвид, че според корелата и думата, към която се отнася, *колкото* може да бъде и относително местоимение за количество (*Колкото хора дойдат, с толкова ще идем*), и относително наречие за количество (*Колкото работиш, толкова ще печелиш*).

Разбира се, хипотезата ми се нуждае от доказателства във форма на примери, най-добре с antecedent (*Печеля пари, колкото не мога да похарча* – с *качету* в роля на 'колкото') или пък от типа *Колкото и да сте, ще ви настаним* (пак с *качету* вместо *колкото* – в старобългарски можещо да се изрази и с обща форма **ЃЛИКО**, и със склоняема **ЃЛИЦИ**), каквито в момента не мога да представя поради липсата на материали за разговорния банатски български език. Но съществуват факти, които косвено подкрепят твърдението ми.

Първо, употребата на относителните местоимения и наречия без корелат – на така наречените релативи за неутрален среден род (както личи и от материала на Ст. Стойков), е позиция, в която най-лесно се взаимозаменят формите от различни подвидове (**ЃЖЃ**, **ЃКОЖЃ**, **ЃЛИКОЖЃ**, *каквото, което, колком, колкутук, колничко, кутрито, што̀то, дето, кинато*). На това явление съм отделил достатъчно място в монографията си за относителните местоимения, но и тук ще дам пример: *Аз, каквото виждам, идват облаци от Балкана* = *Аз, както виждам, идват облаци от Балкана*. В Свищовския дамаскин пък, на пример, **КОЛКО** се употребява и със значение 'както' (вж. и Милетич 1923: 257).

Второ, релативният характер на *как'è/качè* (който като наречие е безспорен) се подкрепя и от възможността към него да се прикрепя предпоставен модален разширител *все-*, както в посочения по-горе пример **ЃЃ КОЛНКО**, който е от Влахобългарските грамоти. Аналогичната на **ЃЃ КОЛНКО** форма тук е *секак'è/*секачè*:

Ni znájmi kolku hurti sadarže dnés nása banátsci balgarsci jazić, no sekacé broja ij s mlogu po-manen, ud kacétu broja na hurtite ud savremennija balgarski jazić – (в превод от Младенова) – *Не знаем колко думи съдържа днес нашият банатски български език, но със сигурност броят им е много по-малък, отколкото броя на думите в съвременния български език..* (Младенова 2016: 209).

Формата *секак* 'è/*секачè, за която Младенова дава съответствие 'с със сигурност', съответства на сръбската *свакако* 'разбира се'. В една своя статия (Илиев 2017) отбелязах, че в източнородопските български говори, откъдето е тръгнал и банатският говор (вж. пак там), се срещат редица западни особености, споделяни и в сръбски, като употребата на *всèкак* 'непременно' е една от тях. Ст. Стойков (Стойков 1967: 255) дава за банатското *сèкак* и значение 'всякак'. Обаче независимо дали означава 'всякак' или 'с със сигурност', *сèкак*, *сèкак*'è, *сèкачè* има релативен характер, тъждествен на 'както и да е' (по същия начин както *всеки* = *който и да е*).

Трето, в случай че разширителят *-че-то* на релатива *качèто* действително произлиза от *че*, това доказва предположението ми, че свободното вариране на едни и същи модални разширители на относителните местоимения преди и след местоимението, може да се отнася за всички от тях, включително и за *че*.

Остава да се надявам, че някой колега, който има достъп до банатската книжнина, и по-специално, до периодичния печат, случайно или преднамерено ще успее да се натъкне на предполагаганата от мен употреба на *качèто* като относително местоимение за количество.

СЪКРАЩЕНИЯ

ББР – Банатско-български речник;

БЕР – български етимологичен речник.

БИБЛИОГРАФИЯ

БЕР 1979: Български етимологичен речник. Т. II. (Съставители: В. Георгиев, Й. Заимов и др.). София. 1979.

ББР: Българско – банатски речник. В: www.bezramka.bg/българско-банатски+речник.

Илиев 2012: Илиев, Ив. Г. Теория на относителността. Българските относителни местоимения – произход и развой. Пловдив. 2012.

Илиев 2016: Илиев, Ив. Г. К вопросу о формах относительных местоимений и наречий в родопском девесилском говоре. В: Теория и практика на психолого-педагогическата подготовка на специалиста в университета. Сборник с научни доклади. Втора книга. Габрово. 2016.

Илиев 2017: За някои общи особености на източнородопските български говори. В: Дзяло. 9, 2017.

Кондов 1997: Кондов, В. Неопределителни местоимения в езика на българите от Бесарабия. В: Роден край. 47, 1997.

- Маринска 1991:** Маринска, Р. Девесилският говор. Фонетика и морфология. Дисертация. София. 1991.
- Марчев 1973:** Марчев, В. Лични, притежателни, показателни и въпросителни местоимения в говора на с. Девесилица, Кърджалийско. В: Студентски изследвания. Книга II. Велико Търново. 1973.
- Милетич 1923:** Милетич, Л. Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII век. В: Български старини. VII, 1923. София.
- Младенова 2016:** Младенова, М. Към въпроса за лексикографските опити на банатските българи. В: Светът е слово, словото е свят. Сборник с доклади от юбилейна национална конференция с международноучастие, посветена на 25 години Филологически факултет на ЮЗУ. Благоевград. 2016.
- Славова 2017:** Славова, Т. Старобългарски език. УИ „Св. Климент Охридски“. София. 2017.
- Стойков 1967:** Стойков, Ст. Банатският говор. В: Трудове по българска диалектология. 3. София. 1967.
- Стойков 1968:** Стойков, Ст. Лексиката на банатския говор. В: Трудове по българска диалектология. 4. София. 1968.

ИЗ ДЕБРИТЕ НА ЮЖНОРОДОПСКИТЕ И ИЗТОЧНОРОДОПСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

The publication presents data about the characteristic peculiarities of the South Rhodopean and East Rhodopean Bulgarian dialects. It studies attempts to make classification and differentiation of East Rhodopean dialects. It also presents answers to critics of G. Mitrinov's publications.

Key words: dialectology, South Rhodopean and East Rhodopean Bulgarian dialects

В бр. 3 на сп. „Българска реч“ от 2016 г. бе публикувана статия на Ив. Илиев и М. Михайлов със заглавие „Говорът на село Главки, Ксантийско (фонетични особености)“. В първата част на публикацията, озаглавена „Говорната ситуация в българомохамеданските села в Североизточна Гърция и досегашните опити за изследването ѝ“, авторите правят опит за критичен преглед на досегашни публикации по темата. На с. 82 е отбелязано, че според изследователката на девесилския δ -/о- говор в Крумовградско Р. Маринска, към последния трябва да се отнесе и говорът на с. Като Вирсини (Козвиран, Кезрен, Кезерен, Кьозерен), Комотинско. На следващата страница е продължено: „Цитираният автор (Митринов 2014: 76) твърди, че съществуват и само о-говори в Саракини (Саранджина), Кардамос (Гердима), както и споменатото по-горе Вирсини (Кезерен) – всичките в Комотинско. Тук по отношение на Вирсини неговата информация се разминава не само с тази на Маринска, но той и сам си противоречи, защото по-горе се видя, че селището е отнесено от него към а-говорите, А на друго място (Митринов 2015: 54) същият изследовател пише, че следи от о-говор (!) има в причисляваните тук от него към о-говора селища Кардамос (Гердеме) и Саракини (Саранджина). Всъщност, въпросът за отношението между δ – и о-говорите вероятно стои като в девесилския говор, където под ударение има δ , а извън него – о, както показва нецитираната от Митринов Маринска (Маринска 1991: 30–35). И последната вероятно е права, като казва, че говорът на Вирсини е същият като девесилския“ (Илиев 2016: 83).

В случая недоброто познаване на района е изиграло лоша шега на авторите. В цитираната публикация от 2014 г. Г. Митринов е изписал само селищни имена Саранджина, Гердима, Кезерен, без гръцки съответствия, а селищно име Кезерен е без посочени варианти, изброени по-горе от Илиев и Михайлов, по публикацията на Р. Маринска. Село Кезерен от турско Кез Виран е с гръцко име Кими. Разположено е непосредствено до българо-гръцката граница и е доста отдалечено на север от с. Коз Виран с гръцко име Като Вирсини,

което е с а-говор. Отделно авторите споменават и гръцко название Вирсини на с. Кезерен, което също не е вярно, защото селищно име Вирсини, отбелязвано в гръцките карти и справочници още като Ано Вирсини, е със старо име Хаджи Верен, изговаряно от местното население и в облик Ажурен, също с а-говор. В селата Хаджи Верен с народно име Ажурен (Ано Вирсини, Вирсини) и Мусаджик (Миртиски) с народно име Мусову, покрай основно употребяван застъпник *a* на старобългарските задни носов и еров вокал, се открива и спорадична употреба, по-скоро като идиолектна особеност, на застъпник *o*, който е по-различен от обикновено *o*, но в никакъв случай няма характеристиката на среднородопското широко *o* (*ô*). Досега събраният теренен материал с изговор на вокала не дава възможност да се правят категорични изводи за изговора му в различни позиции. Грешката започва от публикацията на Р. Маринска, изброила две селищни имена с куп техни варианти, и недобре осведомените специалисти по южнородопските говори са се хванали за нея. По същество няма как Маринска да е имала надеждна информация във времето, когато е провеждала проучванията си, през 80-те години на ХХ в., в Крумовградско и е направила своята публикация. Тогава беше невъзможно да се посещават Южните Родопи, в гръцка територия. А сега, когато е възможно, Илиев и Михайлов вместо да провеждат теренни проучвания, се ровят в отдавна публикувани материали. Може би защото е по-лесно. От написаното дотук следва да се обобща, че селищни имена Кезерен и Коз Виран са на отделни, отдалечени едно от друго българоезични села в Гюмюрджинско, чиито говори според застъпниците на старобългарските носови и ерови вокали са различни. Отделно пък гръцки селищни имена Вирсини, Ано Вирсини и Като Вирсини са на различни българоезични селища в същия доста обширен район.

На с. 84 в цитираната статия за говора на с. Главки отново е подхваната темата за непоследователност в публикациите на Г. Митринов, като вече е изписано селищно име Ано Вирсини, но с неправилно отбелязаното старо име на селото Хаджи Вирен вм. Хаджи Верен. Между другото един от съавторите и в други свои публикации допуска подобна грешка с употреба на несъществуваща редукция *e > u* в местния родопски говор, в случая при изговора на селищното име. Може би това е остатък от родния му неродопски говор. Ето и цитата: „Според Митринов, смесен *ô*-/*o*-/*a*-говор в Комотинско, по топонимични данни, освен в Ано вирсини (Хаджи Вирен), се открива и в Миртиски (Мусаджик) (Митринов 2015: 56) – тук за пореден път има разминаване в информацията на изследователя, защото по-горе говорът на Миртиски бе отнесен само към а-говорите от него“ (Илиев 2016: 84). Но за да се изясни кой какво е написал, ето какво пише във въпросната публикация на Г. Митринов: „Следи от застъпник *ô*- (*o*-) се откриват в говорите на селата Мусаджик и Хаджи Верен, в които е по-широка употребата на застъпник *a*. В случая може да става въпрос за влияние на съседните *ô*- (*o*-) говори в западна посока. А може би говорите на двете села са били преди *ô*- (*o*-) говори, попаднали впоследствие

под силното влияние на съседните *a*-говори“ (Митринов 2015: 56). Интересно как авторите приемат израза „следи от застъпник...“ за наличие едва ли не на характерна особеност в говора. Те допускат и друга грешка, като споменават за позоваване на топонимични данни, което Митринов не прави. Той събира и топонимични материали, но основно проучва местните говори и цитираните примери в случая са от диалектите, а не от топонимията на отделните селища.

Интерес представлява бележката на авторите или поне на единия от тях, че в с. Органи (Хеметли), Гюмюрджинско, по негови лични наблюдения, отделни лица изпускали по някоя българска дума и по-скоро се престрували, че не знаят „диалектен български“. В случая би трябвало той да включи оскъдните си данни, за да се види колко е диалектен и колко български изговорът и въобще има ли го. Още патриарх Кирил пише за това село, по данни от 40-те години на ХХ в.: „Село Хеметлий е напълно потурчено, но имената на местностите са български. Населението говори смесен турско-български език“ (Кирил 1960: 91). А близо 70 години по-късно картината е доста променена. Сега вече общуване на смесен турско-български език не се открива. Дори когато чуят употреба на родопски диалект в речта на събеседника си, местните жители демонстративно продължават да общуват само на турски с него.

Във въпросната статия на Илиев и Михайлов, на с. 83 е направен опит да се опишат селата с *ô* – (o-) и *a*-говори в Ксантийско. Материалът така е поднесен, все едно става въпрос за класификация, направена от тях, но се добавят и данни от публикации на Г. Митринов: „Към *ô*- (o-) говорите в Ксантийско (вж. и Митринов 2014: 74-75) следователно се отнасят тези на следните села: Сатре (Синиково), Мики (Мустафчево), Еранос (Отманери)... Аратос (Караолан)...“ (Илиев 2016: 83). Тук те показват очевидно непознаване на описвания район, тъй като няма село Караолан, особено пък с гръцко име Аратос. Както пише патриарх Кирил, а това приема и Митринов в цитираните библиографии, има планински район Караолан (Караулан), който включва повече от 10 пръснати махали и една от тези махали носи гръцко име Антиро, но не Аратос. Това е махала Ихтиар или Ихтяр! В публикациите на Митринов не се споменава село Караолан с гръцко име Аратос.

Подобна грешка е допусната и при отбелязване имената на села в гръцка територия, южно от района на Златоград, по публикация на Г. Митринов, в която обаче той дава само старите селищни имена: „Гласна *ы* не е характерна за *ъ*-говорите на селата Демерджик, Лъджата, Менково, Жуванци, Сареля, Угурли, спадащи към групата на златоградския говор“ (Митринов 2014: 75). Илиев и Михайлов са изписали в публикацията си и гръцките имена на селищата, като в списъка се откриват названия Сатро (Сареля) (Илиев 2016: 96). Тук трябва да се поясни, че гръцкото име на с. Сареля, със старо турско име Саръ яр, е Кидарис! Гръцко селищно име Сатро няма. Ако са имали предвид ойконим Сатрес, то това е гръцкото име на с. Синиково, доста отдалечено на югоизток от с. Сареля.

При изброяване на селата с а-говори в Гюмюрджинско авторите споделят: „...Монастирион (Манастир), Кехрос (Мехрикос) – последното, наред с Хамило (Сливовица), освен а-, познава и ъ-застъпници в топонимията, както отбелязва Митринов. Според него в Комотинско следи от а-говор има в топонимията на Нимфея (Яникево, Еникьой) – вече изцяло турцизирано, наред с Митикас (Аралък борун), Органи (Хеметли) и др. (Митринов 2015: 54)“ (Илиев 2016: 83). Тук е пропуснато да се отбележи, че Митринов се позовава на данните в изследването на патриарх Кирил, що се касае за села в Козлукьойска и Хеметлийска община. Но ето какво точно пише в цитираната му на с. 54 публикация: „В топонимичните данни от с. Яникево – Еникьой, Козлукьойска община, се откриват следи от а-говор (*Вàлковица, Вàлчова нива, Гàрцко, Чàрквата*). Следи от ô-говор пък има в топонимията от селата Гердеме (*Бòрце, Гòрбово, Дангалоавица, Длего бòрце, Лòките, Ялуцки пòтъ*) и Саранджина, Хеметлийска община (*Бòрдо*) (Кирил 1960: 95-96; 100-101)“. Данните за говорите на селата Мехрикос и Сливовица са чак на с. 57 във въпросната статия. Но там въобще не се споменава за топонимия: „Все пак трябва да се отбележи, че за говорите на селата Мехрикос и Сливовица, както и на някои околни махали в източните краища на района, е характерно наличието и на застъпник ъ, особеност на тракийските говори на някогашните съседни големи български християнски села Манастир, в югозападна посока, и Съчанли, Гюмюрджинско, в югоизточна посока (Бояджиев 1991: 111). Може да се предположи, че в случая става въпрос за влияние на съседните ъ-говори.“ (Митринов 2015: 57).

Следващата грешка, която Илиев и Михайлов откриват в публикации на Г. Митринов е, че той „причислява“ говора на с. Дрангово към златоградския говор „само по ъ-рефлекса“: „На свой ред Митринов (Митринов 2008а: 86) също греша, като причислява към златоградския говор, само по ъ-рефлекса и този на Дрангово, Кърджалийско, в който не се отбелязва тройно членуване (вж. Илиев, Георгиева 2015б), подобно на (черниченско)-авренския говор (Маринска 1991: 19)...“. А ето какво пише във въпросната публикация на Г. Митринов: „Ъ-диалектът на с. Дрангово, Момчилградско, разположено на изток от Златоградско, също би могъл да се включи в границите на златоградския говор, макар за него да са характерни особености, свързващи го с говорите в Момчилградско. Това в известен смисъл важи и за диалекта на с. Кушла, което се е роило от южнородопското село Угурли, Ксантийско през 20-те години на ХХ в., при прокарване на новата гръцко-българска граница...“ (с. 86). Както е видно, тук въобще не става въпрос за отбелязани конкретни диалектни особености! Но дали предположението на Митринов е грешка?

Интерес представлява включената от двамата автори териториална диалектна единица (черниченско)-авренски говор, по цитата на Р. Маринска. На друго място, в друга съавторска публикация на Илиев пък е изписано авренско-черничевски говор, отново по цитат на Маринска (Илиев 2015: 74). Тер-

минът е употребен и в самостоятелна публикация на Илиев, посветена на източнородопските говори (Илиев 2017). И тъй като няма коментари към понятието, не става ясно сътворът в двете публикации и самостоятелен автор в третата Илиев прави ли разлика между двата термина и смята ли, че правилно са употребени те, тъй като селата Черничино и Черничево, Крумовградско са доста отдалечени едно от друго, както и от с. Аврен, а са и с различни говори. Важно е да се отбележи, че досега няма данни някой изследовател да е приел в употреба въпросния термин. На практика такава териториална диалектна единица няма. Трите села са доста отдалечени едно от друго, а и имат различия в говорите.

В публикацията на Илиев и Георгиева за говора на с. Дрангово е отбелязано, че той не е типичен родопски говор (Илиев 2015: 73). Доводите са, че не се открива тройно членуване при имената. Но тройно членуване няма и в други родопски говори, които все пак са родопски, например в чепинския говор (Стойков 1993: 135-139). Тук би трябвало авторите да изяснят що е то типичен родопски говор, при наличието на такова голямо диалектно разнообразие в Родопите. А що се отнася до тази характерна особеност на част от родопските говори, в написаното от Илиев и Георгиева се натъкваме на странен факт. Те възприемат наличието на тройно членуване в публикувани песенни фолклорни материали по говора на с. Дрангово за „псевдообразци на дранговския говор, почерпани от „дранговския“ фолклор“ (Илиев 2015: 74). Но това не им пречи в същата статия да цитират употреба на частица *што* в други песенни фолклорни материали от Дрангово (Илиев 2015: 75)! Нужно е да им се припомни, че песенните фолклорни материали са ценен източник на данни за по-старо състояние на местния говор. Такива данни се откриват например в песенни фолклорни материали от с. Припек, Джебелско (Митринов 1998: 23-24). Освен това в подобни материали по говора на с. Дрангово, публикувани през 30-те години на XX в., се срещат следи от тройно членуване при имената: „...да не тътъм каловъено / да не берам срамовъено...“; „...Бъелено лице да вейне / черните очи да плачат...“ (Стоин 1934: 259, 270). Разбира се, има и примери без тройно членуване, но следите от него показват, че то е било характерно за местния говор на някакъв по-ранен етап в развитието му. А колкото до отбелязани нехарактерни за говора особености от записвачите на фолклорни текстове, знайно е, че те не са диалектолози и трябва внимателно да се анализират въпросните текстове.

Според авторите на статията за говора на с. Дрангово, в него битува въпросителна частица *што* и не се употребява типичното въпросително местоимение *кинѝ* с фонетични и морфологични варианти. Но дали това е старо явление и колко старо е? През 80-те години на XX в. местните осведомители от по-отдалечените от средищната махала на селото многобройни махали твърдяха, че употреба на частица *што* е характерна най-вече за говора на тази средищна махала. Тогава все още се откриваше и спорадична употреба на

тройно членуване при имената, главно като идиолектна особеност. В говора на днешното с. Яковица, стара махала на с. Дрангово, наличието на въпросително местоимение *кинà* е факт. Доколкото то е остатък от старо състояние на говора или пък се е появило под влияние на съседните родопски говори в района на средищното с. Кирково (Илиев 2015: 74), е спорен въпрос. Посочените особености като наличие на преглас *e > u*; *'a > e*, засилена употреба на въпросителна частица *што* вместо въпросително местоимение *кинà*, наличие на остатъци от гласна *ы* са характерни и за други родопски говори. Срещат се и в говорите на околните родопски селища. Но и според историческите данни няма как говорът на с. Дрангово да не е родопски по тип. За авторите историята на селото започва от 1965 г. – най-ранната дата, свързана с историята му, отбелязана в публикацията им. А селището е съществувало още през XVII в., наред с Даръ дере (дн. гр. Златоград), Узундере (дн. гр. Неделино), Ак пънар (дн. с. Бял извор, Ардинско) и др. През целия дълъг период на съществуването му неговото население е общувало с еднородно българоезично население от околните българоезични села в днешно Златоградско, Момчилградско и Ксантийско. Административно е спадало към Даръдеренска каза, т.е. към османска административна единица с център Даръдере (дн. гр. Златоград). Не е периферен говор, за да не е типичен родопски, ако е подложен на влияние от съседни тракийски говори например.

Буди недоумение една бележка на с. 85 в публикацията на Илиев и Михайлов за говора на с. Главки, от която научаваме: „За разлика от други автори (Бояджиев, Митринов, Антонова-Василева и т.н.) смятаме за по-подходящо селищата в Гърция да се дават с официалните им имена, защото обратното силно затруднява лингвистите, които не се занимават пряко с изследване на българските диалекти в тази област, и би им спестило излишно време за подобни справки“ (Илиев 2016: 96). Това звучи несериозно. А какво им пречи на българските изследователи да употребяват успоредно старото и новото гръцко име? Или като се уговори всичко в уводната част, по-нататък всеки читател, дори да не е тесен специалист, ще знае за кое селище става въпрос. Нали целта на тези проучвания е да бъде показан българският характер на езика, на обичаите на местното българоезично население. Защо тогава да не се употребява неговото старо име, особено пък това от български произход, ако има такава? На старите имена на проучваното селище с днешно гръцко име Главки – Гьокчебунар, Салища (пропуснали са Салинища) – авторите са отделили точно един ред в публикацията си (Илиев 2016: 85). На други места пък отбелязват само гръцкото и старото турско име на селището, сякаш гръцки или турски изследователи са писали материала: „...и изследваното от нас село Главки (Гьокче бунар)“ (Илиев 2016: 83). Нито дума не е спомената за българското по произход име Салища (Салинища)! Би трябвало те да са се запознали основно с важното помагало „Упътване за проучване лексиката на местен говор“ на Ст. Стойков и М. Младенов (Стойков 1971). В него има раздели, посветени

на събиране сведения за селището и за говора (с. 20–22). Несъмнено е важно данните за историята на селището, за стари негови имена, за характерна топонимия, ойконимия, антропонимия да се включат в изследването, което ще го обогати. Но при събрания оскъден материал от теренните проучвания на говора на с. Главки, който е цитиран в публикацията им, едва ли Илиев и Михайлов имат достатъчно данни за историята на селото и за неговите имена. Тук е налице и един парадокс. Съавторите употребяват небългарски имена на селища и райони в Гърция, с цел да улеснят чуждите изследвачи. Имената обаче са трудни за възприемане от тях. Например вместо Гюмюрджинско изписват Комотинско, по български образец. А според административното деление в Гърция районът на Гюмюрджинско се отбелязва като ном Родопи!

Но да продължим с критиките към публикациите на Г. Митринов. На с. 96 в своята статия Илиев и Михайлов отбелязват поредно противоречие, открито от тях в негова публикация: „Ученият обаче допуска една неточност, като казва (Митринов 2014: 75), че за а-говорите, като този на Орео (Исьорен), Кикнос (Садновица) и Емонио (Вълканово), Ксантийско, не е характерно наличие на *ы*. С това той си противоречи, защото пак там (Митринов 2014: 76) споменава, че гласната *ы* била характерна за говора на Стрижба, Кирковско, който е а-говор (БДА 1964). На друго място (Митринов 1991: 116) обяснява, че *ы* се среща в говорите в Кирковско, половината от които според същия автор (вж. и Илиев, Георгиева 2014; Илиев, Георгиева 2015а; Илиев, Георгиева 2016) са а-говори, а другата половина – *ъ*-говори“ (Илиев 2016: 96). В случая няма никакво противоречие, защото за а-говорите в Ксантийско не е характерна употребата на гласна *ы*, но за а-говора на с. Стрижба, Крумовградско, а не както те са го отбелязали Кирковско, е характерна. Трябва да се държи сметка за старото административно деление, възприето в БДА, а и в изследванията на учени от по-старото поколение. Още повече, че в днешно време административното деление често се променя. Това важи и за говорите на селата в района на с. Кирково, Момчилградско. Характерната гласна не се открива и в а-говорите от района на с. Жълтуша, Ардинско. А има а-говори и в други части на Родопите, които също са без наличие на гласна *ы*: говорът на с. Дорково, Велинградско (Стойков 1993: 137), на с. Бачково, Асеновградско и др. (Стойков 1968: 229–243). Или в случая наличие на застъпник *а* на старобългарските носови и ерови вокали не е във връзка с наличието на гласна *ы*!

Редно е да се спомене и за един укор, отправен към Г. Митринов в статията на Илиев и Михайлов на с. 83, който гласи: „... същият автор, рядко цитиращ други български автори освен Кабасанов и себе си...“ (Илиев 2016: 83). Тук няма смисъл да се представят данни, а всеки читател може да види справочния апарат към статиите на Митринов, за да прецени доколко това е вярно.

Накрая не може да се подмине тенденциозността при цитирането на примери, извадени от контекста на написаното от Г. Митринов. В своя скорозна публикация Ив. Илиев пише: „Стойчев (1965) и Антонова-Василева, Митри-

нов (2011) не обръщат внимание на съюза *пак*. Митринов (2011: 129) дори по отношение на речника на Теохаридис казва, че непознаването на особеностите на българския език от него е довело до допускане на груби грешки – при съюза *пак* (*пак*) наред със значенията *'пак'*, *'отново'*, има и значение на съюз *'пък'* (!?). Ето един от въпросните примери, направо в кирилска транслитерация: Врит ходиха на мечит, пак (= *пак* – б. м. – Ив. Ил.) йа не. Този най-показателен пример е от с. 428 на помашко-гръцкия речник на Теохаридис. И в него изобщо няма груба грешка, както впрочем личи и от самия контекст – това изречение не би могло да се обясни с друго значение, освен с *'всички ходиха на джамия, но аз не (ходих)'*“ (Илиев 2017). Но да видим какво е написал Митринов: „Непознаването на особеностите на българския език е довело до допускане на груби грешки при оформяне на отделни речникови статии. Така например в речникова статия *пак пак* са отбелязани три значения на наречие *пак*: = 1. *επίσης 'пак, отново'* (*Σε βόρβε пак ούτρε. Σε βόρβε пак ύτρε*); 2. *ξανά 'пак'* (*Νιστό ντα та βίντβαц пак. Ни стò да та видвам пак*); 3. *πάλι 'пак, отново'* (*Μπουγιουν пак νιχοντιχ ва метσ'ιτ. Бүг'ун пак ни ходих на мечит*). Наред с тях се откриват и три значения на съюз *пък*: = 1. *αλλά 'но, обаче'* (*Για се ντόινта пак νιζνύεμ. Йа се дoйда пак ни зñйем*); 2. *ενώ 'макар че'* (*Врит χόντιχα ва метσ'ιτ пак για νε. Врит хòдиха на мечит пак йа нè*); 3. *όμως 'но, обаче'*“ (Митринов 2011: 129). От цитирането на Илиев става ясно, че или не е разбрал написаното от Митринов, или тенденциозно се опитва да преиначава фактите. Но като се прочете и продължението на цитата, става ясно, че най-вероятно е искал да покаже познаване на материята, да се види, че и той използва гръцки източници, което не е лошо, стига да не е на чужд гръб. А ето какво гласи продължението: „Твърдението ми не може да бъде оспорено и от факта, че Кокас (2004б: 103) дава като съответствие на *пак* в изречението от Главки, Ксантийско, гръцкото *εάν πάλι* (= *пак ко*): *Kotróna móma beendisá / tiye she mu dadéme / Pak ko si mane beendisá /mane she mu dademe*. Тук *пак* (= *пак*) просто е в значение *'и'*.“ (Илиев 2017). Но както и да се погледне въпросното цитиране, налице е грубо преиначаване на фактите, което би трябвало да е недопустимо за учен, уважаващ труда на своите колеги. Още повече, че е преподавател във филиал на ВУЗ. Все пак това да го оставим на съвестта на Илиев.

А тенденциозността е налице и в друга една критика към Г. Митринов в статията на Илиев и Михайлов?. На с. 85 е написано: „От наличието на някои от изброените материали – обемните речници на Теохаридис (Теохаридис 1996а); Теохаридис 1996б) и базирания в интернет кратък речник на Кокас, озаглавен *Pomak Dictionary* (Кокас), се възползва отново Митринов (Митринов 2007а; Митринов 2007в; Митринов 2011), който изцяло, само въз основа на тях, прави кратко описание на основните черти на говора на Мики (Мустафчево) и едно по-обемно изследване на особеностите на говорите в целия южнородопски регион“ (Илиев 2016: 85). Тук прави впечатление употребата на глагол *възползвам се*. В българските тълковни речници, дори в тези, каче-

ни на електронен носител, глаголът е отбелязан с две значения: 1. 'извличам полза, облага'; 2. 'използвам, употребявам' (OnlineRechnik.com; Български тълковен речник – <http://www.t-rechnik.info/home/search>). Нужно е да се припомним на авторите на въпросната статия, че науката е поле за изява, за съревнование, в търсене на научната истина. Но това съревнование има своя етика. И ако Митринов тенденциозно е откраднал някакви данни от някого или пък се е възползвал за сметка на друг изследовател, това трябва да се подкрепи с факти. А това, че е попаднал на въпросните публикации и е писал за тях свои критични материали, да се определя от някого като възползване, е направо некоректно. Митринов смята, че всеки български диалектолог, попаднал на такива материали, пренаписващи българската езикова история, би трябвало да отстоява своята българска позиция, да покаже своето отношение към написаното в тях.

Не бива да се подминава и фактът, че дори в цитирането двамата автори показват невежество. Обемните речници на гръцкия изследовател Теохаридис са два: помашко-гръцки и гръцко-помашки, а в цитираната от тях библиография (Теохаридис 1996а) е посочена граматиката на помашкия език на Теохаридис: *Γραμματική της πομακικής γλώσσας. Θεσσαλονίκη 1996* (Илиев 2016: 98), въпреки че в цитата се споменава за речници, а не за граматика.

Целта на настоящата публикация е да се даде отговор на отправени критики към статии на Г. Митринов, въпреки че има доста какво да се критикува в публикациите на Илиев и Михайлов. Тук не може да се подминат някои по-фрапиращи примери. В публикация за говора на с. Дарец, Крумовградско Ив. Илиев вкарва в употреба термини „хасковизми“ и „нехасковизми“, „родопизми“ и „неродопизми“, „съчанлийски елементи“ (Илиев 2016а: 211, 216), каквито никой запознат с родопските и с тракийските говори изследовател не би си позволил да употребява. От написаното научаваме, че наличието на частица за бъдеще време *зъ* в говора на с. Дарец, Крумовградско е „хасковизъм“, наличието на тройно членуване при имената в част от родопските говори е „родопизъм“, а на тройна показателна система при имената – „неродопизъм“; наличието на местоименна форма *не* 'нас', 'ни' за 1 л., мн. ч. е „съчанлийски елемент“, а защо не „съчанлизъм“? Така и не се разбира смисълът на изложеното авторско мнение за характера на говора на с. Дарец: „...въпросният смесен характер ясно личи при противопоставянето на „родопизми“ и „неродопизми“ (липса на тройно членуване, но наличие на тройна показателно-местоименна система)“ (с. 216). Ако се приеме, че „родопизъм“ е тройното членуване при имената, няма как „тройната показателно-местоименна система“ да е „неродопизъм“, след като тройната показателна система при местоименията е характерна за родопските говори! В справочния материал към въпросната статия са посочени и други куп авторски публикации по темата, дори на английски език, в които кой знае какви още приноси мога да се открият. Тук не се цитират немалко подобни примери от монографич-

ното изследване в съавторство за говора на с. Припек, Джебелско (Тончева 2016), на които може да се посвети отделна статия.

В последната си публикация, свързана с темата за източнородопските говори, Илиев употребява термин малкоардински говори, включващ върбинския, вишневския, гълъбовския, давидковския, загражденския и редица други, както споделя, които били в процес на проучване (Илиев 2017). Само по себе си това е абсурдно. По поречието на р. Малка Арда има *ô*-, *ъ*- и *а*- говори. Ако са „малкоарденски“, дали са източнородопски говорите на селата Славейно, Петково, Малка Арда, Виево и Кутела Смолянско? Няма как говорите на селата Давидково и Загражден например, наричани тук давидковски и загражденски, да са малкоарденски, след като селата са разположени в поречието на Давидковска река. Същото важи за говора на с. Върбина, Маданско, разположено по поречието на р. Арда. С незнанието си в областта на географията Илиев подвежда и съавторите си. Така в изследването за говора на с. Припек, Джебелско може да се прочете следното: „... по отношение на селищата в Златоградско като характерна също се посочва форма *ни* 'им', докато за тези по поречието на река Малка Арда (Давидково, Вълчан дол, Загражден) се дава форма *ми*, което ще рече, че в припешкия говор тя е заемка от малкоардинските говори“! (Тончева 2016: 46). Между другото съавторът му М. Михайлов в своя дисертационен труд, озаглавен „Златоградският говор“, включи в границите на златоградския говор диалектите на селата Лещак и дори на Оряховец в района на с. Баните, погрешно посочено от него в района на Мадан: „От селищата, включени в том III на БДА, към златоградския говор категорично могат да се причислят пунктовете № 4661 и № 4651, които днес са малките селища Лещак и Оряховец в района на Мадан“ (Михайлов 2006: 10), което също е абсурдно. Но в следващия си труд „Източни родопски говори“, в раздела за обхват, граници и деление на източнородопските говори, въобще не се спира на границите на източнородопската говорна област (Михайлов 2012: 13–16). Хубаво ще е двамата да обсъдят вижданията си, та да уточнят границите на източнородопските говори в западна посока. Защото в публикациите им никакви солидни критерии за разграничаване на източнородопските говори и говорите в Среднородопието не се представят. Не е представена надеждна типологична характеристика на говорите в тази част на Родопите, след което вече да се прокарват граници. Напротив, отбелязват се някои по-ярки особености на говорите, според които се прави опит те да бъдат обособени и разграничавани. Но както е видно, това не води до разрешаване на проблема.

Тук трябва да се отбележи и недообмислената употреба в публикациите на Илиев на термин за говора на отделно селище дранговски, припешки, дарешки и др., успоредно с понятие за териториален говор като златоградски, смолянски или кирковски говор. Така не се разграничават двете понятия: название на говора на отделно селище и название на териториален говор, особено когато е налице успоредната им употреба. Впрочем съавторът му Михай-

лов в други свои публикации използва термин „говор на с. Припек“ например (Михайлов 2012: 98, 99, 103 и др.) и като цяло се стреми да назовава така говорите на отделни села, което е по-прегледно.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бояджиев 1991:** Бояджиев, Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. София, 1991.
- Илиев 2015:** Илиев, Ив., Георгиева, М. Една фонетична особеност на родопския драгговски говор. – В: *Сб. Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Иван Кочев*. Благоевград, 2015
- Илиев 2016:** Илиев, Ив., М. Михайлов. Говорът на село Главки, Ксантийско (фонетични особености). В: *Българска реч*, 2016, кн 3.
- Илиев 2016а:** Илиев, Ив. Морфологични и синтактични особености на дарешкия говор в Източните Родопи. – В: *Филологически проучвания на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*. Т. 35, 2016, 201–217.
- Илиев 2017:** Илиев, Ив. За някои общи особености на източнородопските български говори. В: *Дзяло е-списание в областта на хуманитаристиката Х–XXI в.* год. V, 2017, брой 9; ISSN 1314-9067; <http://www.abcdar.com>.
- Каневска-Николова 2006:** Каневска-Николова, Е. Тройното членуване в родопските говори. Смолян, 2006.
- Кирил 1960:** Кирил патриарх. Българомохамедански селища в Южни Родопи. Топоимно етнографско и историческо изследване. София, 1960.
- Маринска 1991:** Маринска, Р. Девесилският говор. Фонетика и морфология. София, (дисертация).
- Митринов 1998:** Митринов, Г. За недоразуменията при тълкуване на някои диалектни особености. В: *Българска реч*, 1998, кн 1, 23–24.
- Митринов 2014:** Митринов, Г. Следи от гласна ы в южнородопските български говори (Ксантийско). В: *Български език*, 2015, № , 74–82.
- Митринов 2015:** Митринов, Г. Южнородопските български говори в Гюмюрджинско (фонетични особености). В: *Българска реч*, кн. 3 / 2015, 54–60.
- Михайлов 2006:** Михайлов, М. Златоградският говор. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София.
- Михайлов 2012:** Михайлов, М. Източни родопски говори. Фонетика и фонология. Смолян, 2012.
- Стоин 1934:** Стоин В. Родопски пясни, нотирани и записани от Васил Стоин. В: *Сб-НУК*, кн. 39, 1934.
- Стойков 1968:** Стойков, Ст. Към вокалната типология на родопските говори. В: *Славистичен сборник*. София, 1968, 229–243.
- Стойков 1971:** Стойков, Ст., М. Младенов. Упътване за проучване лексиката на местен говор. София: Издателство на БАН, 1971.
- Стойков 1993:** Стойков, Ст. Българска диалектология (под редакцията на М. Сл. Младенов). София 1993.
- Тончева 2016:** Тончева, Хр., И. Илиев. Говорът на село Припек, Джебелско. Пловдив, 2016.

Българското словно богатство

Борис Парашкевов, СУ „Св. Климент Охридски“

ЛЕКСИКОЛОГИЧНИ ЕТЮДИ 8

1. В лексикографските ни помагала данните за чуждите думи често представят опростено пътя на тяхното проникване. Иначе казано, етимологията им, тоест семантичното мотивиране на техния прототип и неговата миграция остават недоизяснени. Преди време например се смяташе достатъчно да се укаже, че *манекен* е френска дума, без да се уточнява какво по-точно е закодирано в нея. Сега вече речниците на чуждите думи отбелязват коректно, че френ. *mannequin* има нидерландско потекло, тоест заемка е от среднонидерл. *mannekijn* ‘човече, кукла; марионетка’, умалително към съществителното име *man* ‘мъж; човек’. С модерното си значение обликът *mannequin* е бил презаеет от френски в нидерландски и е застанал вече като етимологичен дублет до автохтонния новонидерландски *manneke(n)* ‘човече, дребосък’. В Брюксел с него наричат прочутата малка бронзова статуя над една улична чешма, изобразяваща пикаещото момченце *Manneken Pis*, означавано у нас донякъде приемливо *Пикльото*, но недопустимо с буквализма *Манекена*.

Макар и не без основание, като френски заемки в български опростено се окачествяват също думите *булевард* и *бульон*, които обаче си имат своя пред-история и свои пътища на миграция. Самото им произношение в български издава, че се разминават сериозно с [bulvar] и [bujǒ] във френски. Приема се, че бълг. *булевард* е възприето с посредничеството на *bulevard* в румънски, където многобройните лексикални елементи от френски произход са адаптирани по своеобразен начин, като до голяма степен запазват графиката, а не произношението си.

Какво всъщност се крие в заемките *булевард* и *бульон* извън познатата ни семантика? Първоначално френ. *boulevard* бил термин за наименуване на защитен вал около селище или крепост, а впоследствие на широка улица с насаждения по протежение на предишни околоселищни защитни валове. Прототипът срнидерл.-срвиснем. *bolwerc* е композиция, съставена от *bole* ‘дебела дъска’ и *werc* ‘съоръжение, устройство’. Най-напред тя служела за означаване

на вид защитно съоръжение от дъски и земен насип, а от XIV в. също на укрепен бряг, кей, пристан. Чрез нем. *Bollwerk* думата спорадично се отбелязва в наши речници като историзъм: **болверк** остар. ‘укрепление; подпорна стена на земни насипи и речни брегове’. На свой ред кулинарният термин *бульон* сочи еднозначно заемане от рус. *бульон*, което с неадекватен гласеж застъпва френ. *bouillon* [bujõ]. По форма този галицизъм е производно от глагола *bouillir* ‘вря; варя’, който чрез старофренския *bolir* възлиза към латинския *bullio bullire* ‘бълбукам’. Същият старофренски глагол е източник и на английския *to boil* ‘възвирам; варя’ с инструментално производно *boiler*, легнало в основата на рус. *бойлер* и вероятно оттам на бълг. **бойлер** ‘приспособление за бързо загряване на вода с помощта на електрически ток’.

2. Военният термин **бруствер** ‘земен насип пред войнишки окоп’ е зает навярно след Освобождението с руско посредничество от немската композиция *Brustwehr* сщ. Ст. Младенов я калкира логично с *гърдобран*, понеже е съставена от *Brust* ‘гърди’ и *Wehr* ‘защита, отбрана’, редериват от глагола *sich wehren* ‘браня се’. Неговата първа съставка участва и в нем. *Brustschwimmen* като означение за гръдното плуване. При възприемането му детерминатът *Schwimmen* ‘плуване’ бил изпуснат по подразбиране, така че в спортната ни терминология немската заемка се е установила като началословна изолация **бруст** (но с дисимилаторно опростен консонантизъм /ст/ – /ст/ > /с/ – /ст/ в производното деятелно име **брусист** вместо *брустист*). Аналогичен по структура с *Brustwehr* е военният термин *Bundeswehr* за именуване на въоръжените сили на Федералната република: **Бундесвер**. Неговият детерминант е налице също в екзотизмите *Bundestag* – законодателния орган на ФРГ (нем. *Bundestag* с детерминат *Tag* букв. ‘ден’, който в това съчетание пази старинното си юридическо значение ‘установен ден, впоследствие мястото за правно разискване, както и съответният колективен орган’), *Bundesrat* – законодателен представителен орган на федералните провинции във ФРГ (нем. *Bundesrat* букв. ‘федерален съвет’), *Bundesbank* – емисионната банка на ФРГ (нем. *Deutsche Bundesbank* букв. ‘Германска федерална банка’), *Bundesliga* ‘висшата футболна лига във ФРГ’. Основата на глагола *wehren* е първа съставка в още един военен термин – *Wehrmacht* ‘въоръжени сили, в частност въоръжените сили на Третия райх в периода 1935–1945 г.’, откъдето иде историзмът **Вермахт** (детерминатът *Macht* ‘сила, мощ, могъщество’ е прасроден с бълг. *мощ*). В периода 1921–1935 г. официалното име на въоръжените сили на Германия, респ. на Райха е било *Reichswehr*, сиреч *Райхсвер*. От базисния глагол *wehren* с помощта на представката *ab-* ‘от-’ е получен префигурираният *abwehren* ‘отбранявам, отбивам’ с редериват *Abwehr* ‘отбрана, отпор, съпротива’, използван до 1944 г. за назоваване на германското военно разузнаване и контраразузнаване **Абвер**.

3. Фамилните имена, които не почиват на собствени, отразяват различни качества и признаци, характерни за човешката личност. Най-многобройни,

изглежда, са онези, в които намира израз професията, упражнявана някога от родоначалника на рода. Това еднозначно свидетелства, че поминъкът много често е бил мотив при избора на фамилно име, принцип, който се оказва валиден за различни езици. Нещо повече – много български фамилни имена имат своеобразни „двойници“ във възприети от практиката на турския език, например **Градинаров – Бахчеванов, Коларов – Арабаджиев, Овчаров – Чобанов, Шивачев – Терзийски**. В такъв случай мислимо би било някои повече или по-малко известни у нас английски фамилни имена също да кореспондират семантично с български.

Преди да бъдат посочени няколко съответствия на тази основа, нека отбележим една структурна разлика между тях и българските. Особеното в нашите имена – подобно на фамилните имена във всички славянски езици – е това, че получават антропонимните наставки *-ов/-ев/-ски*, докато в английски, както и в други западноевропейски езици базисните деятелни имена функционират непроменени в именната система на съответния език. В етимологично отношение английските фамилни имена могат да бъдат от германски или от англофренски, сиреч латински, респ. галоромански произход. Към германизмите спадат например **Бейкър (Baker) – Пекарев/ Фурнаджиев; Голдсмит (Goldsmith) – Златаров/ Златарски/ Куюмджиев; Кътлър (Cutler) – Ножаров; Потър (Potter) – Грънчаров; Смит (Smith) – Ковачев/ Налбантов; Уагнър (Wagner) – Коларов/ Каруцаров; Уивър (Weaver) – Тъкачев; Фишър (Fisher) – Рибаров; Хънтър (Hunter) – Ловджиев/ Авджиев; Шепърд (Sheppard) – Овчаров/ Чобанов**.

Деятелни имена с латински основи, но проникнали като фамилни със старофренско посредничество, са **Баучер (Bourchier)/ Бучър (Butcher) – Месаров/ Касабов; Карпънтър (Carpenter) – Дърводелски/ Дограмаджиев; Картър (Carter) – Коларов/ Арабаджиев; Коопър (Cooper) – Бъчваров/ Фучеджиев/ Качаров; Кук (Cook) – Магеров, Ахчиев; Милър (Miller) – Мелничаров/ Воденичаров/ Дерменджиев; Тейлър (Taylor) – Шивачев/ Шиваров/ Терзиев; Фокнър (Faulkner) – Соколаров; Фулър (Fuller) – Тепавичаров; Хейуърд (Hayward) – Пъдарев, Поляков; Чандлър (Chandler) – Свецаров; Чосър (Chaucer) – Обущаров/ Кундураджиев**. Латино-английска композиция се крие в **Копърсмит (Coppersmith) – Бакърджиев/ Медникаров**. Чрез старофренски и латински, но от германизми (първият прасроден с бълг. *град*) са **Гарднър (Gardener) – Градинаров/ Бахчеванов** и вероятно **Мейсън (Mason)**, като нарицателно източник и на заемката *масон* – **Зидаров**. Между другото в някои от английските облици не е трудно да се разпознаят техни немскоезични паралели: **Бекер, Голдсмит, Шмит, Вагнер, Вебер, Фишер, Мюлер, Гартнер/ Гертнер**.

4. Докато глаголи като **засвирия, огрея, разора** безспорно са префиграни, тоест състоят се от представка и пълноценен глагол (*за-свирия, о-грея, разора*), то други – макар да съдържат разпознаваема представка – не могат да се квалифицират като префиксации от същата категория. Такива са например

влоша, ободря, подмладя, разведря, които, лишени от представката, стават неизползваеми: **лоша, *бодря, *младя, *ведря*. Те са производни от прилагателни или съществителни имена (*задомя, ощастливя, приятеля се*) и при сегментиране се разчленяват на три словообразователни елемента или морфа: префиксален (представка) + именна база + суфиксален (глаголно окончание). Представката и глаголното окончание, изпълняващи ролята на т. нар. конфикси или циркумфикси, образуват една комбинирана морфема, която превръща именната база в глагол.

В тази взаимовръзка любопитна картина предлагат поредицата глаголи, съдържащи реално или привидно съставката *правя*. Оказва се, че те са два типа, чиито семантични нюанси в отделни случаи могат да затруднят отнасянето към всеки от тях. Едните наистина са префиксации на глагола *правя*: *до-правя, за-правя, на-правя, пре-правя, про-правя, раз-правя, с-правя се*. Други пък са конфиксални образувания с именна база *прав*: *въз-прав-я, из-прав-я, о-прав-я, от-прав-я, по-прав-я, под-прав-я*. Открит накрая остава въпросът по какъв деривационен механизъм е възникнал самият глагол *правя*. В Българския етимологичен речник се допускат две възможности: производно непосредствено от праслав. **pravъ* със сложен семантичен развой от ‘поставям прав(о), изправям’ до ‘правя, върша (нещо)’ или чрез декомпозиране от префигиран глагол като *поправям* ‘отстранявам неизправност’, *справям* ‘приготвям, натъкмявам’.

5. През XVI в. испански мореплаватели пренесли от Южна Америка растението с ботаническо означение *Solanum tuberosum*. Тъй като плодът му приличал на растящи под земята грудки, в немскоезичните страни го нарекли отчасти с новообразуваните композиции швейц. и австр. *Erdapfel* букв. ‘земна ябълка’ (срв. аналогично френ. *potme de terre*) и мозелско-франкски, пфалцки и швабски *Grundbirne* букв. ‘земна круша’, рефлексии от което *крòм-пир/ крòмпил/ крумпир*, пренесени от пребивавали в Бачка и Банат български градинари. В книжовния немски език обаче се наложила една чуждица, застъпваща преосмисленото име на друго грудково растение: итал. остар. *tartuficolo* ‘трюфел’ (днес *tartufo*). В немски то проникнало първоначално с гласеж *tartoffel*, но впоследствие чрез нетипично разподобяване /t/ – /t/ > /k/ – /t/ се видоизменило на *Kartoffel*, с което проникнала в румънски. Там поради елиминиране на изгласа, преосмислен като определителен член, възникнал облик *cartof* с мн.ч. *cartofi*. Тъкмо той намерил прием в български и така *картофи* с ед.ч. *картоф* станали официално наименование на растението в нашия език. Приведените в Българския етимологичен речник регионализми *картòфел/ картòфла* с мн.ч. *картофли* показват пряко влияние от страна на нем. *Kartoffel* или опосредствено на рус. *картòфель* ‘картофи’.

В споменатата италианска вариация *tartuficolo* наред с *tartufo* ‘трюфел’ се оформила от диалектното атрибутивно съчетание *terrae *tufer*, което кореспондира с писмено документирано латинско *terrae tuber* ‘земна грудка’. В

двете фигурира лат. *tuber* ‘грудка, луковица; оток, подутина’ с дублет **tufer*, който в метатезиран вид чрез стпрованс. *trufa* става източник на френ. *truffe* ‘трюфел’ с остарял успореден облик *truffle* сщ. От него водят началото си нем. *Trüffel*, рус. *трюфель* и бълг. **трюфел** като име на една ароматична подземена гъба, смятана за изключителен деликатес. В ботаниката тя носи онова вече споменато латинско съществително *Tuber*, производно от глагола *tumeo tumere* ‘подут съм’ и означаващо не само грудка, но също оток, подутина, гърбица. Умалително към него е медицинският термин *tuberculum* ‘малка подутина, оток или тумор’. Неговата сингуларизирана множествена форма *tubercula* е застъпено и в български: **туберкула** ‘възелче, бучка в някоя тъкан’. Тя лежи в основата на наименованието **туберкулоза** – хроничното инфекциозно заболяване, което може да засегне не само белите дробове, но и всички останали органи и системи на организма, образувайки подутини, сиреч туберкули. Съществителното *tuber* лежи също в основата на къснолатинския префигуриран глагол *protubero protuberare* ‘набъбва, подува се’ със сегашно деятелно причастие *protuberans, protuberantis*. От неговата основа през XVII в. е образуван астрономическият термин за означаване на огромните газови изригвания, видими около слънчевия диск и наричани **протуберанси** (срв. френ. *protubérances*, англ. *protuberances*, нем. *Protuberanzen*).

6. Немското име на венерическата болест гонорея, свързана с гнойна секреция от пениса, е *Tripper*, възпроизведено на български адекватно с **трипер**. В смисъл на ‘капещият’ немският прототип е суфиксално производно на *-er* от глагола *trippen* ‘капя’. Той е високонемска адаптация на долнонемския интензивум *drippen* сщ., сроден с книжовния *triefen* ‘стичам се на капки’ и със съществителното *Tropfen* ‘капка’, чийто английски когнат е *drop* ‘капка’. Неговата сингуларизирана множествена форма *drops* лежи в основата на заемката **дропс** като означение за дребни захарни бонбони с топчеста форма и без пълнеж.

БИБЛИОГРАФИЯ

на трудовете на доц. Петър Илчев

А. Научни трудове

1. Полски езиковедско-славистичен сборник. – Език и литература, 1959, 6, 478–484.
2. Нов чехословашки славистичен сборник. – Език и литература, 1960, 3, 226–232.
3. *Българско-полски разговорник*. София. Наука и изкуство, 1961 (Тереса Домбек и Петър Илчев)
4. *Slavia*, списание за славянска филология. – Език и литература, 1961, бр. 2, 69–75
5. Из българската историческа лексикология. Стб. ключити с.м. Известия на Института за български език, Кн. 8 (1962), 117–128.
6. Една тенденция в езиковия развой – прелокацията. – Език и литература, 1963, бр. 6, 9–17.
7. За спецификата на старобългарския *dativus absolutus*. – Български език 13 (1963), 211–233.
8. Граматики на старобългарския език, излезли през последното десетилетие. – Български език 13 (1963), 284–289.
9. Към разпределението на дългите и кратките прономинални форми в старобългарски. Известия на Института за български език, Кн. 10 (1964), 235–248.
10. Някои теоретико-методологически въпроси, свързани с палеославистиката. Известия на Института за български език, Кн. 11 (1964), 57–75.
11. Делото на Кирил и Методий през погледа на нашите съвременни изследователи. – Български език 14 (1964), бр. 4–5, 447–457.
12. К вопросу о македонском языке и его истории. *Балканско езиковедство* 12 (1967), 5–36 (съвместно с П. Пенкова)
13. Към проблема за езиковата сегментация на старобългарските текстове. – Български език 19 (1969), 220–228.
14. Към първоначалното състояние на глаголическата графична система. Език и литература, 24 (1969), бр. 5, 29–39.
15. Старобългарските алограми и тяхната дистрибуция. В: Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. Ред. П. Динев и др. София. БАН, 1971, 321–329.
16. Знакова мотивираност в глаголицата. – Език и литература, 27 (1972), бр. 1, 16–24.
17. Отклонения в адаптирането на книжовните заемки в ранните старобългарски текстове. – Български език 23 (1973), 519–526.
18. Аспекти в изучаването на глаголицата. В: Славистични изследвания, т. 3. (Сборник, посветен на VII Международен конгрес на славистите). София. Наука и изкуство, 1973, 52–63.
19. Виктор Григорович и българската филология (По случай стогодишнината от смъртта на големия славист). – Български език 27 (1977), 72–78.

20. Текстова структура на Синайския псалтир. Във: Владимир И. Георгиев (ред.), *Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев*. София: БАН, 200 – 205.
21. Николаас ван Вейк (По случай 100 години от рождението му). – Съпоставително езикознание 1980, бр. 5, 108 – 114.
22. Синайският псалтир и неговите писачи. В: *Славянска палеография и дипломатика*. София: СIBAL, 1980, 89 – 95.
23. Структурни принципи на глаголическата графика. *Старобългаристика* 4 (1980), 2, 34 – 36.
24. Старобългарският език – класически език на славянството. В: *Българският език – език на 13-вековна държава*. Ред. Петър Пашов. София: Народна просвета, 1981, 16 – 31.
25. Йозеф Курц. – Съпоставително езикознание, 1982, бр. 6, 72 – 73.
26. Кирил Мирчев (По случай 80 години от рождението му). – Съпоставително езикознание, 1982, бр. 5, 70 – 73.
27. Константин-Кириловата азбука и византийското писмо. В: *Изследвания по кирилметодиевистика*. София: , 1985, 61 – 73.
28. От какво зависи видът на глаголическите буквени начертания. В: *Изследвания по кирилметодиевистика*. София, 1985, 74 – 95.
29. А. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 19 – 20. (с Б. Велчева)
30. Азбуки, старобългарски. В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 34 – 49.
31. Б. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 144 – 145 (с Б. Велчева)
32. В. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 311 – 312. (с Б. Велчева)
33. Г. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 471. (с Б. Велчева)
34. Герв. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 484.
35. Глаголица. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 491 – 509.
36. Граматики, старобългарски. В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 521 – 530.
37. Д. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 568 – 570. (с Б. Велчева)
38. Дзяло. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 581 – 582. (с Б. Велчева)
39. Е. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 629 – 631. (с Б. Велчева)
40. Ж. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 680 – 682. (с Б. Велчева)
41. З. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т I. Гл. ред. П. Динеков. София: БАН, 1985, 706 – 708. (с Б. Велчева)

42. Ново периодично издание на ДФБ – „Известия“. – Език и литература, 1986, бр. 6, 87 – 90.
43. Наченки на морфемна сегментация в старобългарски. Старобългаристика / *Palaeobulgarica*, 1987, 1, 62 – 66.
44. Единична и двойна поява на някои проклитични морфемии (предлози и представки в старобългарски). В: Втори международен конгрес по българистика. 2. История на българския език. София. БАН, 1987, 89 – 94.
45. Старобългарската графика. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 41 – 52.
46. Други източници за проучването на старобългарския език. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 60 – 63.
47. Ръководства за изучаване на старобългарския език: граматика, текстове, речници. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 67 – 73.
48. Отражение на общи тенденции на праславянския фонетичен развой в старобългарския език. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 77 – 78.
49. Квантитет и ударение. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 77 – 79.
50. Структура на сричката в старобългарския език. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 80 – 85.
51. Преместване на сричковата граница. Така нареченото протетично (епентетично *н*). В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 85 – 87.
52. Развой на праславянските срички, които са завършвали на сонорна съгласна. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 98 – 102.
53. Влияние на предните гласни върху веларните съгласни. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 113 – 119.
54. Развой на праславянските звукосъчетания от съгласни с *ј* и тяхното отражение в старобългарския език. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 119 – 123.
55. Опростяване на групи съгласни. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 123 – 133.
56. Инфинитив и супин. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 308 – 310.
57. Наречия. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 314 – 324.
58. Предлози. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 350 – 355.
59. Частици. В: Граматика на старобългарския език. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София. БАН, 1993, 356 – 358.
60. И. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II. Гл. ред. П. Динеков. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, 23 – 25. (с Б. Велчева)

61. Ижица. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II. Гл. ред. П. Динеков. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, 49 – 50. (с Б. Велчева)
62. К. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II. Гл. ред. П. Динеков. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, 201 – 202.
63. Л. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II. Гл. ред. П. Динеков. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, 492 – 493. (с Б. Велчева)
64. М. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II. Гл. ред. П. Динеков. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, 573 – 575. (с Б. Велчева)
65. Н. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II. Гл. ред. П. Динеков. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, 780 – 781. (с Б. Велчева)
66. Носовки. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II. Гл. ред. П. Динеков. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, 833 – 836. (с Б. Велчева)
67. О. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II. Гл. ред. П. Динеков. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, 836 – 837. (с Б. Велчева)
68. П. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. III. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 27 – 28. (с Б. Велчева)
69. Преводаческо изкуство на Константин – Кирил Философ. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. III. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 277 – 281.
70. Р. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. III. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 422 – 423. (с Б. Велчева)
71. С. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. III. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 504 – 505. (с Б. Велчева)
72. Т. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 25 – 27. (с Б. Велчева)
73. У. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 216 – 218. (с Б. Велчева)
74. Ф. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 255 – 256. (с Б. Велчева)
75. Х. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 336 – 338. (с Б. Велчева)
76. Ц. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 459. (с Б. Велчева)
77. Ч. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 495 – 496. (с Б. Велчева)
78. Ш. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 523 – 524. (с Б. Велчева)

79. Щ. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 563. (с Б. Велчева)
80. Ъ, Б. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 568 – 571. (с Б. Велчева)
81. Ю. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 571 – 572. (с Б. Велчева)
82. Я. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 572. (с Б. Велчева)
83. Ят. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV. Гл. ред. Л. Грашева. София. Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 589 – 590. (с Б. Велчева)

Б. Преводи

Пшимановски, Януш. Четиримата танкисти и кучето. Ч. 2. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1970.

За доц. Петър Илчев

- Първев, Христо. *Създатели и творци на българското езикознание*. София: Народна просвета, 1987, с. 185.
- Байрамова, Мая. Петър Илчев на шестдесет години. – Съпоставително езикознание, 1987, бр. 5, 129.
- Байрамова, Мая. Библиография на трудовете на Петър Илчев. – Съпоставително езикознание, 1987, бр. 5, 130 – 131.
- Герджиков, Георги. Илчев, Петър Стефанов. В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II. Гл. ред. Петър Динеков. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, 109 – 110.
- Тотоманова, Анна-Мария. Творческото дело на Петър Илчев (1927–1995). – Език и литература 1995, бр. 2, 135 – 142.
- Джельова, Антоанета, Пеньо Пенев. Приносът на Петър Илчев към българската палеография. Седемдесет години от рождението му. Пловдив. *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“* .т. 35, кн. 1, Филологии, 1997, 3 – 12 (библиография на трудовете от П. Пенев).
- Кърпачев. Владислав, Албена Йорданова. Конференция в памет на Петър Илчев. – *Българска реч*, 1998, бр. 1, 46-48.
- Христова, Искра. Десет години без Петър Илчев (9.11.1927 – 2.01.1995). Старо-българистика / Palaeobulgarica XXIX (2005), бр. 1, 107 – 110.

Андрей Бояджиев

Представяме

ELENA KREYTCHOVA, NADEZHDA STALYANOVA:
“THE POWER OF PUBLIC SPEECH“, ПАРАДИГМА, 2017

„Силата на публичната реч“ (Изд. Парадигма, С. 2017, 221 с., на английски език) е блестяща защита на дългогодишните научни изследвания и опит в областта на науката за езика на двете авторки Елена Крайчова и Надежда Сталянова.

Елена Крейчова работи в Масариковия университет в Бърно, Чехия. Научните ѝ интереси са в областта на сравнителното славянско езикознание, психолингвистиката, социолингвистиката, старобългаристиката, на теорията и практиката на превода, на обучението по български език като чужд. Автор е на множество научни публикации по съпоставително езикознание, на речници, съдебен преводач към Министерството на правосъдието на Република Чехия.

Надежда Сталянова работи в СУ „Св. Климент Охридски“, като научните ѝ интереси са свързани с езиковата метафора, с публичната реч, политическия език. Автор е на няколко десетки научни публикации, съосновател и дългогодишен директор на Центъра за анализ на политическата и журналистическата реч.

В предговора на книгата се отбелязва, че са маркирани проблеми от различни области, в които общественият живот има връзка с публичната реч – законодателството, развитието на обществото, агресията и вербалната агресия, общуването в интернет, политическата коректност, медийните политики. Засягат се проблеми със сложен и интердисциплинарен характер, които са обект на изследване от редица науки, напр.: дефинирането на езиковата агресия в рамките на общата агресия, разглеждана от психологията; политиката на българските медии в контекста на европейската практика и законодателство; спецификата на онлайн комуникацията през призмата на езиковия нетикет – подчинява ли се на правила и законови текстове, функционирането на политически коректната лексика в съвременното българско общество и др.

В главата „Агресия и езикова агресия“ авторите разглеждат основните прояви на агресия в съвременното ни общество, като същевременно се поставя проблемът за необходимостта да бъде определен „комплекс теоретико-практически задачи за посочване на най-важните принципи на резул-

татното и ефективното общуване и за практики за парадигми на толерантни модели на комуникативно въздействие на членовете на социума“ (s. 14). Затова проблематиката на вербалната агресия и езиковата манипулация, както и търсенето на оптимални форми на толерантно речево въздействие в противовес на езиковото насилие са фокусът на представеното изследване.

Приносен момент в тази глава е разглеждането на речевата агресивност не само като вербални единици, но и с налагането от страна на говорещия на „свое речево (по-общо – комуникативно) поведение, отказ от диалог, неумение да се слуша събеседникът“.

Главата „Езикова агресия, език на омразата и свободата на словото“ е посветена на свободата на словото като една от основните характеристики на демократичното общество. Посочва се, че свободата на словото включва не само права, а и редица задължения (Европейска конвенция за правата на човека). Тук са разгледани и позициите на българското законодателство, отнасящи се до ограничаване на свободата на словото. Иновативното в случая е отделеното специално внимание на функционирането на езика на омразата като един от елементите на т.нар. престъпления от омраза, мотивирани от предразсъдъци или други подбуди.

В главата „Общество, публичен език и медии“ са разграничени три подглави, в които се разглежда ролята на медиите като комуникативен механизъм при формирането и настъпващите трансформации на модерната публична сфера. Прави се обобщение на принципите на „добрата и качествената журналистика“, а също и на етичния кодекс на журналистиката, като се разглежда и механизмът на медийната саморегулация в контекста на свободата на медиите. Вниманието се насочва и към нормативната уредба по отношение на свободата на словото, като се поставя акцент върху наложителната липса на цензура спрямо медиите.

Идеите на тази глава са разгърнати и в следващата – „Човекът, медиите и виртуалната среда“, посветена на комуникациите, технологичните и информационни иновации, като средство на личните взаимоотношения на индивидите в социума. Основните засегнати въпроси са продължени в главите „Интернет свободата и речта на омразата онлайн“ и „Изразяване на личното мнение онлайн – свобода или ограничения“. Те са насочени към свободата на словото и речта на омразата в кибер пространството и на механизмите за регулация и ограничение на вербалната агресия на потребителите на медийните онлайн продукти. Очертан е поредният приносен момент на разглежданото задълбочено и иновативно изследване, а именно разнообразието на политиките спрямо агресията на отделните онлайн медии, тяхното експлициране и формулиране. Изводите се базират на наблюдения на български онлайн информационни портали, агенции и електронни издания на вестници.

Главата „Интернет – място за свободно изразяване на мнение или за политическа коректност“ разглежда 11 български интернет форума, обединяващи

потребителите по интереси. Научният интерес на изследователите е насочен към тази част от правилата на форумите, които засягат езиковия етикет в он-лайн общуването. Като обща зависимост се открояват недопускането и санкционирането на език на омразата, както и категоричната забрана на груб език и гневни изказвания.

Политическата коректност като начин на градене на постоянни модели на вербално поведение е разгледана в главата „Думи и мисли в окови или на свобода?“. Тук научните наблюдения на авторите се концентрират върху политически коректната лексика, която оформя своеобразен речев етикет, съдържащ набор от препоръчителни или съответно недопустими лексеми. Продължението на тази глава откриваме в главата „Ядем ли малки негърчета? (лингвистични експертизи по два съдебни казуса)“, в която се разглежда практическата страна на въпроса за политически коректната лексика в рамките на две съдебни дела, в които авторката е призована като вещо лице за даване на лингвистична експертиза. Реалната съдебна практика, отразена в книгата, показва, че „обществото развива особена чувствителност към политически коректния изказ“ (с.163). Този тип лексика, утвърждават авторите, не е универсална и хомогенна в своя състав и семантика в различните култури. От друга страна, се откроява динамиката в лексикалната система, израз на която е политически коректният език. Обръща се внимание, че вследствие на тази динамика с годините е възможна ревизия на твърденията на авторите „в зависимост от промените в конотацията и нагласите на обществото“ (с. 164).

Последната глава – „Силата на езика през призмата на Холивуд и лингвистиката“ разглежда избрани лингвистични теории, пресъздадени във филма „Първи контакт“ (Arrival). Главата представя реакциите на лингвисти и непрофесионалисти спрямо основните аспекти на лингвистичните теории, отразени в сценария на филма. Тази част не предлага готови отговори, а тълкува зададените от филма и подложени на обществен дебат теми и въпроси.

В този контекст – да не се дават отговори или да се предлагат готови решения, авторите на книгата „Силата на публичната реч“ обясняват и целта на изследването си – маркирането на основни въпроси на съвременното общество и на тенденциите в развитието на езика.

На книжния пазар вече е налице едно задълбочено и модерно лингвистично изследване, което бихме определили като качествено ново разглеждане на актуалните проблеми на публичната реч, свързана със съвременната социолингвистична ситуация. Демонстриран е богатият научен опит на авторите, отразен и в интелигентното структуриране на разглежданите въпроси.

Елена Хаджиева, Венера Байчева

ВЛАДИСЛАВ МИЛАНОВ. ИСТОРИЯ НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Избрани текстове. Унив. издателство „Св. Климент Охридски“

Представител и последовател на най-добрите традиции на езиковото строителство, борец не само за чиста, но и богата и красива българска реч, авторът на „История на новобългарския книжовен език. Избрани текстове“, доц. д-р Владислав Миланов, си поставя на пръв поглед тясно учебната (дидактическа) задача да представи на преподаватели и студенти „Избрани текстове за упражненията по история на новобългарския книжовен език“. Зад тази скромно оповестена цел на преподавателя, осъзнаващ необходимостта от учебно пособие, което да улесни изучаването на историческия процес в сътворяването на новобългарския книжовен език, се разкрива преходът от черковнославянската традиция към новобългарския книжовен език, в действителност се представя самият процес на раждането на съвременния български език. Подобно на древния Сократ, който обучава слушателите си на критическо мислене посредством „майевтиката“ (изкуството да предизвикаш раждането на мисълта у събеседника), авторът на Христоматията представя плавния преход от черковнославянската традиция към новобългарския книжовен език. Отбрани са текстове от трудове на най-изявените автори на новобългарската книжнина (Паисий, Зографските ръкописи, Никифоровият препис, Софроний Врачански, Марин Дринов, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Иван Вазов и др.), творили през три века – XVII, XVIII и XIX вв. Авторът се ръководи от жанровото разнообразие на книжнината през изследвания период и насочва вниманието си към исторически, художествени, научни и публицистични текстове (История славяноболгарская, Болгарска граматика, възрожденските вестници и списания, българска поезия (Петко Славейков – „Песен на паричката ми“), Еровете (1863г. П.Р.Славейков), Кратка българска граматика (Д. Войников), стихове от Хр. Ботев, Л. Каравелов, Ив. Вазов. Представени са всички бележити български книжовници, учители, писатели, дори просветени политически деятели като Марин Дринов („Писмо до българските читалища“, 1869 г.), което за съвременния читател, познаващ културното равнище и интелектуалните интереси на преобладаващата част от днешните политици, ще прозвучи твърде екзотично... Това полифонично представяне на възрожденската книжнина е продиктувано от синкретичната природа на учебната дисциплина „История на българския книжовен език“, подчертана от автора още в Предисловието на книгата, както и от обстоятелството, че чрез този учебен предмет се проверява всестранната езикова подготовка на студентите.

Антологията е своеобразно продължение и допълнение на прекрасната „Христоматия по история на българския книжовен език“ (1947 г.), съставена от

проф. Л. Андейчин, проф. Хр. Първев и проф. В. Попова. Вл. Миланов прибавя към основните текстове, заложи в конспекта по История на българския книжовен език, произведения, даващи на студентите панорамен поглед към епохата, културата и народопсихологията на българина през посочените три века.

Доц. Вл. Миланов е определено екипен творец, който не страда от параноията на някои автори за единственост и неповторимост. Затова се обръща за сътрудничество към колеги, специализирали се в различните периоди и проблеми на езиковедската наука. Изключително внимание заслужава и колаборацията на автора със студентските екипи, у които той запалва искрата на творческото дръзновение и радостта от точния критичен анализ на съвременните езикови явления. Доц. Вл. Миланов заедно с доц. Н. Михайлова-Сталянова основават *Център за наблюдение на политическата и журналистическата реч*, в който екип от преподаватели и студенти изследва парламентарната езикова практика. Дори самото включване на Студентския съвет в карето на издателите на *Христоматията* (наред със Софийския университет, Факултета за славянска филология и Катедрата по български език) подсказва силното обвързване на автора със студентската маса, неговата потребност от съвместно творчество и влияние върху тяхното езиково усъвършенстване. Нищо не започва и не свършва с нас. А уроците на историята на новобългарския книжовен език са неизменно условие за адекватната теория и практика на съвременното езиково творчество.

Преобладаващата част от текстовете са приложени в оригиналния им вид, за да илюстрират конкретните исторически периоди в развитието на новобългарския книжовен език. Добро впечатление оставят и текстовете с „нормализиран съвременен формат“, (откъсите от Паисиевата история, от раздела „Черковнославянска традиция“) – факт, който ще позволи и на читатели без формално филологическо образование да придобият представа за българската възрожденска книжовност и нейните културни и социални ценности.

Задължителната библиография, приложена от автора, ще улесни и обогати подготовката на студентите за упражненията по история на новобългарския книжовен език. Така окомплектовани оригиналните текстове и аналитичните езиковедски изследвания позволяват на **Христоматията** да изпълнява роля на учебник по история на езика. Авторът дава заявка за бъдещо изследване на разволя на книжовния език, което ще разкрие филологическите спорове, изкуствено създаваните догми, обвързването на езика с партийните системи, прехода от т.н. „дървен език“ към „новобрюкселски клиширан изговор“.

Запознавайки се с Христоматията, непредубеденият читател не може да не му повярва и да очаква с нетърпение следващите научни и учебни трудове.

На добър час на Вл. Миланов и учебното му пособие с пожелание то да повлияе не само върху учебния процес на филолозите, но и върху масовата езикова практика !

Донка Александрова